

382
49
-72

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

TOSHKENT - 2005

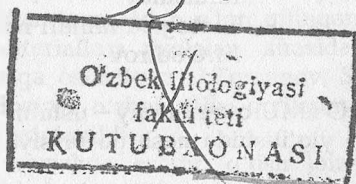
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

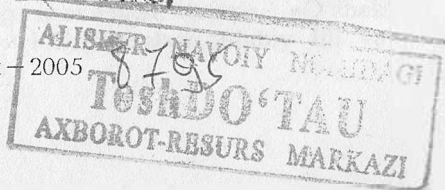
R.SAYFULLAYEVA, B.MENGLIYEV, M.QURBONOVA,
G.BOQIYEVA

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

(Kirish, Fonetika – fonologiya, Grafika, Talaffuz va imlo,
Leksikologiya, Frazeologiya, Leksikografiya)

Toshkent — 2005

Sayfullayeva R., Qurbonova M., Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek tili. (Kirish, Fonetika – fonologiya, Grafika, Talaffuz va imlo, Leksikologiya, Frazeologiya, Leksikografiya). Darslik. Toshkent, 2005. – 181 b.

Ushbu darslik – 220100 – Filologiya (o'zbek filologiyasi) bakalavrluk yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun tayyorlangan.

Darslik uzluksiz ta'lim tizimida 1999 yilning 16 avgustida tasdiqlanib, umumiy o'rta ta'limda joriy etilgan «Ona tili» (qar.: Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. «Ta'lim taraqqiyoti». 1999. 1 – maxsus son), 2000 yilning 10 avgustida ma'qullanib, akademik litseylarning ijtimoiy – gumanitar va filologiya yo'nalishida 2000–2001 o'quv yilida tatbiq qilingan «Hozirgi o'zbek adabiy tili» o'quv dasturining (tuzuvchilar A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Sobirov, N.Qosimova) bevosita davomi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining Oliy o'quv yurtlararo ilmiy – uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengash Prezidiumida muhokama etilgan va tasdiqlangan (2002 yil 15 iyun, 27 – bayonnoma) 5 220.100 Filologiya (o'zbek filologiyasi) bakalavr yo'nalishi uchun namunaviy o'quv dasturi (tuzuvchilar H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva. T., O'zMU, 2003) asosida yozilgan.

Darslikni yaratishda o'zbek tili fonologik va leksik sathlarini sistem tadqiq qilish natijasida erishilgan yutuqlarga tayanilgan.

Mas'ul muharrir: filologiya fanlari doktori, professor
H.G'.Ne'matov

Muharir: dotsent T. Enazarov

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori, professor
R.Rasulov
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M.Qodirov

Ushbu darslik O'zMU o'quv ilmiy – uslubiy kengashining 2004 yil 28 yanvar 4 – sonli yig'ilishida nashrga tavsiya qilingan. (Bayonnoma № 4)

Bu qo'llanma oliy o'quv yurtlari uchun «Hozirgi o'zbek adabiy tili» namunaviy dasturi (tuzuvchilar H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, M.Qurbonova. O'zMU, 2003) asosida yozilgan bo'lib, unda hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik va leksik – semantik sathlari hamda bu tizimlarning lisoniy holati talqini va nutqiy voqelanishi yoritildi.

Qo'llanma o'quv – metodik maqsadlarni ko'zlayotganligi va o'zbek tilshunosligining ma'lum bir tartib bosqichini (jumladan, sistemaviy formal – funksional tadqiqotlarni yakunlovchi ish bo'lganligi sababli unda SH.Rahmatullayev, A.Abdiazizov, E.Begmatov, N.Mahmudov, H.Ne'matov, A.Nurmonov, R.Rasulov, R.Safarova, filologiya fanlari nomzodlari M.Narziyeva, SH.Orifjonova, B.Qilichev, G.Ne'matova, L.Ne'matova, SH.Bobojonov kabi tilshunoslarning ishlaridan unumli foydalanildi va ayrim o'rinlarda qo'llanmaning ma'lum bir band yoki bo'limlari shu sohani maxsus tadqiq qilgan dissertatsion va monografik tadqiqotlardan aynan olindi

Bunday o'rinlar qo'llanmada manbalari ko'rsatilgan holda berildi. Aynan olinmagan lekin monografik tadqiqotlarda batafsil yoritilgan mavzular (chunonchi, o'zbek tili fonemalarining oppozitiv siralari va turlari, fonetik hodisalar, so'zlararo ma'noviy va shakliy munosabatlar) bayoni asosida berilgan bo'lsa – da, bu monografik tadqiqotlar (chunonchi: A.Abdiazizovning «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi, M.Mirtojiyevning «O'zbek tilida polisemiya» va b.) keng jamoatchilikka ma'lum bo'lganligi sababli alohida ta'kidlanmadi.

Hodisalarning xilma – xil usullar bilan berilgan fahmiy (empirik) tavsifi yondashuvlardan qat'iy nazar obyekt umumiyligi asosida istasangiz istamasangiz ham bir xil yoki o'zaro o'xshash bo'lishi talabalarga mo'ljallangan o'quv qo'llanmasida o'zbek tili fonetik, leksik birliklarning empirik tavsifi bundan oldingi darslik va qo'llanmalar bilan bir xildir.

Shu sababdan bu qo'llanmada 1950 – 54 yillarda O'zFA TAI tomonidan turli mualliflar tomonidan e'lon qilingan «Hozirgi zamon o'zbek tili kursidan materiallar» risolalar sirasidan boshlab, oxirgi nashri 1992 yilda amalga oshirilgan U.Tursunov, SH.Rahmatullayev, A.Muxtorovlarning «Hozirgi o'zbek tili» qo'llanmasigacha berilgan tavsiyalardan unumli foydalanildi.

Shu bilan bog'liq ravishda eslatib o'tish joizki, qo'llanmaning «Kirish» qismida «O'zbek halqining shakllanish tarixi», «O'zbek adabiy tili taraqqiyotini davrlash», «Hozirgi o'zbek adabiy tili va

uning shevalarga munosabati», «O'zbek adabiy tilini o'rganish tarixi va bosqichlari» kabi mavzular, Faxri Kamolov, SH.Shoabdurahmonov, V.Reshetov, A.G'ulomov, G'.Abdurahmonov, SH.Shukurov, E.Fozilov, A.Nurmonov, B.O'rinboyev, A.Aliyev, S.Ibrohimov, F.Abdullayev, M.Mirzayev kabi tilshunoslarning, B.Ahmedov, A.Muhamadjonov, A.Asqarov kabi tarixchi olimlarning, A.Qayumov, B.Valixo'jayev, E.Karimov, B.Qosimov, N.Karimov kabi adabiyotshunoslarning ishlariga asoslanilgan.

Qo'llanma bakalavriat bosqichidagi talabalar uchun mo'ljallanganligi bois unda fonologiya va leksikologiyaning hali yechimini topmagan munozarali nazariy masalalariga to'xtalinmadi.

Qo'llanmaning maqsadi o'zbek adabiy tili zotiy tabiatining ma'lum bir qirralari hozirgi holatini lison va nutq farqlanishi nuqtai nazaridan asoslab berishdan iboratdir.

O'zbek tilining fonologik va leksik-semantik qurilishini yoritishda lisoniy birliklarga umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab (UMIS) va ularning voqeylanishi natijasida hosil bo'lgan nutqiy birliklarga yakkalik (xususiylik), hodisa, voqeylik, oqibat (YAHVO) sifatida munosabatda bo'lindi.

Lisoniy qonuniyatlarni yoritishda ilmiy tamoyil birligiga putur yetkazmaslikka, metodik ko'rsatmalarga amal qilishga, ifoda usulining talabalarbop bo'lishiga, lingvistik qonuniyatlarning izohlanishi uchun keltirilgan misollarning o'zbek adabiy tili uchun tipik bo'lishiga e'tibor berildi.

Kitobning o'rta umum ta'lim maktablari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari o'qituvchilari uchun ham qo'llanma vazifasini o'tashi ko'zda tutildi.

Mualliflar ushbu kitob o'zbek tilining fonetikasi va leksikasi bo'yicha sistem yo'nalishda «Hozirgi o'zbek adabiy tili» dasturi (T., O'zMU, 2003) asosida yaratilgan ilk qo'llanma bo'lganligi bois uni mukammallashtirishga ko'maklashadigan barcha fikr-mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qiladi.

KIRISH

O'ZBEK XALQI VA UNING SHAKLLANISH TARIXI

Har qanday xalqning etnik tarixi unga berilgan nomga nisbatan qadimiydir. Shuningdek, o'zbek xalqi va uning kelib chiqish tarixi ham uning nomiga nisbatan qadimroqqa borib taqaladi. «O'zbek» termini — aslida Dashti qipchoqda istiqomat qiluvchi turkiy qabila va dlatlarning bir qismiga berilgan nom. Tarixning guvohlik berishicha, Dashti qipchoqda qadimda va o'rta asrlarda, asosan, turkiy xalqlar va allaqachonlar o'z ona tilini unutib, turklashgan mo'g'ul qavmi yashab keladi. Ana shu qipchoq cho'lining turk va til jihatdan turklashgan aholisi tarixiy asarlarda XIII asming 80—yillaridan boshlab o'zbek nomi bilan uchraydi. Masalan, Hamidulloh Kazviniy (1281—1350) Dashti qipchoqni «mamlakati o'zbek» (o'zbeklar mamlakati) yoki «ulusi o'zbek» (o'zbek ulusi) deb yozsa, Al—Kalkoshandiy (1418 yilda vafot etgan) ularning podsholarini «maliki bilad o'zbek» (o'zbeklar mamlakatining podshosi) deb ataydi. Nizomiddin Shomiy (1404 yildan keyin vafot etgan), Sharafiddin Ali Yazdiy (vafoti 1454 yilda), Abdurazzoq Samarqandiy (1413—1482) va Xondamir (1475—1535) asarlarida ham o'zbeklar haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Biroq ularning barchasida XV asr boshlariga qadar o'zbeklar haqida gap ketganda, Dashti qipchoq xalqi — ko'chmanchi o'zbeklar tushunilgan. Markaziy Osiyoning dehqonchilik vohalarida, birinchi navbatda, Movarounnahrda, qadimdan istiqomat qilib kelgan xalq esa, agar u turkiy tilda so'zlashgan bo'lsa, turklar deb atalgan. Ularning tili Dashti qipchoq o'zbeklarining tili bilan bir xil bo'lib, turkiy tilning turli lahjalarida edi. Movarounnahr turklari va uning turkiylashgan xalqi o'zlarini turkiy qavm vakillari deb bilganlar.

Dashti qipchoqning turkiyzabon xalqi XVI asr boshlarida Movarounnahrda hozirgi O'zbekiston hududiga kelib o'rnashib olgach, ular turkiylashgan yerli sartlar hamda bu yurtda ungacha miloddan avvalgi II asrdan boshlab yashab kelayotgan turkiy qabilalar bilan qorishib ketadilar. Dashti qipchoqning ko'chmanchi o'zbeklari nomi turkiy tilda so'zlashuvchi barcha Movaraunnahr va Xorazm aholisiga keyinchalik etnonim sifatida o'tdi, xolos. Aslida hozirgi O'zbekiston hududida XVI asrdan to 1924 yilgacha yashab kelgan turkiyzabon xalqlar o'zbeklar, chig'atoylar, sartlar, forsiyzabonlar esa tojiklar deb atab kelindi. 1924 yilda sho'rolar tomonidan Markaziy Osiyoda o'tkazilgan milliy davlatni chegaralash siyosati tufayli o'zbek atamasi O'zbekiston hududida yashovchi barcha turkiyzabon aholiga umumiy — milliy nom qilib berildi.

Hozirgi kunda «o'zbek» atamasi etnik mazmuni to'la ifoda etadi va bu etnik nom ostida butun bir xalq jahonda tan olingan.

Xo'sh, o'zbeklarning xalq sifatida shakllanishi qanday kechgan?

O'zbekiston Markaziy Osiyoning qadimdan o'troq dehqonchilik madaniyati o'choqlari tarkib topgan hududida joylashgan. Agar uzoq o'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, Markaziy Osiyo tub aholisining tosh va bronza asrida qanday nomlangani bizga noma'lum. Ammo ilk temir davridan (miloddan avvalgi VIII—VII asrlardan boshlab, O'zbekiston territoriyasida yashagan xalqlar qadimgi dehqonchilik vohalari nomi bilan, ya'ni So'g'diyonada sug'diylar, qadimgi Xorazmda xorazmiylar, qadimgi baqtriyada—baxtarlar, qadimgi Chochda chochliklar, atrofdagi dasht aholisi esa saklar deb atalgan. Bu tarixiy nomlar O'rta Osiyo va Eron xalqlarining muqaddas kitobi «Avesto», ahmoniy podsholarning qoya toshlariga yozib qoldirilgan kitoblarida, yunon olimlarining asarlarida uchraydi.

O'rta Osiyoning ana shu voha va dasht xalqlarining ma'lum qismi Sharqiy Eron tillar guruhiga kiruvchi so'g'd va xorazmiy tillarida gaplashganlar. Tarixiy haqiqat nuqtai nazaridan qaraganda, hozirgi zamon o'zbek tili turkiy tillar negizida tanlangan bo'lsa, fors—tojik tili Sharqiy Xuroson, ya'ni forsiy til asosida shakllandi, ya'ni tojik tili (tojik xalqi emas) hozirgi Tojikiston territoriyasidan tashqari, Amudaryoning narigi tarafida, Murg'ob vohasi, hozirgi Afg'oniston va shimoli—sharqiy eron zonasida shakllanib, asta—sekin ilk feodalizm, ayniqsa, dastlabki somoniylar davrida so'g'd yurtiga jadal kirib keldi.

Ma'lumki, garchi qadimgi so'g'diy va xorazmiy tillari o'zbek va tojik xalqlarining hozirgi zamon tillari darajasiga bevosita o'sib chiqmagan bo'lsa—da, ana shu tillarda so'zlashgan qadimgi tub aholi—o'zbek va tojiklarning elat sifatida shakllanishida dastlabki asosiy etnik qatlamni tashkil etgan. Lekin bularning har ikkalasi ham to xalq bo'lib shakllangunga qadar uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tdi va murakkab etnik jarayonni boshdan kechirdi. Natijada ularning jismoniy—biologik tuzilishida bir xillilik, aynan o'xshashlik sodir bo'ldi. Buni olimlar hozirgi zamon o'zbek xalqi va voha tojiklariga xos «ikki daryo oralig'i tipi» deb atashadi.

Miloddan avvalgi II—I va milodiy eraning I—IV asrlarida bu tip vakillari, ayniqsa, hozirgi O'zbekiston hududining markaziy va janubiy shaharlari aholisi orasida sezilarli etnik qatlamga ega edi. Ilk feodal davrga kelib, ular qishloq aholisi orasiga ham kirib bordi.

O'rta Osiyo xalqlarining shakllanishida ikki daryo atrofidan ko'chib kelgan qabila va elatlarning roli ham katta bo'ldi. Yuyechjilar, xionitlar, kidaritlar, va eftalitlar ittifoqi O'rta Osiyoning shimolidan uning markaziy va janubiy viloyatlariga milodning IV—V asrlari davomida kirib keldi. Natijada bu yerdagi aholining moddiy

madaniyatidagi hozirgi an'ana ta'siri kamayib, nozik va nafis, kushbichim va sifatli kulolchilik mahsulotlari o'rmini dag'al, yarim o'troq, chorvador ahli hunarmandchiligi egalladi. Fan bu o'zgarishlarning etnik jarayon bilan ham bog'liq ekanini ko'rsatmoqda. To'g'ri, arxeologik materiallarga qarab, ularning qaysi xalqqa xosligini aytish qiyin. Ammo arxeologlar ana shu madaniyat materiallari orasida VI—VII asr turkiy xalqlariga xos urug'—aymoq belgilari uchrashini qayd qilishadiki, bularning ilmiy tahlili o'sha madaniyat vorislari turkiy xalqlar ekanligidan dalolat beradi. Demak, Sirdaryoning o'rta va quyi havzasi rayonlarida miloddan avvalgi II—I va milodning to VI asriga qadar ham turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar yashagan. Bunga, shuningdek, Yettisuvdan, ya'ni Issiqko'l yaqinidan sak qabila oqsoqoli qabridan topilgan yozuvni dalil qilib ko'rsatish mumkin. Bu mozorning miloddan avvalgi IV—III asrga oid ekanligiga shubha yo'q. Tilshunos olimlar bu yozuvni qadimgi turkiy yozuv deb e'lon qildilar.

Markaziy Osiyo g'arbiy turk hoqonligi tarkibiga o'tgach, bu o'lkaga turkiy xaqrlarning guruh—guruh bo'lib kelishi tezlashdi. Natijada qadimgi Xorazm, Farg'ona vodiysi, hatto so'g'd tuprog'ining ancha qismida mahalliy aholining til jihatdan turkiylashish jarayoni kuchaydi. VI asrning 60—70—yillaridayoq, turkiy xalqlarning katta bir guruhi Amudaryo sohillariga yaqinlashdilar. Ular janubiy O'zbekiston, hatto Shimoliy Afg'oniston yerlariga ham borib yetdilar. VI asrning ikkinchi yarmi davomida g'arbiy turk xoqonligi turklarining katta bir qismi hozirgi Buxoro territoriyasida joylashib oldilar. VII asrga kelib, Sirdaryoning o'ng sohili rayonlaridan butun Zarafshon vodiysi rayonlariga turklarning yangi—yangi guruhlari kela boshladi. Turkiy aholi son jihatidan tobora ko'payib, ularning mahalliy aholi o'rtasidagi etnik qatlami qalinlashib bordi. Ibn Xavqal (X asrda yashagan) minglarcha turk oilalari — o'g'izlarning Chimkentdan g'arb va janub sari ko'chib borganligi, ularning katta qismi ungacha Sirdaryoning o'ng qirg'oq rayonlarida istiqomat qilganligi haqida xabar beradi.

Arablar Movaraunnahrda o'z hukmronligini mustahkamlab olgach, VIII asrning 30—yillarida so'g'd tuprog'iga turklarning katta guruh shaklida kirib kelishi sekinlashdi. Arablarga qadar kelib o'rnashib qolgan turkiy qabilalarning arablar hukmronligi va somoniylar davrida (VIII—X asrlar) tobora o'troq hayot tarziga ko'chishi tezlashdi. Shosh, Farg'ona, va Xorazmda turkiy xalqlar mahalliy aholi orasiga tobora singib o'troqlashgan turklar va til jihatidan turklashgan yerli aholi «sart» deb ataluvchi etnik qatlamga aylanib bordi. O'zbek xalqining etnik tarixida qarluqlar va qoraxoniylar turklarining ham o'rni bor. VIII asr o'rtalarida Shimoliy Farg'ona

yerlarida, Sirdaryoning sharqidan to Yettisuvgacha bo'lgan yerlarda qoraxoniylar o'z hukmronligini o'rnatdi. X asrning o'rtalaridan bu zonada qoraxoniylar davlati tashkil topdi. Qoraxoniylar davlati tarkibida arg'u, tuxsi, qarluq, chigil va yaq'mo qabilalari bo'lib, ulardan, ayniqsa, dastlabki to'rttasi madaniy jihatdan boshqa turkiy qabilalardan ancha ustunligi bilan ajralib turar edi. X asrning oxirlaridan turkiy etnik qatlamning Movaraunnahrning barcha hududlarida ustunligini ta'minlovchi tarixiy voqeyalar sodir bo'ldi. Sirdaryodan Yettisuvgacha bo'lgan yerlarda, shimoliy Farg'ona va butun Sharqiy Turkistonda o'z hukmronligini o'rnatgan qoraxoniylar turklari X asr oxirlarida Movaraunnahrning ichki hududlariga ham kirib keldilar. Qoraxoniylar zamonida mamlakatning turkiy qatlam kirmagan biror yeri qolmadi. Bu davrda (XI–XII asrlarda) butun Movaraunnahrda aholining turkiy tilda gaplashuvchi qatlami, shu jumladan, sug'diylar ham jamiyatning barcha ijtimoiy–iqtisodiy va madaniy hayotida ustun bo'lishiga qaramay, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarda ham fors–tojik tilida so'zlashish va yozish davom etardi. Bu hol faqat adabiy doiralarda emas, rasmiy mahkamalarda ham sezilardi. Lekin Farg'ona va Shosh shaharlarida (Marg'ilon, Isfara, Xo'jand bundan mustasno) va Xorazmda ahvol boshqacha edi. Turk tilida so'zlashuvchilar qatlami fors tili qatlamidan kuchli bo'lib, uning ta'siri so'g'd shahar muhitiga ham jadal kirib borardi.

Qoraxoniylardan keyin o'zbek xalqi tarkibiga qo'shilgan yangi etnik komponent uning jismoniy qiyofasi—antropologik tipining keskin o'zgarishiga olib keladi. O'rta Osiyoning Chingizxon tomonidan bosib olinishi (XIII asr) ham, va XVI asr boshida Shayboniixon boshliq Dashti qipchoq ko'chmanchi o'zbeklari ham o'zbeklarning tipini tamoman o'zgartira olmadilar. Shuni ham aytish kerakki, Chingizxon bilan kelgan mo'g'ul urug'lari orasida turkiy qabilalar ozchilikni tashkil etardilar. Shayboniixon bilan kelgan ko'chmanchi o'zbeklar orasida esa, aksincha, turkiylashgan mo'g'ul urug'lari ko'pchilikni tashkil etar edi. Ular orlot, do'rmon, qo'ng'irot, mang'it, nukus, chiliboy, kenagas, ming kabi turkiylashgan aymoqlar bo'lib, yana uzoq yillar davomida alohida etnik guruhlar bo'lib yashab qolaverdilar. Ularning antropologik qiyofasi mumtoz mo'g'ul tipini eslatardi. Bunday ayrim qabilalar turkiy etnik guruhlarning quramasi edi. Ular ko'p hollarda etnik kelib chiqishi bo'yicha emas, balki hududiy tamoyil bo'yicha uyushgan edilar. Shuning uchun ham ular keyinchalik osonlik bilan Movaraunnahr xalqlari tarkibiga singib ketdilar. So'nggi qabilalar keyinchalik o'zbek millatining shakllanishida muhim rol o'ynadilar.

O'ZBEK ADABIY TILI TARAQQIYOTINI DAVRLASHTIRISH

Adabiy til umumxalq tilining ishlov berilgan, sayqallashtirilgan va ma'lum bir me'yorga solingan shaklidir. Demak, o'zbek adabiy tili zheva va lahjalar bir butunligidan iborat bo'lgan o'zbek milliy tilidan farqlanadi. O'zbek adabiy tili o'zbek millatiga tegishli bo'lganligi sababli milliy tilning tarkibiy qismi hisoblanadi va u bilan butun — qam munosabatida bo'ladi.

O'zbek adabiy tili uzoq davom etgan tadrijiy taraqqiyotga ega. O'zbek adabiy tilining tarixi beshta katta davrni o'z ichiga oladi:

- I. Eng qadimgi turkiy til (V asrgacha).
- II. Qadimgi turkiy adabiy til (V—X asrlar).
- III. Eski turkiy adabiy til (XI—XIII asrlar).
- IV. Eski o'zbek adabiy tili (XIV—XIX asrning 1—yarmi).
- V. Yangi o'zbek adabiy tili (XIX asrning 2—yarmi).
- VI. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XX—asrdan boshlab hozirgacha).

I bosqich. Eng qadimgi turkiy tilni Markaziy Osiyo hududlarida yashagan eng qadimgi sak va massaget qabilalari tiliga xunn yuye — chji hamda boshqa turkiy qabila va urug'larning tili aralashuvidan hosil bo'lgan til tashkil etgan. Bizgacha bu tilda yaratilgan birorta yozma manba yetib kelmagan. Biroq arxeologiya, etnografiya fanlari mazkur tipdagi til mavjud bo'lganligi haqida guvohlik beradi.

II bosqich. Qadimgi turkiy adabiy til Turk hoqonligi barpo bo'lgandan to Qoraxoniylar davrigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda run (O'rxun—Enasoy), uyg'ur, so'g'd, manixey, braxma yozuvlarida bitilgan yodgorliklar bizgacha yetib kelgan. Bu yodgorliklar toshlarga, terilarga, yog'ochlarga bitilgan. Yodgorliklarning eng mashhurlari turk hoqonlari va sarkardalari Kultegin, Tunyuquq, Bilga hoqon sha'niga qo'yilgan tosh yozmalardir. Yodgorliklar O'rxun daryosi bo'ylaridan (Mo'g'uliston) topilgani uchun O'rxun yodnomalari yoki turk, run, dulbarjin yozuvlari deb ham yuritiladi. Yodnomalar XIX asrning ikkinchi yarmida topilgan. Ularni V.Tomsen o'qishga, birinchi marta V.Radlov tarjima qilishga muvaffaq bo'ldi. Bunga o'xshash yodnomalar keyinchalik Enasoy daryosi bo'ylaridan, Talas vodiysidan ham ko'plab topilgan. Qadimgi turkiy til o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ulardan eng muhimlari quyidagilar:

1. Bu til fonetik jihatdan **d**—lovchi til hisoblanadi, ya'ni bugungi **y**, **z** tovushlari o'rnida **d** tovushi ishlatilgan: adoq (oyoq), ado'g' (ayiq), edgu (ezgu) kabi.

2. Morfologik jihatdan ham o'ziga xos belgilarga ega bo'lgan. Masalan: tushum kelishigi **-g'/-g** qo'shimchasiga, jo'nalish kelishigi

esa g'aru/qaru/garu shakliga ham ega bo'lgan: budunug' (xalqni), Uyg'urg'aru (uyg'urga)¹ kabi.

Sifatdagi va ravishdagi shakllarning o'ziga xos ko'rsatkichlari ishlatilgan: oltachi (o'lajak), udimato' (uxlamay). Shart mayli — sar shaklida bo'lgan: borsar (borsa). (Bular haqida «Qadimgi turkiy til» kursi bo'yicha darslik va qo'llanmalardan batafsil ma'lumot olasiz).

III bosqich. Eski turkiy adabiy til. Til taraqqiyotining bu bosqichi Qoraxoniylar davlati barpo bo'lish davri bilan boshlanadi. Bu davrda o'zbek hamda boshqa turkiy adabiy tillarning ajralishi uchun zamin tayyorlandi.

Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida Movaraunnahr va Qashqar hududlarida qarluq — uyg'ur va qipchoq, o'g'uz urug' tillari farqlanuvchi asosidagi turkiy adabiy til mavjud edi. Bu adabiy tilda «Qutadg'u bilig», «Devonu lug'otit turk», «Hibatul haqoyiq», Yassaviy «Hikmat»i, «Tafsir», «O'g'uznoma», «Qissasi Rabg'uziy» kabi asarlar yaratilgan.

IV bosqich. Bu davrga kelib bugungi kunda amal qilayotgan turkiy tillar bir — biridan juda ko'plab belgilari asosida farqlanib, mustaqillik kasb eta bordi. Xususan, eski o'zbek adabiy tili ham vujudga keldi. Shuningdek, yozma adabiyot ommalashmaganligi tufayli adabiy til zaifroq bo'lib, yozma manbalarda shevaga xos xususiyatlar ko'plab ko'zga tashlanadi. Chunonchi, Farg'ona va Movaraunnahrda yozilgan asarlar tili Xorazm vohasida yaratilgan asarlar tilidan ma'lum dialektik xossalari bilan ajralib turar edi. Shuningdek, o'g'uz lahjasi o'zbek tilini bugungi kunda ham turkiy tillarning o'g'uz guruhi bilan bog'lab turganligi sababli unda har ikki tomon xususiyatlari qaysidir darajada saqlanishi tabiiy holdir. O'zbek tilining qipchoq lahjasi va turkiy tillarning qipchoq guruhi haqida ham shunday fikr aytish mumkin.

Shunday bo'lsa — da, bu davrda mavjud shevaviy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan umumiy o'zbek adabiy tilini shakllantirishga intilish kuchayadi. Pirovardida eski o'zbek adabiy tili shakllandi. Bu tilda quyidagi asosiy yozma manbalar yaratildi: Xorazmiy «Muhabbatnoma»si, Said Ahmadning «Taashshuqnoma»si, Qutbning «Xisrav va Shirin» asari, Sayfi Saroyining «Guliston»i, Durbekning «Yusuf va Zulayho» dostoni. Shuningdek, Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy, Yaqiniy, Ahmadiy, Yusuf Amiriy, Mirhaydar, Alisher Navoiy, Bobur, Muhammad Solih asarlari shu davr tilidadir. Bu davr tili o'zbek tiliga birmuncha yaqindir. Masalan, oldingi bosqichlardagi d tovushi to'la y tovushiga aylandi. Shart mayli qo'shimchasi — sa ga aylanib bo'ldi. Kelishiklar bugungi qiyofasiga ega bo'ldi. Ravishdosh

¹ Bugungi ichkari, tashqari so'zlari ana shu holatning rudimentlaridir.

va sifatdosh shakllari kengaydi. Harakat nomining — moq shakli iste'moli kengayib, — ish shakli faollashdi va boshqalar.

V bosqich. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib nafaqat nasriy asarlar, balki nazmiy asarlar ham jonli xalq tiliga ancha yaqinlashdi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi shoirlarning asarlari shular jumlasidandir. Baribir unda arabiy, forsiy unsurlar keragidan ortiq edi.

VI bosqich. Hozirgi o'zbek adabiy tili mustaqil o'zbek millatining milliy adabiy tilidir.

Ma'lumki, til ijtimoiy hodisa bo'lganligi sababli undagi o'zgarishlar ijtimoiy o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Shu ma'noda o'zbek tilining XX asrdagi taraqqiyoti juda katta tarixiy evrilishlar jarayonida yuz berdi.

XX asrning boshlarida gazeta, jurnallarning tili panturkizm g'oyalari ta'siriga haddan tashqari berilish natijasida juda chalkash bir ahvolda edi. Ularda iste'moldagi arab, fors so'zlari turk ozarbayjon, qadimiy turkiy so'zlar bilan almashtirilgan va baribir, omma tilidan uzoqlashgan edi. Ba'zi bir oqimlar tilni tozalash bayrog'ini baland ko'tarib, jonli tildan ancha yiroq bo'lgan eski o'zbek tili («chig'atoy tili») ni adabiy til sifatida qabul qilish fikrida bo'ldilar. Abdurauf Fitrat turk (o'zbek) tilining ayanchli ahvoli haqida «dunyoning eng boy tili turkchadir, eng baxtsizisi yana xo'l turkchadir» degan xulosaga kelgan edi. U buning sabablari xususida o'xtalib: «Turklarning baxtsizligi arab bosqini bilan bog'lanmishdir.

Dunyoning eng boy tili bo'lg'on turkchamiz yolg'uz arabcha yumruqlar bilan emas, forsiycha tepkilar bilan dag'i ezilmishdir». — deydi kuyunib.

Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan so'ng bu yerdagi millatlar ustida ham ulug'davlatchilik va ulug'millatchilik mafkurasi o'rnatila boshladi. Kuchli mafkuraviy tazyiqlar natijasida hukmron tilga nisbatan ijobiy munosabat ham paydo bo'la boshladi. Jonli nutqda, hatto she'riy asarlarda ham ruscha so'zlarni ishlatish hollari kuzatila boshladi. Buni Muqimiy, Zavqiy she'rlaridagi durak, chert, vot, poshyol so'zlari isbotlaydi.

1917 yilgi Oktabr to'ntarishidan so'ng nafaqat ruscha, balki sovetizm deb ataluvchi so'zlar ham tilimizda hisobsiz darajada ko'payib bordi. U mavjud so'zlarimizni ham siqib chiqara boshladi. Masalan, pioner (kashshof), propaganda (targ'ibot), agitatsiya (tashviqot), yedinitsa (birlik), grajdan (fuqaro), problema (muammo), poeziya (she'riyat) kabi.

Rus tili hukmronligi kuchayishi natijasida boshqa milliy tillar kabi o'zbek tili ham o'zbek millatiga mansub kishilarning o'zaro suhbat tiliga aylanib, rasmiy doiralardan siqib chiqarila boshladi. Rus

tilida gaplashishlariga qarab kishilarni «madaniyatli» va qoloq kishilarga ajratish urf bo'ldi. Yig'inlar rus tilida olib borilar, barcha rasmiy hujjatlar va ish qog'ozlari rus tilida yuritilar edi. Oliy o'quv yurtlardagi asosiy tashkilotlar rus tilida o'tilar edi.

Umuman olganda, o'tgan asrning 80 – yillariga kelib, O'zbekistonda ham rus tili mutlaq hukmronlikni qo'lga oldi va o'zbek tilining vazifa doirasi keskin toraydi. Mamlakatdagi bu kabi boshqa ijtimoiy jarayonlar kuchayishi sobiq SSSR hududida milliy istiqloq harakatiga turtki bo'ldi. Milliy respublikalar milliy mustaqillik, milliy tillarga davlat tili maqomini berish talablari bilan chiqdilar. Bu jarayon O'zbekistonda ham kuchli portlashlar asosida vujudga keldi. Natijada 1989 yil 21 oktabrda o'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi unga tom ma'noda mustaqillik baxsh etdi. U tobelik kishanlaridan butkul xalos bo'lib, mustaqil rivojlana boshladi. 1991 yilda O'zbekistonning alohida davlat sifatida istiqloqlga erishuvi o'zbek tili davlat tili maqomining abadiyligini kafolatladi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI VA UNING SHEVALARGA MUNOSABATI

O'zbek tili ko'p dialektli til hisoblanadi. Bu uning murakkab tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi, bugungi o'zbek millati o'tmishda xilma – xil etnik tarkibga ega bo'lganligi bilan belgilanadi.

O'zbek milliy tilini tashkil etuvchi turli – tuman shevalarni uch lahjaga birlashtirish mumkin. Bular: 1) qarluq – chigil – uyg'ur lahjasi; 2) qipchoq lahjasi; 3) o'g'uz lahjasi.

Lahjalar o'zaro farqli xususiyatlarga ega. Bu farqlar, aytilganidek, lahjalarning har biri dastlab har xil qabila yoki qabila birlashmalarining tili bo'lganligi bilan bog'liqdir. Bu tarixiy jarayonni bir tomonlama to'g'ri anglagan YE.D.Polivanov o'zbek tilining ko'p dialektli til ekanligini nazarda tutib: «O'zbek milliy tili (o'zbek lahjalarining bir butunligi, yaxlitligi sifatida) yagona tizimning, aslida hech qachon amalda bo'lmagan o'zbek bobo tilining dialektologik parchalanish yo'li bilan emas, balki farqlanuvchi til tizimlarining birlashuvi yo'li bilan paydo bo'lgan» – degan edi. O'zbek adabiy tilining taraqqiyotida ajralish va birlashish bir vaqtda yuz bergan. Zero, XIV asrga kelib, eski o'zbek tilining boshqa turkiy tillardan farqlanishi, ajralishi kuchaygan. Bu, albatta, uning ichki lahjalarining yaxlitlana boshlashi, ular orasidagi farqlarning ma'lum darajada susayishi bilan belgilanadi. Bu tarixiy, ijtimoiy – siyosiy jarayonlar bilan bog'liq hodisadir. O'zbek tilining dialekt va shevalari uzoq o'tmishda o'zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda

o'zaro umumiylik kasb etib, yagona o'zbek tilini tashkil etib borgan. Lekin ular o'z mustaqilligini ta'minlovchi farqlarni saqlab qolavergan. Masalan, o'zbek tilining qipchoq lahjasida qipchoq tillarining xususiyatlaridan bo'lgan singarmonizm to'liq saqlangan. Shu boisdan uning unli fonemalari miqdori 9 ta. So'z boshida y tovushi o'rnida j tovushi qo'llanilishi, f tovushining deyarli qo'llanmasligi, x tovushining h tarzida ekanligi, so'z o'rtasi va oxirida g' tovushining v tarzida talaffuz etilishi, oltita kelishik shaklining to'liq saqlanganligi va boshqa leksik farqlar (checha – yanga, bo'la – xolavachcha), tulup (junli issiq po'stin), lochira, g'ilmindi, kulchatoy, janchmich (ovqat turlari) bu lahjaning nisbiy mustaqilligini ko'rsatadi. Bunday farqlarni qarluq – chigil – uyg'ur va o'g'uz lahjalarida ham kuzatish mumkin. Umuman olganda, lahjalar fonetik, morfologik va leksik jihatdan o'zaro va adabiy tildan farqlanib turadi. Lekin bunday o'ziga xos talfovutlarga qaramay, o'zbek tilining barcha sheva va lahjalariaro umumiylik ustuvorroqdir. Albatta, bu farqlar o'zbek adabiy tilini boyitishga xizmat qiladi. Shu boisdan ham sheva va lahjalarga o'zbek milliy tilining quyi shakli va o'zbek adabiy tilining ichki imkoniyati sifatida qaraladi hamda ulardan unumli va oqilona foydalanish talab qilinadi. Adabiy til esa milliy tilning yuqori ko'rinishi sifatida mazkur imkoniyatning voqelangan mahsulidir.

O'zbek milliy tilining lahjalari orasida, odatda, qarluq – chigil – uyg'ur lahjasi o'zbek adabiy tilining tayanch manbalari deb qaraladi. Bu lahjaga Toshkent, Andijon, Farg'ona, Namangan, Jizzax, Samarqand, Buxoro, Qarshi, O'sh, Marg'ilon, Jalolobod, Termiz va boshqa shaharlarning shevalari kiradi. Ba'zi olimlar o'zbek adabiy tili mo'yorlarini belgilashda Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Andijon, Farg'ona shevalari morfologik jihatdan tayanch sheva degan biryozlama fikrni ilgari suradilar. Aslini olganda, A.K.Borovkov qayd qilib o'tganidek, o'zbek tilining birorta shevasini ham adabiy tilga hamma jihatdan asos bo'lgan deb aytib bo'lmaydi. Chunki o'zbek tilining barcha lahjalari o'zbek tilining taraqqiyotiga ma'lum bir darajada hissa qo'shgan. Birining adabiy tilga ta'siri kuchayganda, ikkinchisining susaygan bo'lishi mumkin. Masalan, Andijon, Farg'ona shevalarida o'zbek adabiy tiliga xos eng ko'p tarqalgan grammatik shakllardan birini – hozirgi zamon fe'lining – yap affiksi vositasida yasaluvchi shaklini bergan deyiladi. Lekin bu shakl qipchoq lahjalarida ham aynan shunday qo'llanadi. Shunisi xarakterliki, bir qarashda adabiy tildan birmuncha uzoqroq deb tasavvur qilinadigan qipchoq lahjasi morfologiyasi singarmonizmdan, ya'ni fonetik o'ziga xoslikdan xoli olinsa, adabiy til morfologiyasi bilan aynandir. Yoki adabiy tilga fonetik jihatdan asos deyilgan Toshkent shevasida x va h tovushlari, qaratqich va tushum kelishiklari shakllari farqlanmaydi.

Qipchoq shevalarida esa ular qat'iy farqlanadi. Qipchoq shevalarining adabiy til lug'atini, xususan, uning chorvachilik atamalari tizimini rivojlantirishda, adabiy tilning uslubiy imkoniyatlarini boyitishda katta hissasi bor. Masalan, qirgim, o'tov, to'l, sarimoy, chakki, chalop, uloq, sovliq kabi umumiy va chorvachilik atamalari, quyruq, bovir, oq patir, tovoq, kulchatoy, lochira singari pazandachilik atamalari adabiy tilga qipchoq shevalaridan kirib kelgan.

Adabiy tilning rivojlanishiga o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ham ma'lum darajada hissa qo'shgan. Buning uchun adabiy tildagi yoshulli, o'g'lon, buyon, qaydin, qorago'z kabi qator so'zlarni misol sifatida keltirish kifoya. Demak, o'zbek adabiy tilining taraqqiyotida barcha lahja va shevalar birday manba bo'lib xizmat qilgan. Bunda ularning birortasiga ustuvorlik maqomini berish mumkin emas.

Demak, ma'lum bir tilning qarindosh tillarga va shevalariga munosabatida ikki xil — differentsiatsiya va integratsiya jarayonlarini kuzatish mumkin. Bugungi kunda adabiy til va shevalar munosabatida muttasil integratsiya jarayoni kechayotir. O'zbek xalqining yoppasiga savodxonligi, maishiy hayotining tubdan o'zgarganligi, ta'lim tizimining yuqori darajadaliigi, matbuot va televideniyaning rivojlanganligi, madaniy sohada amalga oshirilayotgan tadbirlar o'zbek adabiy tili va shevalarini bir—biriga yaqinlashtirdi. Xalq shevalariga adabiy til ta'sirining asta—sekin singib borishi davom etayotir.

O'ZBEK ADABIY TILINING O'RGANILISH TARIXI VA BOSQICHLARI

HO'ATning o'rganilish tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

I. XI—XIII asrlar (Qadimgi turkiy tilshunoslik).

II. XV—XIX asrlar (Eski turkiy tilshunoslik).

III. XX asrning boshidan XX asr 90—yillargacha (An'anaviy o'zbek tilshunosligi).

IV. XX asrning 90—yillaridan bugungi kungacha. (Zamonaviy o'zbek tilshunosligi)

O'zbek tilshunosligi fani M.Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari bilan boshlanadi. Bu asar 1914 yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgan.

«Devonu lug'otit turk» uch tomdan iborat bo'lib, 1915—17 yillarda Istanbul shahrida nashr etilgan. Shu nashr asosida V.Brokkelman bu asarni 1928 yilda nemischa tarjimada nashr qildi. 1939 yilda Anqarada Basim Atalay tarjimasida turk tilida bosildi.

Olim S.Mutallibov devon tarjimasini ustida samarali ishlab, 1960–63 yillar davomida uch tomda o'zbek tilida nashr qildi.

M.Koshg'ariyning asari kirish va lug'at qismidan iborat. Kirish qismida muallif «Devon» ning yaratilish sabablari, o'z ish uslubi, asarning tuzilishi, turkcha so'zlarning tuzilishida qo'llaniladigan harflar haqida, kitobda aytilgan va aytilmagan narsalar haqida, turkiy tabaqalar va qabilalarning bayoni, turk tilining xususiyatlari, tilda va lahjalarda bo'ladigan farqlar haqida fikr yuritadi.

Asarning lug'at qismida 7500 so'z sakkiz bo'limda izohlanadi.

M.Koshg'ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy–tarixiy metodning amoschilaridan biri bo'lib qoldi.

Ilmiy fan xazinasiga bebaho durdonalar qo'shgan Mahmud az–Zamaxshariyning qadimgi turkiy tilshunoslikda ham o'ziga xos o'rni bor.

Zamaxshariy yirik tilshunos sifatida arab tilshunosligining rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim hisoblanadi. Biroq uning lug'atlarida turkiy so'zlarga ham alohida e'tibor berilib, ularda XII–XIII asrlar Markaziy Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi o'z aksini topgan.

XIII–XIV asrlarda yashab ijod etgan Abu Hayyon al–Andalusiyning qadimgi turkiy tilshunoslikda tutgan o'rni o'ziga xosdir. U turkiy va arab til muqoyasasiga doir ko'plab asarlar yaratgan bo'lib, ulardan xarakterlisi «Kitob al–idrok li lisonal–atrok» lug'atidir. Asar 1312 yilda Qohirada bitilgan bo'lib, lug'at va grammatikadan iborat.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, asarda qipchoq unsurlari juda kuchli bo'lib, shu bilan birga, o'g'uz unsurlari ham uchrab turadi.

Qadimgi turkiy tilshunoslik taraqqiyotida mashhur tilshunos Jamoliddin Muhammad Abdulloh Turkiyning ham o'ziga xos o'rni bor. Uning taxminan XIII–XIV asrlarda yozilgan «Kitobulug'at al–mushtoq fi lug'at –it turk vo–l–qafchoq» («Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qiziqtiruvchi kitob») asari arab, fors, turk, mo'g'ul tillari qiyosiga bag'ishlangan bo'lib, bu asar turk tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

II bosqich. Eski o'zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida buyuk mutaffakkir shoir Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Aloyi Binni Muhibiy, Mirzo Mehdixon, Ishoqxon ibrat kabilarning lingvistik qarashlari va asarlari muhim ahamiyatga ega.

XIX asrning oxiriga kelib o'zbek tilshunosligida rus bosqinchilarining mahalliy xalq madaniyati, urf–odati va tilini o'rganish ehtiyoji natijasida bir qancha amaliy ahamiyatga ega grammatikalar vujudga keldi. M.A.Terentyevning «Turk, fors, qirg'iz va o'zbek tili grammatikasi» (1875)ni A.Starlevskiyning «Rus

kishisining O'rta Osiyodagi yo'ldoshi» (1878) asarini, Z.A.Aleksev va V.Vishnegorskiyning «Sort tili samouchiteli» (1884), M.Andreyevning «Sort tilini birinchi bor o'rganuvchilar uchun qo'llanma» (1896)sini, F.Mashkovsevning «Sort tili darslari» (1899)ni, V.P.Nalivkinning «Sort tilini amaliy o'rganish uchun qo'llanma» (1898) sini, N.Budzinskiyning «Sort tili darsligi» (1910) ni bunga misol sifatida ko'rsatish mumkin.

III bosqich. Tom ma'nodagi fan sifatida o'zbek tilshunosligi XX asrning 20–30– yillarida shakllana boshladi va shu asrning oxirlariga kelib o'zining yuqori cho'qqilaridan biriga erishdi.

XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, G'ozi Olim Yunusov, Ulug' Tursunov, YE.D.Polivanov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov va Ayub G'ulomovlarning xizmatlari behad katta.

Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ishlab chiqildi va o'zbek tilshunosligi zamonaviy jahon tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidalari ishlab chiqilib, o'rta, o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik, qo'llanma va ilmiy grammatikalar yaratildi. Tilshunoslikning bugungi mavjud barcha bo'limlari bo'yicha ko'plab ilmiy – tadqiqot ishlari vujudga keldi.

Lug'atshunoslik bo'yicha olib borilgan ishlar nihoyatda samarali bo'ldi. Bir tilli, ko'p tilli va turli sohaviy lug'atlar yaratilib, leksikografiya tilshunoslikning alohida, yetuk sohasi sifatida namoyon bo'ldi.

O'zbek tilshunosligi zamonaviy fan sifatida to'liq shakllandi.

O'zbek tilini o'rganish bo'yicha qilinayotgan barcha ishlar bir asosiy maqsadga – hozirgi o'zbek adabiy tilining taraqqiyot qonuniyatlarini va shu asosda uning barcha tarmoqlari bo'yicha me'yorlarini belgilashga qaratildi. O'zbek tilshunosligining taraqqiyot yo'li va darajasi ham xuddi shu maqsadga erishish, shu yo'ldagi harakatning natijalari bilan belgilanadi. Shu maqsadda o'zbek tilshunosligi quyidagi sohalar bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirmoqda:

- 1.Fonetika.
- 2.Leksika.
- 3.Leksikografiya.
- 4.So'z yasalishi.
- 5.Grammatika.
- 6.Dialektologiya.
- 7.Qiyosiy tilshunoslik.
- 8.Nutq madaniyati va uslubiyati.
- 9.O'zbek tili tarixi.

10. Sotsiolingvistika.

Bu sohalarning barchasi bo'yicha O'z RFA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, universitetlar va pedagogika institutlarining tilshunos olimlari samarali mehnat qildilar.

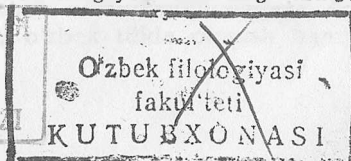
Avvalo, o'zbek tilining fonetik va grammatik qurilishi sohasida olib borilgan keng qamrovli ishlarni alohida ta'kidlamoq lozim. Bu borada, ayniqsa, A.N.Kononov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, U.Tursunov, A.G'ulomov, SH.Shoabdurahmonov, G'.Abdurahmonov, M.Asqarova, SH.Rahmatullayev, F.Abdullayev, S.Usmonov, M.Mirzayev, kabilarning xizmatlari kattadir. Undan keyingi avlod sifatida A.Safoyev, J.Muxtorov, I.Qo'chqortoyev, A.Hojiyevlarning ham alohida hissaları bor. O'zbek tili grammatikasi bo'yicha olib borilgan keng ko'lamli ishlarning yakuni va umumlashmasi sifatida 1975—76 yillarda yaratilgan ikki tomli «O'zbek tili grammatikasi»ni ko'rsatish mumkin.

So'nggi yillarda eksperimental fonetikaning yuzaga kelishi o'zbek tilshunosligi taraqqiyotining qonuniy natijasidir. O'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi ham alohida soha sifatida shakllandi. O'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasining rivojlanishida, S.Ibrohimov, F.Kamolov, O.Usmonov, S.Usmonov, SH.Rahmatullayev kabi tilshunoslarning xizmatlari katta bo'ldi. 1980 yilda nashr qilingan «O'zbek tili leksikologiyasi» nomli asar bu boradagi so'nggi yutuqlarni umumlashtirdi.

O'zbek tili leksikografiyasi ham katta yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ko'p tomli «O'zbekiston ensiklopediyasi», ikki tomli «O'zbek tilining izohli lug'ati», o'zbek tili frazeologiyasi, terminologiyasi, kasb—hunar leksikasi, Navoiy asarlari tilining lug'ati va boshqa sohalar bo'yicha ham qator lug'atlar yuzaga keldi. «O'zbek tilining morfem lug'ati» yangi tipdagi lug'at sifatida yaratildi. O'zbek lug'atchiligining rivojlanishida, ayniqsa, A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin, V.V.Reshetov, O.Usmonov, R.Doniyorov, Z.Ma'rufov, SH.Rahmatullayev, S.Akobirov, G.Mixaylov kabi olimlarning xizmati katta bo'ldi.

So'z yasalishi o'zbek tilshunosligining alohida sohasi sifatida ajralib chiqdi.

O'zbek tilshunosligining alohida sohalaridan biri uning dialekt va shevalarini o'rganuvchi dialektologiyadir. O'zbek dialektologiyasining fan sifatida yuzaga kelishi va rivojlanishida YE.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, G'ozi Olim Yunusov, V.V.Reshetov, SH.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, U.Tursunov, M.Mirzayev va ular izdoshlarining xizmatlari beqiyosdir. Bu borada A.Aliyev, B.Jo'rayev, A.Shermatov, A.Jo'rayevlar ularning ishlarini munosib davom ettirdilar. O'zbek dialektologiyasi o'zining so'nggi

yutuqlari bilan areal tilshunoslik, sotsiolingvistika fani bilan omuxtalashib ketdi.

O'zbek tili tarixini o'rganish tilshunosligimizning ilg'or sohalardan biriga aylandi. Bu sohada A.N.Kononov, A.K.Borovkov, F.Abdurahmonov, S.N.Ivanov, S.Mutallibov, U.Tursunov, J.Muxtorov, F.Abdullayev, P.Shamsiyev, A.Rustamov, SH.Shukurov, H.Ne'matovlarning ilmiy tadqiqotlari alohida diqqatga molikdir.

Bu davr o'zbek tilshunosligining mumtoz davri hisoblansa — da, unda hukmron mafkuraga xizmat qilish, sobiq kommunistik mafkuraning millatlarning birlashib, yagona sovet xalqi vujudga kelishi haqidagi g'oyasi qoliplariga tushirishga bo'lgan tazyiqlar natijasida ko'p hollarda o'zbek tilining lisoniy universalialarga muvofiq jihatlarini ko'proq ochish, uning tabiatini hukmron til bo'lgan rus tili qoliplari asosida ko'rishga intilish, uni ilmiy tadqiqotlarda zo'rma — zo'rakilik bilan yoritishga urinish hollari kuchaydi. Masalan, fonetikadagi urg'u masalasini olaylik. Rus va boshqa Yevropa tillarida urg'uning roli katta. Biroq bu o'zining barqaror belgisi bo'lmagan o'zbek tiliga ham shundayligicha olib o'tildi va asosiy fonetik belgisi sifatida alohida e'tiborga olindi. Yoki o'zbek tilida ham s, lab — tish v undoshi borligi uqtirib kelindi. Tovushlar orfoepiyasini rus tili talaffuz me'yorlariga yaqinlashtirishga urinishlar davom etib keldi.

O'zbek tili grammatikasi talqinida ham rus tili qoidalariga o'zbek tili dalillarini tiqishtirish hollari yuz berdi. Bu, masalan, morfologiyada so'z turkumlari tasnifi va tartibida, grammatik qo'shimchalar tasnifida, so'zlarning birikuv omillari va vositalari talqinida, gap mohiyatini belgilashda, qo'shma gaplar tasnifida yaqqol namoyon bo'ldi.

Lug'atchilikda ham rus tili lug'atlari shablon vazifasini o'tadi. Masalan, «yangi tipdagi» o'zbek tilining morfem lug'atida o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlarni morfemalarga ajratish, so'z borayotgan tillarnikidagidek amalga oshirildi: axborot — axbor — ot, traktorist — traktor — ist kabi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da ham aynan shunday yo'l tutildi. (Bu haqda «Leksikografiya» bo'limida batafsil ma'lumot olasiz.)

O'zbek tilshunosligi, umuman olganda, ulkan yutuqlarni qo'lga kiritishi bilan birgalikda, davrning ijtimoiy — siyosiy, ma'naviy — ma'rifiy ta'siri unda o'z izini qoldirmasligi mumkin emas edi.

IV bosqich. XX asrning 80 — yillariga kelib o'zbek tilshunosligining (amaliy, faktografik) bosqichi tugallangan va to'plangan boy daliliy ashyoni dialektik metodologiya asosida o'rganishga kuchli zamin tayyorlab, o'zi esa turg'unlik holatini boshdan kechirmoqda edi. Shu boisdan butun sobiq sho'ro davlati

hududida olib borilayotgan oshkoralik va qayta qurish siyosati o'zbek tilshunosligi fanini ham chetlab o'tmadi. O'zbek tilshunosligining yangi avlodlari H.Ne'matov, E.Begmatov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva kabi olimlar qayta qurish sharoitida o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari bo'yicha respublika va ittifoq malbuotida chiqishlar qildilar. Ko'tarilgan masalalarni mohiyatan ikkiga bo'lish mumkin:

Birinchidan, o'zbek tilshunosligi uning oldida 30—40—yillarda qo'ygan vazifasini — o'zbek tili turli sath birliklarini zamonaviy (yevropaviy) tahlil usullarida mukammal tavsifini berish; adabiy til me'yorlarini belgilash, ta'limning turli bosqichlari uchun zarur bo'lgan o'quv qo'llanmalari, darslik va lug'atlarni yaratish va umumlashtirishni muvaffaqiyat bilan bajardi va yig'ilgan hodisalar tavsifi asosida ilmiy tushunchalar hosil qilish xususiyliklarda umumiylikni, hodisalarda mohiyatni, oqibatlarda sababni, yoqeliklarda imkoniyatni ochish darajasiga ko'tarilgan.

Ikkinchidan, uzoq yillar davomida o'zbek tili ittifoqdagi turkiy, qolaversa, boshqa tillar kabi rus va Yevropa tillari qoliplari asosida o'rganib kelindi. Uni o'z ichki zotiy tabiatidan kelib chiqqan holda alohida yaxlitlik sifatida o'rganish uchun shart—sharoit vujudga keldi. Qayta qurish, oshkoralik va istiqbol natijasi o'laroq, milliy tilshunosliklar boshqa milliy fanlar kabi kommunistik mafkura kishanlaridan xalos bo'ldi. O'zbek tilining barcha sohaları bo'yicha qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Bu borada H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, G.Zikrillayev, R.Sayfullayeva, O.Bozorov, M.Qurbonova, B.Mengliyev SH.Shahobiddinova kabi nazariyotchi tilshunoslarning ishlari alohida e'tiborga molikdir. Ular o'z tadqiqotlarida o'zbek tilining zotiy tabiatini ochib berishni maqsad qilib qo'ydilar. Shu tarzda yangi o'zbek tilshunosligi shakllandi va qisqa muddatda jiddiy yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ular asosida o'rta maktab ona tili darsliklari butunlay yangilandi. Bu yutuqlar nimalarda ko'zga tashlandi?

Birinchidan, lison va nutq farqlanmasligi natijasida tilshunosligimizda fonema va tovush, morfema va qo'shimcha, nemema va so'z kabi atamalar mohiyatidan kelib chiqilmagan holda, muqobil atamalar sifatida ishlatilar edi. Lison va nutqning farqlanuvlari ularni qat'iy tartiblashtirdi.

Ikkinchidan, lison va nutqni farqlash grammatikada umumiy va xususiy ma'noni farqlash talabini qo'ydi. Shunga ko'ra, falsafaning umumiylik va xususiylik dialektikasi asosida o'zbek tili grammatikasi kategoriyalari tadqiq qilindi.

Uchinchidan, so'z turkumlari tasnifi tilshunosligimizdagi eng chigal masalalardan biri edi. Masalan, o'zbek tilida olmosh barcha

mustaqil so'z turkumlarini, qolaversa, gap va matnni ham almashtira olsa — da, u rus tilidagidek ot, sifat, son turkumlariga xos so'zlar almashtiruvchisi sifatida talqin qilinar edi. Bu nuqsonning asossizligi ilmiy isbotini topdi.

To'rtinchidan, grammatik qo'shimchalar mohiyati ham, ularning nomlanishi ham o'zbek tilining tabiatiga yot edi. Shu boisdan so'z o'zgartiruvchi va shakl yasovchi atamalari ostida o'rganiluvchi hodisalar qayta ko'rib chiqildi va sintaktik shakl hosil qiluvchilar hamda lug'aviy shakl hosil qiluvchilar atamasi ostida qayta tasniflandi.

Beshinchidan, taqdlarning so'z turkumlari sirasida tutgan o'rni ham o'zbek tili tabiatiga yot edi. Unga chuqur ilmiy tahlillar asosida mustaqil so'zlar orasidan o'rin berildi.

Oltinchidan, gap markazi tushunchasi fanga kiritilib, u asosda o'zbek tilining gap qurilishiga xos zotiy mohiyati ochildi va o'zbek tilida gap qurilishi [kesim] qolipiga ega ekanligi tan olinib, uning [ega—kesim] qolipli rus va boshqa tillardan farqi asoslandi.

Yettinchidan, qo'shma gap tasnifi va tarkibini belgilashda ham o'ziga xos va yangicha ish tutildi. Bunda gap markazi tushunchasida, turkiy xususiyat—o'zbek tilida rivojlangan, kesimlik shakllariga va qo'shma gap tarkibida sodda gaplarni bir—biriga bog'lovchi vositalarga, tobe gapning hokim gap valentligi silsilasida tutgan o'rniga asoslanildi.

TIL, LISON VA NUTQ MUNOSABATI. TIL SATHLARI VA BIRLIKLARI

ILMIY BILISH VA UNING BOSQICHLARI

Borliqni ilmiy bilish ilmiy tadqiqot yo'li bilan izlanish natijasida u haqda yangi bilimlar hosil qilishdir. Tabiat va jamiyatning murakkab, xilma xil va rang—barang hodisalarining haqiqiy mazmunini, mohiyatini, rivojlanish qonunlarini ilmiy bilishning aniq usullari mavjud bo'lib, ular ilmiy tadqiqot va izlanishlarning yo'nalishini ifodalaydi.

Falsafa va fanda ilmiy bilishning ikki bosqichi farqlanadi:

- a) fahmiy (empirik, amaliy) bilish;
- b) nazariy (idrokiy, mantiqiy) bilish.

Birinchi bosqichda o'rganilayotgan manba, uning bo'limlari va tarkibiy qismlari, belgi—xususiyatlarini aniqlash, ularni saralash, izchillashtirish va tasvirlash ishlari amalga oshiriladi. Bunda asosiy e'tibor o'rganish manbaining tashqi, zohiriy xossalarini aniqlashga qaratiladi. Aslida bu hali tom ma'nodagi tahlil emas, lekin ilmiy

o'rganishning zaruriy, tarkibiy qismidir. Buni Hazrat Navoiy «Lisonut tayy» dostonidagi «Ko'rlar va fil hikoyati»da ko'rlarning fil haqida tasavvur hosil qilishlari misolida tasvirlaydi.

Nazariy bilish empirik, ya'ni fahmiy bilishsiz amalga oshmaydi. Amaliy bilish jarayonida to'plangan faktik materiallar nazariy bilish jarayonida aqliy tafakkur yo'li bilan umumlashtirilib, ularning mohiyati ochiladi. Bu bosqichda hazrat Navoiyning mazkur asarida orifning fil haqida nazariy bilim hosil qilishi misolida bayon etiladi.

Ma'bani o'rganishning har ikki bosqichi ham birday muhim bo'lib, ikkinchisini birinchisiz, birinchisini ikkinchisiz tasavvur qilib bo'lmaydi., Ularni bir—biridan uzish, qarama—qarshi qo'yish, ularga bilishning ikki qutbi sifatida munosabatda bo'lish mumkin emas. Bilishning ikki zaruriy bosqichi ham o'z—o'zicha cheklanganlik xususiyatiga ega. Masalan Navoiy fahmiy bilish haqida

Hosir etti fahmdin idrokni

deya uning cheklanganligiga ishora qilsa, nemis shoiri Gyote:

Nazariya quruq yog'ochdir

deb nazariy bilishning hodisalardan uzilganligini uqtiradi.

Xo'sh, bilishning ikki zaruriy bosqichi nuqtai nazaridan o'zbek tilshunosligi taraqqiyotini qanday baholash mumkin?

O'zbek tilshunosligi o'zining III bosqichi (XX asrning 20—yillaridan 90—yillarigacha) da amaliy bosqichni bosib o'tdi. Bu davrda amalga oshirilgan ishlar quyidagilardan iborat edi:

1. Tilning bo'limlari aniqlandi.

2. Har bir bo'limga doir birliklar chegaralandi.

3. Birliklarning zohiriy alomatlari yoritildi. Masalan, fonetika sohasida hozirgi o'zbek adabiy tilida 6 ta unli, 25 ta undosh borligi aniqlanib, ularning bevosita sezgi a'zolariga ta'sir qiluvchi xossalari o'rganildi. Unlilardagi lablanganlik—lablanmaganlik, til orqa, til o'rta, til oldi, yuqori torlik, quyi va o'rta kenglik belgilari shular jumlasidandir. Biroq har bir unlining mohiyati—zotiga bu zohiriy belgilar qay darajada daxldor degan muammo yechimi bu bosqichning vazifasi bo'lmaganligi sababli kun tartibiga qo'yilmadi va nazariy o'rganish jarayonida fonemalarning variant—invariantlik muammosi ostida tadqiq qilindi. Har bir unlining (undoshlarning ham) zotiy mohiyati nazariy usullarda ochib berildi.

Shunday holatni morfologiyada ham kuzatish mumkin. Bunda bo'z turkumlari, har bir turkumga xos grammatik shakllar aniqlandi. Grammatik shakllarning zoxiriy belgilari — nutqiy xususiyatlari tadqiq qilindi. Masalan, har bir kelishikning 20 dan 50—60 tagacha ma'nolari ajratilib, tafsiflandi. Bu ma'nolarni yanada ko'paytirish mumkin edi. Zero, hodisalar cheksiz bo'lib ular qanchalik ko'paysa,

manba mohiyatini shuncha qorong'ilashtiradi, to'sib qo'yadi.

Quyidagi misollarga diqqat qiling:

Salimning kitobi

Salimning opasi

Salimning uyi

Salimning yig'isi

Bunda empirik tilshunos qaratqich kelishigining «qarashlilik», «mansublik», «egalik», «subyekt — harakat» kabi to'rtta ma'nosini farqlaydi (qatorni yana davom ettirish va ma'nolar sonini ko'paytirish mumkin). Bu zohiriy ma'nolar — hodisalardir. Empirik tilshunos mohiyatga tomon bundan chuqurroq bora olmaydi. Nazariyotchi esa kelishikning har bir qo'llanishidagi farqlardan ko'z yumib, umumiy jihatlarni olib qoladi. Farqlarning kitob, opa, uy, yig'i va boshqa so'zlar ta'sirida ekanligini aqliy yo'l bilan aniqlaydi va shu asosda qaratqich kelishigining mohiyatini ochadi.

Nazariy o'rganish jarayonida til hodisalarida zohiriy (nutqiy) va botiniy (lisoniy) jihatlar farqlanadi. Har bir birlik o'z yondoshlari bilan o'zaro munosabatlarda o'rganiladi, ularga tizimiy yondashiladi.

Buni qanday tushunish mumkin?

Masalan, yuqoridagi misolning birinchisida (Salimning kitobi) qaratqich kelishigi «qarashlilik», ikkinchisida (Salimning opasi) «mansublik» nutqiy (xususiy) ma'nolari voqyelangani. Biroq qaratqich kelishigi shaklining barcha qo'llanishlari uchun umumiy narsa — «tobe unurning hokim unsuriga qaratuvchilik munosabatini ifodalash» ma'nosi bevosita kuzatishda berilmagan va lisoniy ahamiyatga ega. Bu umumiylik yuqoridagi misollarda «Salim so'zining opa so'ziga qaratuvchilik munosabatini ifodalash», ikkinchisi «Salim so'zining kitob so'ziga qaratuvchilik munosabatini ifodalash» tarzida bevosita kuzatishga chiqqan, sezgi a'zolari bilan his qilinadigan qiymat kasb etib xususiylashgan edi.

Empirik tilshunos har bir birlikni alohida — alohida tekshiradi. Masalan, a unlisini boshqa unilarsiz, zamon yoki kelishik shaklini boshqalaridan ajratib, uzib olgan holda o'rganaveradi. Nazariy o'rganish bosqichida esa ular o'z tizimdoshlari bilan yaxlitlikda tahlil etiladi. Har bir birlikning, deylik, unlining boshqa tizimdoshi bilan o'zaro munosabatida namoyon bo'ladigan belgisi nazariyotchi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Til hodisalarini bu tarzda uning tizimdoshlari bilan qurshovida, o'zaro munosabatlari asosida o'rganish tizimiy yondashish deyiladi. Tizimiy (sistem) tilshunoslik har qanday birlikning mohiyati uning munosabatlarini chuqur tahlil qilish bilan ochiladi, degan g'oyaga tayanib ish ko'radi.

FALSAFIY UMIS VA YAHVONING LISONIY HIZIMDA VOQELANISHI

Dialektika har qanday o'rganish manbaida, borliqdagi har bir narsada ikki jihat borligini ta'kidlaydi va uni quyidagi ikki tomonli kategoriyalar asosida sistemalashtiradi:

Umumiylik – yakkalik

Mohiyat – hodisa

Imkoniyat – voqelik

Sabab – oqibat

Birinchi jihat (biz uni tegishli kategoriyalarning bosh harflari asosida qisqacha UMIS deb ataymiz) narsalarning bevosita kuzatishda berilmagan zotiy mohiyati bo'lib, u aqliy, idrokiy usul bilan anglanadi.

Ikkinchi jihat esa (YAHVO – yakkalik, hodisa, voqelik, oqibat) UMIS ning voqelanishi bo'lib, uni tadqiqotchi, o'rganuvchi kishi sezgi a'zolari yordamida his qila oladi.

Har bir narsada UMIS turlari (umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab) yaxlit holda mavjud bo'ladi va YAHVO turi (yakkalik, hodisa, voqelik, oqibat) yaxlit holda voqelanadi. Masala mohiyatini yaqqolroq tasavvur qilish uchun hammaga tushunarli bo'lgan hayotiy bir dalilga murojaat qilamiz.

Hovlimizda beshta har xil o'rik daraxti bo'lib, ular bevosita kuzatishda berilgan, sezgi a'zolari yordamida ularni his qila olamiz. Lekin barcha o'rik daraxti haqida ongimizda yaxlit o'rik tushunchasi mavjud. U bevosita kuzatishda berilmagan bo'lib, u aqliy yo'l bilan ongimizda tiklangan. Falsafada ana shu «umuman o'rik»ka nisbatan UMIS, muayyan, ko'z oldimizda turgan o'rikka nisbatan YAHVO atamasi qo'llanadi. Bevosita kuzatishda berilmagan UMIS va sezgilar yordamida his qilish mumkin bo'lgan YAHVOning biri ikkinchisiz bo'lmaydi. Masalan, «umuman o'rik» tushunchasi xususiy, yakka, alohida o'riklar haqidagi tasavvurlardan tiklansa, yakka o'rik «umuman o'rik» ning voqelanishi, muayyanlashuvidir. Biz UMIS va YAHVOni farqli belgilari asosida quyidagicha tasavvur qilishimiz mumkin.

UMIS

YAHVO

moddiylikdan xoli

moddiylikka ega

takrorlanuvchan

betakror

cheklangan

cheksiz

va h.

Buni quyidagicha sharhlaymiz:

1.«Umuman o'rik» UMIS sifatida ong orqali idrok etiladi. U o'zida yakka, alohida o'riklarning barcha umumiy belgilarini mujassamlashtirib, farqli jihatlarini chetda qoldiradi. Masalan, bir o'rik daraxti erta, ikkinchisi esa kech, uchinchisi achchiq danakli, to'rtinchisi esa kam hosillidir. Bu farqli jihatlar «o'rik» UMISida aks etmaydi. Ular YAHVOLarda namoyon bo'ladi. YAHVO moddiy tarzda bo'lib sezgi uzvlariga ta'sir qiladi.

2.«Umuman o'rik» UMISi har bir o'rik YAHVOSida takrorlanaveradi. Borliqda qancha YAHVO bo'lsa ham, har birida UMIS o'zining bir qirrasini namoyon qilaveradi. Lekin YAHVO sifatidagi muayyan o'riklar takrorlanmaydi. Kesilgan bir o'rikni qayta o'stirishning iloji yo'q. Ammo qancha o'rik kesilgani—yu ekilgani bilan, umuman, o'rik UMISi o'zgarimasdan turaveradi. UMIS barqaror, YAHVO o'tkinchidir.

3.UMIS sifatida «umuman o'rik» bitta. Ammo o'rik YAHVOLari cheksizdir. Shu kungacha mavjud bo'lgan va kelajakda ekib, o'stiriladigan o'riklar sonini tasavvur qilib bo'lmaydi. Ammo UMIS bittaligicha turaveradi.

UMIS va YAHVO falsafada substansiya va aksidensiya, tasavvufda zot va tajalli deb ham yuritiladi. Biz qo'llanmada, asosan, zot va tajalli atamalaridan foydalanishga harakat qilamiz. Buning ikkita sababi bor. Birinchidan, tasavvufiy zot falsafiy substansiyadan farqlanadi. Substansiya materialistik (moddiylik) dialektikaning atamasi bo'lganligi bois, u moddiylikka ega deb qaraladi. Masalan, ko'z o'ngimizdagi stol substansiya bo'lib, o'zining turli belgi—xususiyatlari (YAHVOLari, atributlari, aksidensiyalari) ni voqelantiradi. Tasavvufiy zot deyilganda moddiylikdan xoli, psixofizik borliq tushuniladi. Bu biz talqin etgan «umuman o'rik» UMISi tabiatiga aynan mos keladi. Zot (mohiyat, asos) tasavvufda HAQQA nisbatan qo'llangan va bevosita kuzatishdan xoli tasavvur qilingan.

Ikkinchidan, zamonaviy g'arb falsafasi asosida sharq tasavvufi yetganligi bois, milliy ma'naviyatimizga hurmat ramzi sifatida shunday yo'l tutildi.

Umuman, qo'llanmada UMIS va YAHVO hamda zot va tajalli atamalaridan ma'nodosh birliklar sifatida foydalaniladi.

Xo'sh, falsafiy UMIS va YAHVO til hodisalarga nisbatan qanday tatbiq etiladi.

Berilgan qalin, qora, katta so'zlaridagi [a] tovushlarini talaffuz qilaylik. Sezgilarimiz 6 ta a unli tovushni his qiladi. Bunday birorta a tovushini qayta talaffuz qilib bo'lmaydi. Qayta aytilgani esa endi yettinchi (a) tovushidir. Demak, talaffuz qilingan (a) tovushini (boshqa tovushlarni ham) qayta talaffuz qilish mumkin emas va har

bu qayta aytilgan tovush yangi ekan, nutqimizdagi (a) tovushlari cheksiz bo'lib, hech qachon takrorlanmaydi va sezgi a'zolari yordamida his qilinadi (aytganda eshitiladi, yozganda o'qiladi). (a) tovushi YAHVO bo'lib, u biz yuqorida fikr yuritgan «alohida o'rik»ka munosibdir.

Uchinchidan, YAHVOLar qanchalik ko'p, rang – barang bo'lishiga qaramay, ongimizda ularning umumlashmasi sifatidagi yakka [a] UMISi bor. Bu [a] yuqorida aytilgan «umuman o'rik» kabi moddiylikka ega emaslik (ongda psixofizik holatda mavjudlik), barcha (a) YAHVOLarida takrorlanuvchanlik, miqdoran cheklilik (ya'ni, bittalik) xossalriga ega. Fonetik YAHVO tovush va fonologik UMIS fonema deb yuritiladi.

Falsafiy UMIS va YAHVOning leksikada voqelanishiga diqqat qilamiz. Misollar: Men kitob o'qishni boshladim. Bu kitobni Salim nega keltirdi. Kitob qiziqarliligi bilan meni tezda o'ziga rom qildi. Gaplarda uchta (kitob) so'zi mavjud. Bu so'zlarning ham har biri «muayyan o'rik», «muayyan (a) tovushi» kabi moddiy voqelanganlik, takrorlanmaslik belgilariga ega va ular qatorini yana cheksiz davom ettirish mumkin bo'lganligi sababli miqdoran cheklanmaganlik kabi YAHVOLarning barchasiga xos belgilarni o'zida mujassamlashtirgan. Cheksiz (kitob) so'zlarining zamirida, ortida esa «umuman kitob» UMISi yashiringandir. U nutqqa chiqadigan barcha (kitob) so'zlari uchun doimiy asos sifatida yashaydi. Chunki ikkinchi (kitob) so'zi birinчисining takrori emas. U yangi so'zdir. Uchinchisi va qolgan barcha so'zlar uchun shunday fikrni aytish mumkin. Shuningdek, morfologiyada [-ni] tushum kelishigi shaklining turli nutqiy qo'llanishlari morfologik YAHVOLar bo'lib, bu qo'shimchalar ongdagi [-ni] UMISi (morfemasi) asosida voqelanganidir.

Sintaksisda UMIS va YAHVO munosabati quyidagi tarzda juz'iy lashadi – xususiy lashadi. Masalan,

Kitobning varag'i

Uyning eshigi

Salimning savoli

Qog'ozning qalinligi

Ruchkaning qopqog'i

kabi so'z birikmalari alohida – alohida YAHVOLar bo'lib, ular umumiy [qaratqich kelishigidagi mustaqil so'z + egalik shaklidagi mustaqil so'z = qaratuvchi va qaralmishning turli munosabatlari] qolipi – UMISi (biz mustaqil so'z atamasi uchun qulaylik maqsadida tilshunoslar tomonidan qabul qilingan inglizcha word so'zining bosh harfi bo'lgan W shartli belgisidan foydalanamiz: [Wq.k. – We.q.] tarzida) voqelanishlaridir. O'zbek tilida barcha gaplar esa YAHVOLar sifatida [kesimlik qo'shimchalari bilan shakllangan atov birligi], ya'ni

[WPm] (bunda W – yuqoridagidek mustaqil soʻz, atov birligi, Pm esa kesimlik koʻrsatkichi boʻlib, predikat, marker soʻzlarining bosh harflari) UMISining voqelanishidir. (Bu haqda «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» kursining «Sintaksis» boʻlimida batafsil maʼlumot olasiz.)

Shuni esda tutish kerakki, UMIS zot sifatida hech qachon muayyan bir YAHVOda – tajallida toʻla–toʻkis voqelana olmaydi. unda oʻzining maʼlum bir qisminigina yuzaga chiqaradi. Masalan [WPm] UMISi Men keldim gapida boshqa, Ketadimi? gapida boshqa bir qirrasini namoyon qilgan. Gapning darak va soʻroq belgilari bir butun holda birdaniga voqelana olmaydi. Biroq YAHVO zot, yaʼni UMISdan tashqarida ham boʻla olmaydi. Har qanday sodda gap baribir [WPm] UMISi doirasidan tashqariga chiqa olmaydi. Buni Soʻfi Olloyor HAQ (UMIS) va sifat (tajalli, YAHVO) munosabati misolida mahorat bilan tasvirlaydi:

Subutidir aning (HAQning) sakkiz sifoti

Sifot zoti emas, na gʻayri zoti

Mazmuni: HAQning sakkizta sifati barqarordir, biroq ulardan birortasi (oʻz–oʻzicha, yakka holda) uning zoti (UMIS)ni tashkil eta olmaydi.

TIL, LISON VA NUTQ MUNOSABATI

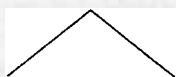
UMIS (zot) va YAHVO (tajalli) butun dialektikaning, yaʼni butun borliq – tabiat, jamiyat va inson tafakkurining asosiy munosabat qonunlaridan biri boʻlganligi sababli, u har bir fanda oʻziga xos tarzda xususiylashadi. UMISning tildagi tajallisi lison, YAHVOniki esa nutq deb yuritiladi. Lison va nutqning majmui til deyiladi.

Yuqorida aytilganidek, tilshunoslar uzoq zamonlar davomida tildagi oʻrganish manbaining UMIS va YAHVO yoki lisoniy va nutqiy jihatlari ixtilofi (dialektikasi) mohiyatiga yetolmay, cheksiz xususiylıklar doirasida oʻralashib qoldilar.

Tilshunoslikda lisoniy va nutqiy jihatlarni farqlashga intilish ushbu fan bilan tengqurdir. Chunki har qanday fan cheksiz hodisalarni umumlashtirishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻyadi. Xususiyl hodisalar zamiridagi umumiylikni koʻrishga intilish bilishning har ikkala bosqichi (fahmiy va idrokiy) da ham mavjud. Shu boisdan aytish mumkinki, bilishning fahmiy bosqichi mutlaq xususiylıklar bilan oʻralashib qolmaganligi kabi, idrokiy bosqich ham mutlaq umumiylikni – UMISni tiklay olmaydi. Biroq har bosqich oʻz vazifalariga ega. Chunki har bir davr oʻz fani oldiga muayyan maqsad va aniq talablarni qoʻyadi. «Fanlarning taraqqiyoti shu davrning ilgʻor falsafiy fikri, davr uchun yetakchi boʻlgan fan sohalarining yutuqlari

bilan uzviy bog'liq. Turli fanlarning manbalari ko'p qirrali bo'lganligi sababli, davrning yetakchi falsafiy fikri aniq fanlardan o'rganish manbaining qaysi tomonlariga alohida e'tibor berish lozimligini, harbiqdagi mavjud qonuniyatlarni mantiqiy kategoriyalarda qay usulda aks ettirish yo'llarini belgilab beradi» (H.Ne'matov). Shu asosda aytish mumkinki, o'zbek tilshunosligining birinchi bosqichi dialektika nuqtai nazaridan tildagi UMIS va YAHVOni bir-biridan farqlamay tasnif etish bosqichidir. Tilshunoslikda lison va nutqni tizim farqlab o'rganish avvalo tilshunoslar V. fon Humboldt va F.de Bossyur nomi bilan bog'liq. Lison va nutqning farqlanishi, tilga tizim sifatida yondashuv XX asr jahon tilshunosligida inqilobga teng hodisa sifatida baholanadi. Chunki bu hodisa tilshunoslikdagi mavjud qarashlarni tubdan o'zgartirib yubordi. Tilga, xususan, o'zbek tiliga sistema sifatida yondashuvning dastlabki yillarida lison o'rnida til atamasi qo'llanilib, u ko'p ma'nolilik tabiatiga ega bo'lganligi sababli, ayrim chalkashliklarni keltirib chiqarar edi. Chunonchi, inonning nutq so'zlash qobiliyati ham, nutqi ham ushbu atama bilan yuritilar edi. Atamalarga esa bir ma'nolilik xos bo'lib, ko'p ma'nolilik ilmiy aniqlikka putur yetkazadi. Shu boisdan nazariyotchi tilshunoslar UMISning tildagi voqelanishiga nisbatan lison atamasini qabul qildilar. Natijada til, lison, nutq munosabati quyidagicha tushunildi:

TIL

lison

nutq

Yuqorida UMIS va YAHVOning tildagi tajallisi misolida lison va nutqning o'zaro munosabati haqida kirish xarakterida so'z yuritildi. Endi unga batafsil to'xtalinadi.

Lison deyilganda ma'lum bir jamiyatning barcha a'zolari uchun avvaldan (oldingi avlodlar tomonidan) tayyor holga keltirib qo'yilgan, hamma uchun umumiy va majburiy, fikrni ifodalash va boshqa maqsadlar uchun xizmat qiladigan birliklar hamda bu birliklarning o'zaro birikish qonuniyatlari yig'indisi tushuniladi.

Demak, lisonda birliklar va birikish qonuniyatlari farqlanadi. Har qanday lisoniy birlik psixofizik tabiatli bo'ladi. Shu bilan birga ular ikki tomonning bir butunligidan iborat bo'ladi:

- a) lisoniy birlikning shakliy, tashqi tomoni;
- b) lisoniy birlikning ma'lum bir vazifasi, ma'noviy qiymati.

Lisoniy birliklar UMIS sifatida mavjud ekan, u moddiylikdan xoli bo'lmog'i lozim. Bunda «lisoniy birlikning tashqi tomoni» ko'rinishga, moddiylikka ishora qilmaydimi, degan savol tug'ilishi tabiiy. To'g'ri, lisoniy birlik moddiy qiyofadan xoli. Biroq ular ongda qandaydir tarh,

ramz sifatida saqlanadi. Masalan, [a] fonemasining talaffuz xususiyatlari haqida umumlashma tasavvur o'zbek tilida so'zlashuvchi barcha jamiyat a'zolari tilida birdir. Bu [a] fonemasining shakli, tashqi tomoni bo'lsa, uning ma'no farqlash, chegaralash tomoni ichki jihati sanaladi. [a] fonemasi xususiyatlari va ma'no farqlashning o'ziga xos birligi, yaxlitligi sifatida ongda mavjud bo'ladi. Har bir fonemaning ma'no farqlash va talaffuz xususiyatlari umumlashmasi o'ziga xos bo'lib, biriniki ikkinchisidan farqlanadi va mustaqil fonemaga qo'yilgan talab ularning aynan o'xshash bo'lishiga yo'l qo'ymaydi.

Lisoniy birliklarning bu tashqi va ichki tomonini bir-biridan ajratish uchun ulardan birini mutlaqlashtirish mumkin emas. Ichki va tashqi tomon bir varaqning ikki betiga o'xshaydi va ularni ajratish mumkin emas. Nutq esa yuqorida ta'riflangan lisoniy so'zlashish qobiliyati asosida ayrim shaxs tomonidan ma'lum bir xabar berish maqsadi uchun ishga solinishi yoki qo'llanishi natijasidir.

Bir-birini shartlovchi, bir-biriga bog'liq bo'lgan «lison – nutq qobiliyati – nutq» zanjirida faqat nutqqina tashqi (moddiy) shaklda (og'zaki, yozma) namoyon bo'ladi va bizning sezgi a'zolarimizga ta'sir qiladi.

F.de Sossyur lison – nutq munosabatini shatranj o'yini qoidalari asosida tushuntirib berishga harakat qilgan.

Shaxmat donalari va har bir donaning yurish qoidasi ongimizdagi lisoniy birliklar va ularning birikish imkoniyatlariga o'xshaydi. O'yinchi bamisoli so'zlovchi bo'lib, shaxmat o'yinini bilishi esa so'zlovchining nutq qobiliyatiga o'xshaydi. Donalarning harakatlantirilishini nutqqa qiyoslash mumkin. Qiyoslang:

shaxmat – o'ynash qobiliyati – o'yin

lison – nutq qobiliyati – nutq

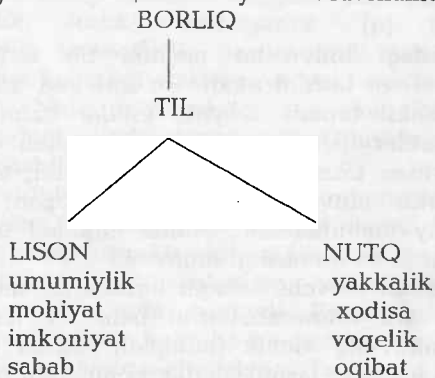
Shaxmat donalari va ularning yurish imkoniyatlari o'ynovchilarning barchasi uchun umumiy bo'lganligi kabi lisonan foydalanish ham shu tilda so'zlashuvchilar uchun tengdir.

Lison va shatranj qurilmalari o'zaro qiyoslanadigan bo'lsa, avvalo, ularning birliklari orasida umumiy o'xshashliklar borligini ta'kidlash lozim. Har ikkala qurilma ham birliklar sistemasi (tizimi) va bu birliklarning o'ziga xos vazifalari bilan ish ko'radi. Bunda ma'lum qoida va qonunlarga tayaniladi. Har ikkala holatning ham ishtirokchilari insonlar bo'lib, ular har ikkala faoliyatda ham ma'lum bir imkoniyatlarni ishga soluvchilardir. Shu boisdan shaxmat taxtasi, uning donalari shaxmat o'yinining tashqi, moddiy tomonini lisoniy birliklarning tashqi tomoniga, shaxmat o'yini qoidalari – donalarining joylashuvi, harakat qoidalari, ya'ni shatranj o'yinining

ikkita tomoni haqidagi tasavvurlarni lisoniy birliklarning mazmun mundarijasiga qiyoslash mumkin.

Lison va nutq munosabatiga dialektik, dialektika kategoriyalari muqatta' nazaridan yondashilganida, u haqdagi tasavvur va bilimlarimiz taqqoslanadigan bo'ladi.

Lison va nutq munosabatiga dialektikaning umumiylik va yakka-lik, mohiyat va hodisa, imkoniyat va voqelik, sabab va oqibat munosabati asosida yondashilsa, masala yanada ravshanlashadi:

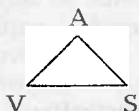
Lison bilan nutqning o'zaro munosabatini yaxshi anglamoq uchun, avvalo, lisonning o'zini, uning qanday qurilma ekanligini aniq tasavvur etmoq lozim bo'ladi.

Lison bo'linuvchan birliklarning majmui yoki turg'un xususiy birliklarning o'zaro barqaror, doimiy bog'lanish munosabati asosida tashkil topgan yangi bir butunlikdir. Masalan, gap so'zlar va qo'shimchalarga, ular esa tovushlarga bo'linadi. Shu nuqtai nazardan lisoniy birliklarni avvalo, ikki guruhga ajratish mumkin:

a) tashkil etuvchi eng kichik lisoniy birliklar;

b) eng kichik tashkil etuvchilar asosida vujudga kelgan hosila lisoniy birliklar.

Tashkil etuvchilar deyilganda, hosilalari o'zaro birikib, yirikroq lisoniy birliklarni hosil qiluvchilar tushuniladi. Masalan, AVS uchlurchagi hosila birlikdir:

Bu hosila birlik 1) AV, VS, SA tomonlar; 2) shu chiziqlar asosida vujudga kelgan burchaklardan iborat. Tashkil etuvchilardan birortasi o'zgarsa, butunlik ham o'z mohiyatini o'zgartiradi. Masalan, [uka]

lisoniy birligi uch fonema ko'rinishining muvofiqligi asosida tashkil topgan. Bulardan birortasi almashtirilsa, boshqa lisoniy birlik vujudga keladi. Masalan, [aka].Tashkil etuvchi va hosila birlik orasida pog'onali munosabat mavjud bo'ladi. Pog'onali munosabat lisoniy birliklarning sathma—sath qatlamlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Qatlamlanish quyidagi tartibda bo'ladi:

Fonema
Morfema
Leksema
Qolip

O'zbek tilidagi fonemalar ma'lum bir butunlikni, bir sath (fonologik sathni) ni tashkil etadi. Bu sath esa unlilar va undoshlar tizimlaridan tashkil topadi. Deylik, unlilar tizimi yana ikkiga — lablanmagan unlilar ([i]—[e]—[a]) va lablangan unlilar ([u]—[u]—[o]) tizimchalaridan tashkil topgan. Ko'rinadiki, tashkil etuvchining o'zi ham tashkil etuvchilardan tashkil topadi. Demak, tashkil etuvchilik nisbiy tushunchadir. Bunda minimal tashkil etuvchigina boshqa bo'laklarga bo'linmasligi mumkin.

Minimal tashkil etuvchi nafaqat birliklarni, shu bilan birgalikda, birliklarning o'zaro munosabatlarini ham o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, eng kichik (minimal) tashkil etuvchilar bo'lgan fonemalar yana ichki va tashqi jihatlariga ajraladi. Aytilganlar asosida, lison va nutq birliklari sifatida quyidagilarni ajratamiz va lison va nutq birliklari ham lison va nutq kabi UMIS va YAHVO munosabatida bo'ladi:

LISONIY BIRLIKLAR NUTQIY BIRLIKLAR

fonema	tovush
morfema	qo'shimcha
leksema	so'z
qolip yasama	so'z, so'z birikmasi, gap

LISONIY VA NUTQIY BIRLIKLAR

1. Fonema va tovush. Eng kichik lisoniy birlik fonemalardir. Fonema muayyan til egalarining ma'lum tovushlar tipi haqidagi umumiy tasavvurlaridir. Har bir fonema so'zlovchilar ongida o'z tipini farqlovchi belgilari majmui asosida vujudga kelgan maxsus «akustik—artikulyatsion portret» yoki «tovushlar obrazi» sifatida saqlanadi. Muayyan fonemaning farqlovchi belgilari uning artikulyatsion va akustik xususiyatlari asosida shakllanadi. Artikulyatsion belgilar muayyan tovushlarni talaffuz qilish uchun nutq a'zolarining bir xildagi harakatga moslashgan avtomatik,

standart holatlari haqidagi tasavvur bo'lsa, akustik belgilar sifatida bir turdagi tovushlarga xos talaffuz sifati va miqdori tushuniladi.

O'zbek tilida so'zlovchi shaxslarning ongida hozirgi o'zbek adabiy tilidagi 30 ta tovush tipi — fonemalar haqida ma'lumot bor. Bu ma'lumot kishi ongida uning til o'rganishi, o'zgarlar va o'zining aytqini ko'rsatish natijalari sifatida jonlanadi. Masalan, o'zbek tili tabii o'zining eshitish va so'zlash a'zolari faoliyatini kuzatish natijasida [a] fonemasining unlilik, kenglik, lablanmaganlik, [u] fonemasining unlilik, torlik, lablanganlik, [p] fonemasining undoshlik, shovqinlilik, jarangsizlik, portlovchilik, lab—lablik kabi belgilarga ega ekanligi haqidagi «tabiiy» (go'yoki o'zi hosil qilingan) bilimga ega bo'ladi. Nutq so'zlaganda, ana shu tipik belgilarni jantlantirishga, ongidagi imkoniyatni voqelantirishga, fonetik umumiylikni xususiylashtirishga harakat qiladi.

Lisoniy birliklar nutqiy birliklarga nisbatan miqdoran cheklangan bo'lsa—da, ammo ularning soni ham sanoqli emas. Shu boisdan ularning xotirada saqlanish mexanizmini ochish lozim bo'ladi.

Ma'lumki, inson narsalarni ularning umumlashtiruvchi va farqlovchi belgilari asosida esda saqlaydi. Esda saqlanishi lozim bo'lgan narsa miqdor jihatdan ko'p bo'lsa, eslab qolishning asosiy yo'li tasniflash, ya'ni guruhlarga ajratishdir. Tasnif esa o'xshash va no'xshash, umumiy va farqlovchi belgilarini aniqlash asosida kechadi. Bu tamoyil barcha lisoniy birliklar, xususan, fonemalar tasnifida ham to'la amal qiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 30 ta fonema so'zlovchi ongida, avvalo ikki guruh — unlilar va undoshlarga bo'lingan holda mavjud bo'ladi. Bu guruhlar tovushlar talaffuzidagi ovoz va shovqinning tahtiroki darajasiga qarab belgilanadi. Bo'linish shu tarzda alohida fonemagacha davom etib boradi. Unlilar ham, undoshlar ham qarama—qarshi belgilari asosida kichik guruhchalarga bo'linib boraveradi. Masalan, o'zbek tilidagi 6 ta unli bir tizim bo'lib, ular shovqinsizligi bilan undoshlardan ajraladi. Biroq bu tizimchaning o'zi ham unsurlarning qarama—qarshi belgilari asosida bo'linadi. Unlilarning qarama—qarshi qo'yilishi quyidagicha:

i	u
e	o'
a	o

Umuman olganda, minimal lisoniy birlik bo'lmish fonemalar inson nutq a'zolari yordamida vujudga kelgan tovush ko'rinishlarining umumiy andozasi bo'lib, cheksiz tovushlarning

umumlashmalari qatori sifatida ongimizda yashaydi. So'zlovchilar ongidagi ushbu psixo—akustik obrazlar asosida nutq a'zolarini harakatga keltirib tovushlarni hosil qiladi. Yoki tinglovchi o'zgalari tomonidan hosil qilingan tovushlarni eshitish orqali ongidagi andozaga solishtirib ko'radi.

Fonemalarning ma'no farqlash xossasi mavjud bo'lib, bir fonemaning turli ko'rinishlari bo'lgan tovushlarda bu hodisa kuzatilmaydi. Bir fonemaning nutqiy varianti bo'lmish tovush boshqa fonemaning varianti bo'lgan tovush bilan almashtirilsa, so'z ma'nosi yangilanadi, ya'ni boshqa so'zga aylanadi. Qiyoslang: [qora] va [qara], [ota] va [ata], [ona] va [ana]. Shu boisdan ham fonemaga tilning ma'no farqlovchi eng kichik birligi deb ta'rif berildi. Bir fonemaning turli variantlari ma'no farqlamaydi. Masalan, til oldi va til orqa (o') unilari quyidagi so'zlarda ma'no farqlamagan: o'l—o'l.

2. Leksema va so'z. Lisoning borliq hodisalarini nomlash, ifodalash, ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi birligi leksemdir. Lisoniy birlik sifatidagi leksema biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydigan ikkita psixofizik tomon — akustik struktura (tovush qobig'i) ya'ni nomema hamda ma'lum bir tushuncha asosida vujudga kelgan mazmuniy struktura, ya'ni sememaning birligidan iborat.

Lisoniy birlik sifatidagi leksemalarning tovush strukturasi fonetik birliklar ko'rinish (variant) larining turlicha kombinatsiyalari asosida vujudga kelgan. O'zbek tilida mavjud leksemalarning barchasining shakliy tomoni tilimizda mavjud 30 ta fonema asosida, xolos. Shu boisdan tashqi fonetik strukturasi asosida leksemalarni kuchli va kuchsiz ziddiyatlarga qo'yish mumkin. Kuchli oppozitsiyalar bittadan (**u** — **olmo'sh**, **e** — **undosh**), ikkitadan (**ot** — **ish**), uchtadan (**bor** — **kel**), to'rttadan (**qunt-band**) fonema variantining zidlanishi asosida hosil bo'lgan bo'lsa, kuchsiz ziddiyatlar, leksemalarning tarkibidagi ayrim fonema variantlari asosida bo'ladi (**tub** — **tup**, **bob** — **bop**).

Har bir leksema lisoniy birlik sifatida mazmun mundarijasiga ham ega. Leksemalarning mazmun mundarijasi denotatlar yoki referentlar deb ataladigan borliqdagi narsa, harakat, belgi, miqdor kabilarni ifodalaydigan tushunchalarni anglatadi.

Masalan, borliqda yuz deb ataluvchi kishi burnining ikki tomonidagi peshonadan iyakkacha bo'lgan qismi mavjud. Shu asosda kishilar ongida yuz tushunchasi vujudga kelgan. Mazkur tushuncha asosida esa semema (leksema ma'nosi) shakllanadi. Tushuncha bilan ma'no bitta narsa emas, ular farqli xususiyatlarga ega. Masalan, ingliz, rus, nemis tillarida so'zlashuvchi kishilarning ongida aka va uka tushunchalari mavjud. Biroq bu tushunchalar brother (ingliz), brat (rus) va bruder (nemis) leksemalarida bitta ma'no (semema)da birlashgan. Yoki [yuz], [bet], [bashara], [chehra], [oraz] leksemalari

Ushbu tushunchani ifodalaydi, lekin ularning ma'nolari o'zaro farqlanadi.

Leksemalarning mazmun silsilasi bo'lgan sememani tashkil etuvchi uzvlar — semalardir. Nomema tovushlarning turlicha kombinatsiyalari asosida tashkil topganligi kabi, ana shu semalarning turlicha birikuvi va ba'zilarining o'rin almashinuvi asosida turli mazmundagi semema vujudga keladi. Bu sememalarning semik tarkibi quyidagicha:

[yuz] — «odamga xos», «boshning old qismi», «burunning ikki qismi», «peshonadan iyakkacha», «burundan quloqqacha», «qo'llanilishi chegaralanmagan», «uslubiy betaraf», «turkiy qatlamga ega», «umumiste'mol».

[jamol] — «odamga xos», «boshning old qismi», «burunning ikki qismi», «peshonadan iyakkacha», «burundan quloqqacha», «qo'llanilishi chegaralangan», «badiiy uslubga xos», «arabiy qatlamga ega».

Har ikkala leksema ham bir tushunchani ifodalaydi. Ularning mazmun mundarijasi — sememalarining semik tarkibi farqlanadi. Leksemalar sememalarining atash semalari denotativ in'ikosi — tushunchani ifodalaydi. Har bir leksema sememasi o'xshash va farqlovchi semalarga ega. O'xshash semalar ularni guruhlarga ajratishga, farqli semalar esa ajratishga xizmat qiladi.

Leksemaning nutqiy qo'llanilishidagi varianti so'zlar bo'lib, ular turlicha matniiy qurshovlar asosida har xil xususiyatlar kasb etadi.

Leksemalar tub yoki yasama bo'lishi mumkin. Masalan, [kitob], [savdogar], (nonchi) birliklarini olaylik. Qatordagi [kitob] va [savdogar] birliklari tayyorlik, umumiylik, ijtimoiylik xossalriga ega. Biroq tilimizda (nonchi) degan lisoniy birlik yo'q. U nutq jarayonidagina hosil qilinishi mumkin va yuqoridagi birliklar ega bo'lgan xususiyatlardan xoli. [nonchi] birligining nutq jarayonigagina hosil bo'lishi uning tayyorlik belgisiga ega emasligini ko'rsatadi.

3. Morfema va qo'shimcha. Morfema leksemadan ajralgan holda o'z mohiyatini namoyon qila olmaydigan, shakl va denotativ bo'lmagan mazmunning birligidan iborat bo'lgan kichik lisoniy birlikdir. Qo'shimcha esa ana shu psixofizik mohiyatning nutqda namoyon bo'lishidir. Morfema ham tashqi (moddiy) va ichki (ma'no, ma'zila) jihatlar yaxlitligidan iborat. Atov mustaqilligiga, mustaqil intaktik mavqega ega bo'lmagan bu birliklar o'zida leksik va grammatik mohiyatlarni uyg'unlashtirgan bo'ladi:

a) yangi so'zlar hosil qiladi;

b) so'zlarga qo'shimcha leksik — semantik qiymat beradi.

Har bir tilga xos birliklar boshqa tillarnikidan o'zaro farqlanadi. Masalan, amorf, agglyutinativ va flektiv tillardagi leksemalar mohiyatan o'ziga xosdir.

4.Qolip va hosila. Lisoniy birliklarning navbatdagi turi qurilma — qoliplardir. Qolip deganda yasama so'z, so'z birikmasi va gaplar hosil qilish sxemalari tushuniladi. Qoliplar ikki xil bo'ladi:

a) so'z yasash qoliplari;

b) sintaktik (so'z birikmasi va gap) qoliplari.

Qoliplar ham boshqa lisoniy birliklar kabi UMIS tabiatli bo'ladi. Masalan, nutqimizdagi cheksiz yasama so'zlar (masalan, (sutchi), (nisholdachi) kabi bitta bevosita kuzatishda berilmagan lisoniy birlik (masalan, {narsa—buyum oti+chi=shu narsa—buyum bilan shug'ullanuvchi kishi} ya'ni so'z yasash qolipining nutqiy hosilalaridir. kitobni o'qimoq nutqiy hosilasi boshqa o'ziga o'xshash cheksiz so'z birikmalari (qog'ozni yirtmoq, uyni sotmoq va h.k.) bilan birgalikda [Ot^{t.k.}+Fe'l] = vositasiz to'ldiruvchili fe'lli birikma] lisoniy sintaktik qolipidan chiqqan nutqiy hosilalardir.

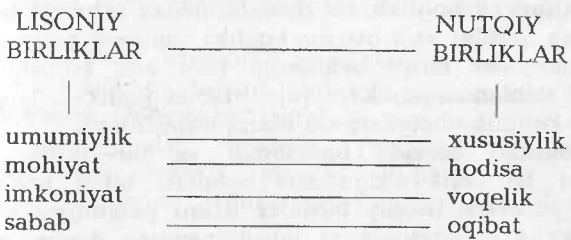
Qoliplar miqdoran cheklangan bo'lib, masalan, o'zbek tilida so'z birikmasi hosil qilishning 18 ta ustuvor qolipi ajratilgan va nutqimizda ulardan son — sanoqsiz so'z birikmalari hosil qilamiz.

Qoliplar ham boshqa lisoniy birliklar kabi shakl va mazmun yaxlitligidan iborat. Yuqorida keltirilgan qoliplarning tenglikdan chap qismi shakliy, o'ng qismi esa mazmun tomoni deb yuritiladi. Qoliplarning {Sifat+Ot} tarzida mazmuniy tomonsiz berilishi ham xato emas. Chunki, masalan, [—mi] morfemasi misol sifatida olinganda, uning grammatik ma'nosi, [kitob] leksemasi haqida fikr yuritilganda, har doim uning sememasi ham berilishi [masalan, [—chi=so'roq, taajjub bildiruvchi morfema], [kitob—varaqlaridan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma holdagi o'qish quroli] urf emas. Shu boisdan qoliplar haqida gap ketganda, ularning mazmun tomonini qayd etib o'tirishning hojati yo'q.

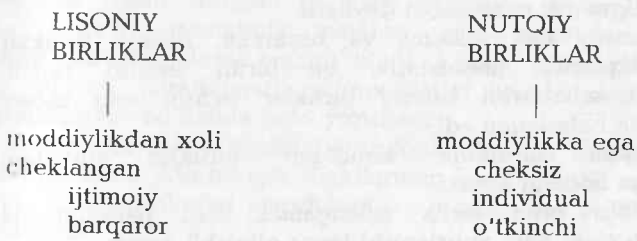
Shunday qilib fonema, morfema, leksema va qolip lisoniy birliklar bo'lib, tovush, qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi va gaplar nutqiy birliklar sanaladi. Ularning o'zaro munosabati va o'ziga xos belgilariga doir fikrlarni jadvalda quyidagicha xulosalash mumkin:

Lisoniy va nutqiy birliklar o'zaro quyidagi dialektik munosabatda bo'ladi:

Lisoniy va nutqiy birliklar o'zaro quyidagi qarama-qarshi belgilarga ega bo'ladi:

LISONIY PARADIGMA VA UNING TURLARI

Lisoniy birliklar bir-birini eslatib turish xossasiga ega. Shu boisdan ular jamiyat a'zolari ongida bir tizimga birlashgan holda yashaydi. Masalan, [a] fonemasi [o] fonemasini, [u] fonemasi [o'] fonemasini, [i] fonemasi [e] fonemasini eslatadi. Lekin [a] fonemasi [q] yoki [h] fonemasini eslatmaydi. Chunki ular ikki tizim – unli va undoshlar tizimiga kiradi. Unlilar bir-birini unlilar tizimida, undoshlar bir-birini undoshlar tizimida eslata oladi. Hatto [u] fonemasining [a]ni eslatishi o'z tizimdoshlari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Masalan, [a], [o] fonemalari kichik, ichki tizim hosil qilib, ular birgalikda qolgan fonemalar juftliklarini eslatadi. Eslatish ikki tomonlama bo'lishi ham mumkin. Masalan, [yuz] leksemasi bir tomondan [bet], [chehra], [jamol], [oraz] kabi birliklarni, ikkinchi tomondan [burun], [ko'z], [quloq], [qosh], [lab] leksemalarini eslatadi va bunda u ikki tizimning a'zosi hisoblanadi.

Bir-birini eslatuvchi birliklar umumiy, o'xshash belgi-xususiyatlarga ega bo'ladi. Ana shu o'xshashlik va umumiylik ularning birlashtiruvchi, bog'lab, bir tizimda ushlab turuvchi belgilari sanaladi. Masalan, unlilar «sof ovozga egalik» umumiy belgisi ostida birlashadi. Ammo ular farqli belgilarga ham ega bo'lishi shart. Masalan, [a] «lablanmaganlik», [o] «lablanganlik» farqlovchi belgilarga ega, «kenglik» belgilari esa ularni birlashtiradi.

Umumiy belgilari asosida birlashgan va bir-birini taqozo etadigan, ammo har biri o'ziga xos belgilari bilan boshqasiga qarama-qarshi turuvchi lisoniy birliklar tizimi paradigma deyiladi (paradigma grekcha paradeigma – misol, namuna degan ma'noni bildiradi). Paradigmani tashkil etuvchi birliklar paradigma a'zolari deb yuritiladi. Paradigmada kamida ikkita a'zo va ular bir lisoniy sathga mansub bo'lishi shart. Bir paradigma a'zolari orasidagi o'zaro munosabat paradigmatic munosabat deyiladi.

F.Sossyur lisoniy mikrosistema va umuman, lisoniy birliklar orasidagi paradigmatic (assotsiativ, bir-birini eslatib turish, o'xshashlik) munosabatlarini lisoniy birliklar uchun eng asosiy munosabat sifatida baholagan edi.

Bir paradigma tarkibiga kiradigan birliklar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

1.Paradigmadagi bitta birlik eslanganda, shu paradigmaga kiruvchi boshqa a'zolar ham xotirlanishi (esga olinishi) zarur;

2.Har bir konkret nutq sharoitida o'zaro paradigmatic munosabatlarda turgan birliklardan, ya'ni paradigma a'zolaridan bittasi tanlanishi lozim;

1 Bir paradigmaning a'zolari o'zaro o'xshashlik bilan birga, har bir a'zo ikkinchisidan qaysidir bir xususiy belgisi bilan farqlanib turishi lozim;

2 Paradigma a'zolari nutqda bir pozitsiyada (mavqeda) kela olib, bir-birini ma'lum holatlarda almashtira olishi, o'rnini egallashi mumkin.

Lisoniy paradigma va uning a'zolariga nisbatan F.Sossyur ta'limidan qo'yilgan bu talablar keyingi qariyb yuz yillardan beri doimiy o'zgarishsiz saqlanib kelmoqda.

Paradigmalar, qamroviga ko'ra, katta va kichik yoki tashqi va ichki paradigmalar bo'linadi. Bu paradigmalar bir-biriga nisbatan ajratiladi. Masalan, undoshlar jarangli va jarangsizlarga bo'linadi. Demak, paradigmatik munosabat atamasining muqobillari sifatida o'xshashlik munosabati, assotsiativ munosabat atamalari ham ishlatiladi. Tizim atamasi ham ko'p hollarda paradigma atamasi o'rnida ishlatiladi: unlilar tizimi, kelishik tizimi kabi. Jarangli va jarangsizlar alohida kichik yoki ichki paradigmalar bo'lib, undoshlar tizimi bir butun holda ularga nisbatan katta yoki tashqi paradigma deyiladi.

Lisoniy birliklar tizimining qaysi lisoniy sathga mansubligiga ko'ra, fonetik, leksik, morfologik, sintaktik paradigmalar farqlanadi.

Aytilganidek, fonemalar tizimi va ularning ichki bo'linishlari fonologik paradigmalar deyiladi. Fonologik paradigmalarning xususiyatlari, uni tashkil etuvchi birliklarning paradigmatik munosabatlari xususida «Fonetika – fonologiya» bo'limida bahs yuritiladi.

Semantik – grammatik umumiylikka ega bo'lgan leksik birliklar lug'aviy paradigmani tashkil etadi. Sinonimik, partonimik, giponimik, hierarxionimik, graduonimik, funksionimik qatorlarga birlashgan leksemalar tizimi, alohida lug'aviy guruhlar, lug'aviy – mavzuviy to'lda, lug'aviy – mazmuniy maydon, so'z turkumlari ham yirik (makro) paradigmalarni tashkil etadi. Leksik paradigma va ularda amal qiluvchi paradigmatik munosabatlar haqida «Leksikologiya – leksimologiya» bo'limida bahs yuritiladi.

Morfologik kategoriyalar (morfologik shakllar tizimi) morfologik paradigmalar. Morfologik shakllarning paradigmatik munosabatlari haqida tilshunoslikning «morfologiya – morfemika» bo'limida batafsil o'xtaliniadi.

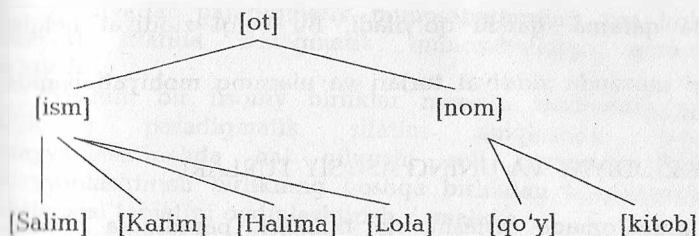
Sintaktik qoliplar tizimi sintaktik paradigmani tashkil etadi. Sintaktik paradigma ikkiga – gap paradigmasi va so'z birikmasi paradigmasiga bo'linadi. Gap paradigmasining o'zi ikki – sodda gap qoliplari va qo'shma gap qoliplari kabi ichki (mikro) paradigmalar bo'linadi. Bu bilan «Sintaksis» bo'limida tanishasiz.

LISONIY MUNOSABAT VA UNING ASOSIY TURLARI

Munosabat keng qamrovli tushuncha bo'lib, bir butunlikning tarkibiy qismlari – birliklari orasidagi o'zaro aloqa va bog'lanishlarni anglatadi. Bunday aloqalar turlicha bo'lishi mumkin. Quyidagi gapga diqqat qilaylik: Ularning ismlari – Salim va Halim. Bunday nutqiy birliklar turlicha munosabatlar bilan bog'langan. (Ular) so'zi (nom) so'zi bilan, (u) olmoshi (-lar) qo'shimchasi bilan ketma-ket, zanjirsimon bog'langan. Yoki (ism) so'zi uchta tovushning ketma-ketligidan iborat. Bunday chiziqsimon, liniyaviy ketma-ketlik aloqasi, sintagmatik aloqa deyiladi. Sintagmatik aloqa lisonda ham, nutqda ham mavjud bo'ladi. Masalan, [kitob] leksemasi beshta tovushning birikuvidan iborat nomemaga ega bo'lib, u lisoniy birlik sanaladi. Shuningdek, yasama so'z ((suvchi), (ertapishar)), so'z birikmasi (kitobni o'qimoq) da ham birikuvchi a'zolar sintagmatik aloqada bo'ladi.

Sintagmatik aloqani sintaktik aloqadan farqlash lozim. Sintagmatik aloqa barcha til birliklariga xos ketma-ket bog'lanish bo'lsa, sintaktik aloqa so'z va gaplarning hokim-tobelik munosabatidir. Demak, sintagmatik aloqa va sintaktik aloqani butunlay boshqa-boshqa hodisalar ham, shuningdek, ularni bir-biriga aynan tenglashtirish, bir-birini qoplovchi tushunchalar sifatida qarash ham mumkin emas. Sintagmatik va sintaktik aloqa butun-bo'lak munosabatidadir. Boshqacha aytganda, sintaktik aloqa sintagmatik aloqaning bir ko'rinishidir.

Ko'pincha sintagmatik aloqani nutqqagina xos deb tushunish hollari ham uchraydi. Bu hodisani biryoqlama, tor tushunish oqibatidir. YUqoridagi gapda ishtirok etayotgan birliklar orasida pog'onali munosabat ham mavjuddir. Pog'onali munosabat deganda birliklarning boshqasi tomonidan qamrab olinishi tushuniladi. Masalan, Salim va Karim so'zlari erkak kishilarning ismi bo'lib, ayollarning ismi bo'lgan Halima so'ziga qarama qarshi turadi. Lekin ularning barchasini [ism] leksemasi qamrab oladi. [ism] leksemasi esa, [nom] leksemasi bilan birgalikda, [ot] leksemasi tomonidan qamrab olinadi. Uni shartli ravishda quyidagicha tasavvur qilish mumkin:

Bu pog'ona yuqoriga va quyiga qarab yana davom ettirilishi mumkin. Demak, [Calim], [ism], [ot] leksemalari pog'onali munosabatga kirishgan. Lisoniy birliklarning pog'onali munosabatlari ikki xildir. Masalan, [daraxt] va [tana], [ildiz], [barg], [shox] birliklarining o'zaro munosabati [daraxt] va [olma], [o'rik], [nok], [gilos] leksemalarining o'zaro munosabatlaridan farq qiladi.

Avvalgi pog'onali munosabatda [daraxt] butunni va qolganlari qamni ifodalasa, keyingisida [daraxt] turni ifodalasa, mevaning muayyan nomlarini ifodalovchi birliklar turning ko'rinishlari — jinslar sifatida namoyon bo'ladi. Ikkinchi munosabatdagi birliklar [daraxt] leksemasining xususiy ko'rinishlari — juz'iy lashishidir. Birinchisida esa bunday munosabat mavjud emas. Shu boisdan «Gilos daraxtdir» tarzidagi hukmni aytish mantiqiydir. Biroq «Ildiz daraxtdir» deyish mumkin emas.

Tilshunoslikda lisoniy birliklarning butun-bo'lak munosabati partonimik (part — qicm, bo'lak), tur-jins munosabatlari giponimik (jins) munosabatlar deyiladi. Partonimik munosabatlarga kirishuvchi qamni ifodalovchi birliklar partonimlar, giponimik munosabatga kirishuvchi jins nomlari giponimlar deyiladi. Butunlik totonim va tur nomi giperonim deyiladi.

O'xshashlik (paradigmatik) munosabatlari o'zaro teng (pog'onali munosabatdagi [daraxt] va [tana], [daraxt] va [gilos] birliklari semantik qamrovi jihatdan teng emas edi), bir umumiy belgi asosida birlashib, qator hosil qiluvchi, ammo o'ziga xos belgilarga ko'ra farqlanib turuvchi birliklarning o'zaro aloqalarini ifodalaydi.

Yuqorida aytilganidek, paradigma a'zolari o'zaro teng bo'lib, natqda bir xil o'rinni egallaydi va bir xil xususiyatlarga ega bo'ladi. Berilgan misoldagi [Salim], [Karim], [Halima] so'zlari o'zaro teng, bir xil o'rinda kela oladi, biroq o'zaro farqlarga ham ega.

O'zaro o'xshashlik munosabatlarida bo'lgan birliklarning bir-biri bilan farqli xususiyatlari asosida qarama-qarshi qo'yilishi ziddiyat (oppozitsiya), ziddiyatga kirishayotgan paradigma a'zolari ziddiyat a'zolari deyiladi. Ziddiyatdagi birliklar o'zaro ma'lum bir

belgi asosida qarama—qarshi qo'yiladi. Bu belgi ziddiyat belgisi deyiladi.

Keyingi mavzuda ziddiyat turlari va ularning mohiyati haqida so'z yuritiladi.

LISONIY ZIDDIYAT VA UNING ASOSIY TURLARI

Lisoniy paradigmage birlashuvchi birliklar, paradigma a'zolari orasidagi munosabatlar lisoniy ziddiyat deyiladi. Ziddiyat (ar.qarama—qarshilik: var.oppozitsiya. lat.oppositio—qarama—qarshi qo'yish) lisoniy birliklarning ifodalanishidagi farqlarga muvofiq ifodalovchilarining va aksincha ifodalovchilardagi farqlarga muvofiq ifodalanishlarining muhim lisoniy farqlanishidir. Masalan, [b] va [t] fonemalari orasida ziddiyat mavjud bo'lib, shunga muvofiq, (bosh) va (tosh) birliklari orasida shakliy—mazmuniy qarama—qarshilik munosabati amal qiladi. Yoki «birlik son», «ko'plik son» orasidagi semantik ziddiyat (kitob) va (kitoblar) birliklarida ham shakliy (formal), ham mazmuniy (semantik) farqlarni keltirib chiqaradi.

Tabiat, jamiyat va tafakkurdagi mavjudlik va taraqqiyotning asosiy omili qarama—qarshiliklar birligi va kurashi qonuni bo'lganligi kabi lisoniy paradigmalarda birliklarni bir—biriga bog'lab turuvchi, paradigmalarning yashovchanligini ta'minlovchi omil lisoniy ziddiyatlardir. Demak, lisoniy ziddiyatlar falsafiy qarama—qarshiliklar birligi va kurashi qonunning tildagi xususiylashmasi, voqelanishidir.

Lisoniy ziddiyatlarni aniqlash yoki lisoniy ziddiyatlarga bunday yondashish lisoniy munosabatlarda ziddiyatli va ziddiyatsiz munosabatlarni farqlashni taqozo qiladi. Chunki turli lisoniy birliklar va bir birlikning turli variantlari orasidagi munosabatlar turli tabiatli unsurlar, a'zolar orasidagi munosabatlar sifatida muayyanlashtirilmog'i lozim. Masalan, shaxs son shakli bo'lmish [—miz] va [—siz] (o'qiymiz—o'qiysiz) har xil lisoniy morfologik birliklar bo'lib, bir paradigmaning turli a'zolari sifatida ziddiyatli munosabatda bo'lishadi. Biroq turli farqli xossalarga ega bo'lgan til oldi va til orqa (o') unililari bitta (o') fonemasining variantlari sifatida fonetik jihatdan farqlansa—da, funksional jihatdan tafovutga ega emas. Chunki o'zbek adabiy tilida bitta (o') fonemasi mavjud bo'lib, uning variantlari ma'no farqlash tabiatiga ega emas. Ba'zilar [o'y] so'zini aytganda, (o') ni til oldi, boshqalar esa til orqa unlisi sifatida talaffuz qilishadi. Baribir, bu so'z (o') tovushlari qanday bo'lishidan qat'iy nazar, «fikr», «xayol» ma'nolarini beradi. Lisoniy birlikning variantlari orasidagi bunday munosabat ziddiyatli munosabat deyiladi.

Ziddiyatlar paradigmatic munosabatlarning xos ko'rinishi va xossalari sifatida sintagmatik munosabatlarga qarama – qarshi qo'yiladi.

Ma'lum bir lisoniy birliklar mansub ziddiyatlar majmui bu birlikning paradigmatic sifatini aniqlashda, paradigmatic muayyanlashtirishda hal qiluvchi ro'l o'ynaydi. Paradigmatic muayyanlashtirish birlikning boshqa birlikdan farqlanuvchi zotiy – substansial tabiatini oydinlashtirish demakdir.

Tilshunolar lisoniy ziddiyatlarni bir necha tomondan tashniflaydilar:

1. Ziddiyatlar tizimida tutgan o'rniga ko'ra.
2. Ziddiyat a'zolarining o'zaro munosabatiga ko'ra.
3. Turli vaziyatlarda ziddiyatlarning amal qilishiga ko'ra.

Lisoniy ziddiyat ziddiyatlar tizimiga munosabatiga ko'ra o'lchami va uchrovchanlik belgilari bilan farqlanadi.

Lisoniy ziddiyatlar o'lchoviga ko'ra, bir o'lchamli va ko'p o'lchamli turlarga bo'linadi.

Agar belgilar majmui tizimda zidlanuvchi ikki a'zo uchungina amal qilib, boshqa a'zolariga tegishli bo'lmasa, bir o'lchamli ziddiyat deyiladi. Masalan, o'zbek tilidagi [l] va [h] fonemalari hosil bo'lish o'rniga ko'ra «yon» va «bo'g'iz» belgilari asosida zidlanib, bu belgi undoshlar tizimining boshqa a'zolarida uchramaydi. Chunki bu undoshlar o'zbek tili fonologik tizimida yagona yon va yagona bo'g'iz undoshlaridir.

Ko'p o'lchamli ziddiyatda zidlanuvchi birlikdagi belgi boshqa a'zoda ham uchraydi. Masalan, til oldi undoshlari bo'lgan [m] – [d] sillanar ekan, [m]dagi «til oldi»lik belgisi [d] fonemasida ham mavjud. Bunda a'zolar boshqa belgi asosida zidlanadi.

«Uchrovchanlik» belgisiga ko'ra ziddiyatlar «ajralgan» va muntazam ziddiyatlarga bo'linadi. Ajralgan ziddiyatda shunday belgi asos qilib olinadiki, bu belgi boshqa ziddiyatlarga asos bo'la olmaydi. Masalan, unlilarning lablangan – lablanmaganlik belgisi faqat teng qiymatli ziddiyat uchun asos bo'ladi. Bunday ziddiyat «ajralgan» ziddiyat deyiladi. Lekin tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra belgisi teng qiymatli ziddiyatga ham asos bo'lib xizmat qiladi.

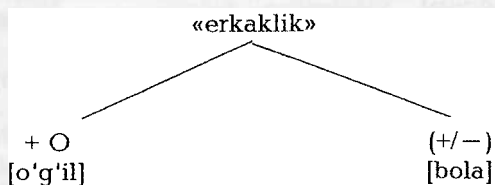
Bir belgi turli a'zolarini juftlab zidlash uchun xizmat qilsa, muntazam ziddiyat deyiladi. Masalan, erlik, ayollik jinsi asosidagi ziddiyat [ota] – [ona], [o'g'il] – [qiz], [aka] – [singil], [chol] – [kampir] ziddiyatlarida uchrayveradi.

A'zolari orasidagi munosabatlarga ko'ra ziddiyatlar:

- A) noto'liq (privativ);
- B) darajali (gradual);
- V) teng qiymatli (ekvivalent)

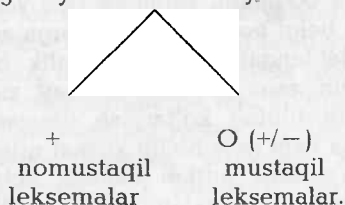
kabi turlarga bo'linadi.

Noto'liq ziddiyatda qarshilanuvchi a'zolardan biri ziddiyat belgisiga ijobiy, boshqasi esa betaraf munosabatda bo'ladi. Masalan, [bola] va [o'g'il] leksemalarini olaylik. Ular «erkak jinsli» deb atalgan ziddiyat belgisiga ikki xil munosabat bildiradi. Bu belgi [o'g'il] leksemasi semantik tarkibida aniq berilgan, shu boisdan uning munosabati ijobiy yoki belgilangan deyiladi va shartli ravishda [Q] belgisi bilan beriladi. [bola]leksemasida esa jins belgisi aniq emas. Chunki uning semantik tarkibida «er» yoki «ayol» (ya'ni jins) semasi yo'q. Boshqacha aytganda, bola o'g'il ham qiz ham bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu leksemaning ziddiyat ko'rsatkichiga ishorasi belgilanmagan (noma'lum, majhul) deyiladi va shartli ravishda +/– yoki O (nol) belgisi bilan beriladi. Buni chizmada quyidagicha beramiz.

Noto'liq ziddiyat tilning barcha sathlarida amal qiluvchi muhim qonuniyatdir. Masalan, morfologiyada leksemalarni umumiy grammatik ma'nolariga ko'ra, mustaqil va nomustaqil leksemalarga bo'lish privativlik asosida amalga oshiriladi. Bunda «lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik» noto'liq ziddiyatning belgisi bo'lib, ziddiyatda mustaqil leksemalar belgilanmagan, kuchsiz a'zo bo'lsa, nomustaqil leksemalar belgisi, kuchli a'zo sifatida nomoyon bo'ladi:

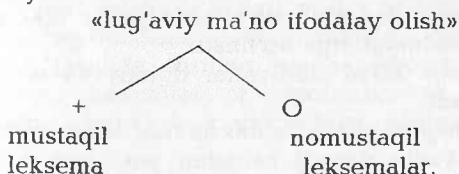
«lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik»

Chunki mustaqil leksemalar lug'aviy ma'no ifodalashi ham, nomustaqil leksemalar vazifasida kelishi ham mumkin. Masalan, ot ko'makchilar, fe'l ko'makchilar, ko'makchi fe'llar va h.lar nomustaqil leksemalar kabi lug'aviy ma'noga ega bo'la olmaydi.

Noto'liq ziddiyatda belgi tanlash ixtiyoriy emas. Masalan, bir qarashda yuqoridagi ziddiyatda belgini «lug'aviy ma'no ifodalash»

deb ham «lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik» deb ham qo'yish mumkindek tuyuladi. Keling, ziddiyat belgisini yuqorida aytilganidek emas, balki «lug'aviy ma'no ifodalay olish» deb taqdirib ko'raylik:

Bu to'g'rimi? Birinchidan, noto'liq ziddiyatda qaysidir bir a'zo O (0) belgisini olishi kerak. Oldingi ziddiyatda mustaqil leksemalar ushbu belgiga ega edi. Bunda endi nomustaqil leksemalar olishi kerakka o'xshaydi. Yo'q, mutlaqo bunday emas. Chunki nomustaqil leksemalar goh lug'aviy ma'no ifodalash, goh ifodalamaslik xossasiga ega emas. Ziddiyatning ikkinchi a'zosi [+] belgisiga egami? Yo'q, u faqat mustaqil leksemalar hamisha «lug'aviy ma'no ifodalay olish» belgisiga ega bo'lib, boshqa xil vazifada qo'llanila olmaydimi? Yo'q, u bunday xususiyatga ega emas; oldingi ziddiyatlarda ko'rib o'tganimizdek, mustaqil leksemalar «lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik» belgisiga ega bo'la oladi. [-] belgisiga ham, qisqasi [O] belgiga ega. Demak, keyingi «ziddiyat» ziddiyat emas. Ziddiyat ushbu birliklarning mohiyatini, zotiy tabiatini o'zida aks ettirmog'i lozim. Aks holda «sun'iy» ziddiyatlar kelib chiqadi. Boshqa ziddiyatlar kabi noto'liq ziddiyat ham obyektiv va bizning xohish-irodamizga bog'liq emas.

Darajali ziddiyat a'zolari kamida uchta bo'lib, bir belgi (ziddiyat belgisi) ning o'sib borishiga ko'ra a'zolar qator hosil qiladi. Masalan, tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra unli fonemalar darajalanishi quyidagicha: [a] — [e] — [i yoki o — o' — u. Bunda belgi birinchi a'zoda kuchsiz, ikkinchi a'zoda o'rtacha va keyingi a'zoda kuchli yoki aksincha bo'lishi mumkin. Darajali ziddiyat ham barcha sath birliklarida uchraydi. Masalan, leksikada ninni — chaqaloq — go'dak — bola..., turq — bashara — bet — yuz — chehra..., morfologiyada harakat nomi — sifatdosh — ravishdosh («fe'lni o'zgalash darajasiga ko'ra» belgisi asosida) kabi.

Ekvivalent (teng qiymatli) ziddiyatda ikki a'zo qarshilantirilib, har biri o'ziga xos, ikkinchisiga xos bo'lmagan belgiga ega bo'ladi.

Masalan, ovoz va shovqinga ko'ra jarangli va jarangsiz undoshlar teng qiymatli (o'ziga xos belgiga ega bo'lgan a'zoli) ziddiyatni hosil qiladi.

Muntazam (proporsional) ziddiyatda bir ziddiyat belgisi turli juftlangan birliklar uchun oppozitiv ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. «jins» belgisi ota—ona, aka—opa, singil—uka, tog'a—xola lug'aviy zidlanishlari uchun umumiydir.

Ziddiyat a'zolari miqdoriga ko'ra ziddiyatlar ikki a'zoli (binar) va uch (ko'p) a'zoli ziddiyatlarga bo'linadi.

Uchinchi belgisiga ko'ra ziddiyatlar doimiy va mo'tadillashgan ziddiyatlarga bo'linadi.

Mo'tadillashish jarayonida munosabatga kirishayotgan birliklar o'rtasidagi ziddiyat kuchsizlanadi. Masalan, yot—yod zidlanishda so'z oxiridagi [t], [d] tovushlari jarangli—jarangsizlik bilan farqlanmaydi. [d]fonemasining nutqdagi vaziyatidan kelib chiqqan holda unda jarangsizlik belgisi kuchsizlanadi. Ammo bu sof nutqiy hodisadir. Mo'tadillashish lisoniy birliklarning nutqiy voqelanishlarida yuz beradi. Leksemalar va morfemalar ham nutqiy voqelanganda, ularning lisonda boshqa birliklar bilan ziddiyatli munosabatlarini belgilaydigan xossalari, belgilari kuchsizlanishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan [t] va [d] undoshlarining jarangli—jarangsizlik belgisiga ko'ra zidlanishini yorqin namoyon qiladigan vaziyat [d] fonemasining so'z boshi va so'z o'rtasida voqelanishidir. Ziddiyatni voqelantiradigan pozitsiya kuchli va uni so'ndiradigan nutqiy holat kuchsiz pozitsiya deyiladi.

LISONIY TASNIF VA UNING TURLARI HAQIDA TUSHUNCHA

Tasnif (arabcha «saralash», «tartibga solish») narsa va predmetlarni aniq va doimiy o'ringa ega bo'lgan guruh (sinf)larga bo'lishdir. Agar tasnif ilmiy asosga ega bo'lsa, u uzoq davr mobaynida amal qiladi. Masalan, ximiyaviy elementlar tasnifi bugungi kunda ular soni 200 dan oshib ketayotgan bo'lsa—da, o'zgarmasdan amal qilmoqda.

Tasnif oddiy bo'lishdan barqaror tabiatliligi bilan ajralib turadi. To'g'ri, tasniflashda ham oddiy bo'lishda amal qiladigan barcha tamoyillar asos bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni tasnifda ham bo'lishdagi kabi:

1)tasniflangan bo'laklar hajmi tasniflanayotgan butunlik hajmiga teng bo'lishi;

2)tasnif bir asosda amalga oshirilishi;

3)tasnif (tasniflangan) guruhlar bir—birini inkor qilishi;

4)tasnif uzluksiz bo'lishi, ya'ni unda «sakrash» bo'lmasligi lozim.

Bu qoidalarni qisqacha sharhlaymiz.

1.Tasniflangan guruhlar hajman tasniflanuvchi butunlikka mos kelishi. Masalan, fonemalar unli va undoshlarga, leksemalar

mustaqil va nomustaqil leksemalarga, qo'shimchalar so'z yasovchi va grammatik qo'shimchalarga ajraladi. Agar tasniflangan guruhlar soni ancha ko'p bo'lsa «va boshqalar», va «va hokazo» tarzida sanashni tugatish xam mumkin. Masalan, fe'llarning mavzuiy guruhlari harakat fe'llari, nutq fe'llari, tafakkur fe'llari, yurish fe'llari va xokazo kabi.

Bu qoidaning buzilishi quyidagi xatolarga olib keladi:

a) noto'liq tasnifda turning barcha jinslari to'liq sanalmaydi. Masalan, «So'z yasovchilar ot yasovchilar va fe'l yasovchilarga bo'linadi» kabi. Chunki so'z yasovchilar aytilganlardangina iborat emas.

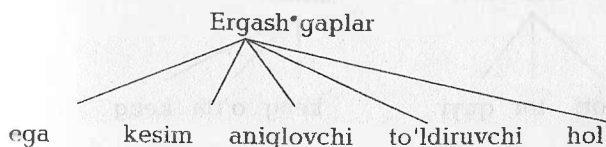
b) ortiqcha a'zoli tasniflar tasniflangan guruhlar hajman tasniflanuvchi butunlikdan katta bo'ladi. Masalan, «unlilar lablangan, lablanmagan va bo'g'iz turlariga ega».

2. Tasnif bir asosda amalga oshirilishi lozimligi. Tasniflanuvchi butunlikni guruhlariga bo'lishi bir belgi, asos, mezon asosidagina amalga oshirilmog'i lozim. Masalan, so'z turkumlari uch belgi— morfologik, semantik va sintaktik belgilar asosida tasniflanishi mumkin. Lekin har bir tasnifda ularning birigagina tayaniladi. Tasnifda bunga rioya qilmaslik ikki xil xatoni keltirib chiqaradi:

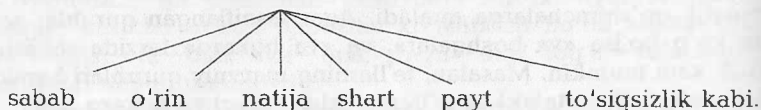
a) tasnifni amalga oshira olmaslikni keltirib chiqaradi. Masalan, so'zlar morfologik jihatdan o'zgaruvchi va o'zgarmas so'zlarga, semantik jihatdan avtosemantik (mustaqil ma'noli) va sinsemantik (nomustaqil ma'noli) so'zlarga bo'linadi.

Lekin ularni bir paytning o'zida morfologik va semantik tasnif qilib bo'lmaydi. Chunki o'zgarmas so'zlar avtosemantik ham, sinsemantik ham bo'lishi mumkin. Masalan, ko'makchilar o'zgarmas, sinsemantik, sifatlar o'zgarmas, avtosemantik so'zlardir.

b) tasnifning bir bosqichining o'zida goh u, goh bu asosni qo'llash yoki biridan ikkinchisiga o'tish tasnif izchilligiga putur yetkazadi. Masalan, ergashgan qo'shma gaplarning an'anaviy tasnifida ular dastlab sintaktik belgi asosida (ega ergash gap, kesim ergash gap, to'ldiruvchi ergash gap, aniqlovchi ergash gap) boshlanib, semantik asos bilan davom etar va tugar edi: payt ergash gap, shart ergash gap, o'rin ergash gap, to'siqsiz ergash gap, natija ergash gap va h. An'anaviy usulda tasnif dastlab sintaktik belgi asosida amalga oshirilib, ikkinchi bosqichda semantik tasnif amalga oshirilsa, ma'qul bo'lur edi. Masalan:

Ergash gaplar (semantik jihatdan)

3. Tasnif a'zolari (guruhlari) bir-birini inkor etishi lozim.

Masalan, undoshlar til oldi, til o'rta, til orqa, bo'g'iz, jarangli, jarangsiz turlardan iborat deyilgan tasnifda a'zolarining ayrimlari boshqalarini inkor eta olmaydi. Ya'ni jarangli undoshlar til oldi undoshlari bilan zidlana olmaydi, til oldi va til o'rta undoshlari bir-birini inkor etish xossasiga ega...

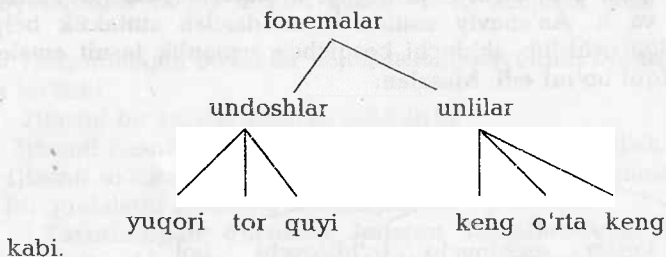
4. Tasnifda sakrash bo'lmashligi lozim. Agar «kesimlar sodda kesim, murakkab fe'l kesim, murakkab ot kesimga bo'linadi» degan xatoga yo'l qo'ygan bo'lamiz. Chunki dastlab kesimni sodda va murakkabga, so'ngra ularni fe'l va ot kesim turlariga bo'lish to'g'ri va izchil tasnifni beradi.

Tasnifning bo'lishdan farqi shundaki, bo'lishda a'zolar guruhlanishi shart emas. Masalan, lablanmagan unlilar i,e,a dir deyish tasnif emas, balki bo'lishdir. Tasnif xarakteriga ega bo'lish uchun i yoki a guruh (sinf) bo'lib, o'z navbatida, yana bo'linib ketishi lozim edi. Unlilarni lablangan va lablanmagan unlilarga bo'lish tasnif bo'lib, lablanmagan yoki lablangan unlilarni bo'lish oddiy bo'lish bo'lsa — da, tasnif maqomida emas.

Tasnif dixotomik, politomik yoki dixopolitomik bo'lishi mumkin.

Dixotomik tasnifda birliklar ikki guruhga ajratiladi: «fonemalar unli va undoshlarga ajraladi» kabi. Politologik tasnifda guruhlar soni ikkidan ortiq bo'ladi: «Grammatik qo'shimchalar lug'aviy shakl hosil qiluvchilar, sintaktik shakl hosil qiluvchilar va lug'aviy sintaktik shakl hosil qiluvchilarga bo'linadi», yoki fe'llar nutq fe'llari, ruhiy — holat fe'llari va h.

Dixopolitomik tasnifda tasniflanuvchi butunlik dastlabki bosqichda ikkiga, keyingi bosqichda ikkidan ortiq sinfga ajraladi. Masalan:

Tasnifda tasnif asosini tanlash muhimdir. Chunki biror narsalar istiqni turli asoslarda tasnif qilish turli natijalarni beradi. Masalan, undash fonemalarni ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra jarangli va jarangsizlarga, hosil bo'lish o'rniga ko'ra lab, til, bo'g'iz undoshlariga tasniflash mumkin.

Lisoniy tasnif tasniflanayotgan birliklarning ichki, zotiy belgilariga ko'ra yoki muhim bo'lmagan zohiriy xossalari tasniflangan bo'lishi mumkin. Shu boisdan tabiiy yoki yordamchi tasniflar farqlanadi. Tabiiy tasnifda lisoniy birliklarning ichki, barqaror belgilariga tayaniladi. Biz yuqorida tabiiy tasnifga misollar keltirdik.

Yordamchi tasnifda birliklarning ontologik bo'lmagan xossalari bildiruvchi belgilariga tayaniladi. Masalan, «so'zlarning birinchi, ikkinchi va uchinchi bo'g'in sonlariga ko'ra tasnifi bir bo'g'inli, ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlar», «unlilarning tilni gorizontal holatiga ko'ra tasnifi» va h.

FONETIKA VA FONOLOGIYANING O'RGANISH MANBAI,
PREDMETI, MAQSAD VA VAZIFALARI

Tilning moddiy (substansial) sathi xususida. Lisoniy sathlar sirasida fonetika eng kichik tashkil etuvchi va boshqa sathlar birliklari uchun moddiy (substansial) asos bo'luvchi birliklarni beradigan sath sifatida ajralib turadi.

Insonning nutq faoliyati sezgi a'zolari asosida his qilinuvchi nutq birliklari — tovush yoki tovushlar tizimi vositasida ro'yobga chiqadi. Nutq tovushlari o'zida uch jihatni birlashtirgan murakkab nutqiy birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ular quyidagilar:

a) talaffuz a'zolari bilan boshqariladigan markaziy nerv sistemasi mahsuli (fiziologik jihat):

b) tabiatdagi har qanday tovush kabi akustik tabiatga ega (fizik, akustik jihat):

v) nutq tovushlari kishilarning axborot uzatish, kommunikatsiya vositasi (funktional, sotsial, lisoniy jihat).

Nutq tovushlarining haqiqiy va biz uchun muhim jihati ularning funksional aspektidir. Tilshunoslikda aytilgan uch jihatni yaxlitlikda o'rganish yoki ajratgan holda tadqiq qilish masalasida bir xillik yo'q. Ba'zilar nutq tovushlarining fiziologik tomoni biologiya fanining, akustik jihatni fizika fanining o'rganish predmeti bo'lib, tilshunos uning faqat funksional tomoninigina tekshirishi lozim degan g'oyani ilgari surishsa, ayrimlari har uchala jihat bir-biridan ajralmasdir, ularni yaxlitlikda o'rganmoq kerak degan aqidaga tayanadilar. Ana shu ikki qarash kurashi natijasida tilshunoslikda ikki — fonetika va fonologiya sohaları ajraldi. Pirovard natijada fonetika nutqiy variant (xususiylik)larni, fonologiya esa lisoniy-invariant (umumiylilik)larni tadqiq qilish bilan mashg'ul bo'ladigan bo'ldi.

Fonetika va uning birligi. Fonetika deganda eng quyi lisoniy sath ham, tilshunoslikning shu sathni o'rganadigan sohasi ham tushuniladi. Fonetika (gr.phonetikos — tovushga, ovozga xos) tilshunoslikning boshqa sohalaridan farqli o'laroq, nafaqat o'rganish manbaining funksional tomonini, balki nutq tovushlarini hosil qiluvchi talaffuz apparatini, shuningdek, ularning akustik xossalarini va til egalari tomonidan qabul qilinish jihatlarini ham tekshiradi. Fonetikada tilshunoslikning boshqa fan sohaları — adabiyotshunoslik, fiziologiya, fizika, psixologiya kabi fanlar bilan aloqasi yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bu fanlardan farqli o'laroq, fonetika tovushlarga so'z, qo'shimcha va gaplarga moddiy qiyofa beruvchi til tizimi unsuri sifatida qaraydi.

Fonetika nutqdagi tovush o'zgarishlari va almashinishini, urg'u va uning turlarini ham o'rganadi.

Fonetikani o'rganish imlo (orfografiya), to'g'ri talaffuz (artofepiya) me'yorlarini yaxshi o'zlashtirib olishda, adabiy va dialektal talaffuz farqlarini aniqlashda, logopediya va surdopedagogikada nutqiy nuqsonlar diagnostikasi va ularni bartaraf etishda katta ahamiyatga ega. Fonetika yutuqlari aloqa vositalarini tekshirish va ular samaradorligini oshirishda hamda nutqni avtomatik aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Fonetikaning bo'limlari. Fonetika, avvalo, umumiy, xususiy va qiyosiy fonetikaga ajraladi.

Umumiy fonetika. Inson talaffuz apparatining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda nutq tovushlari hosil qilishning umumiy shartlari (masalan, undoshlarning hosil bo'lishi o'rniga ko'ra lab, til, bo'g'iz undoshlarining farqlanishi, hosil bo'lish usuliga ko'ra portlovchi, sirg'aluvchi, portlovchi — sirg'aluvchi tovush xossalari aniqlanishi kabilari), shuningdek, tovushlarning umumiy akustik xossalari o'rganiladi. Qisman artikulyatsion, qisman akustik belgilarga tayanagan holda nutq tovushlarining universal, shuningdek, farqlovchi belgilariga tayanadigan ichki tasniflarini berish bilan ham shug'ullanadi. Umumiy fonetika tovushlarning birikish qonuniyatlari, bir tovushning ikkinchisiga ta'siri xususiyatlarini (akkomodatsiya va assimilatsiyaning turli ko'rinishlari), bo'g'inning tabiati, bo'g'inda tovushlarning birikish qonuniyatlari, bo'g'inlarga bo'linish shartlari, bo'zlarning fonetik tuzilishi, qisman urg'u va singarmonizm masalalarini ham tekshiradi. Umumiy fonetika intonatsiya uchun qo'llaniladigan vositalar (tovush balandligi, kuchi (intensivligi), cho'ziqligi, tezligi (tempo), pauza, tembr kabi masalalarni ham tekshiradi.

Xususiy fonetikada yuqorida aytilgan masalalar muayyan tillar misolida tekshiriladi. Xususiy fonetika tarixiy fonetika va (zamonaviy, muosir) fonetika, sinxron fonetika va diaxron fonetika, tasviriy fonetika va eksperimental fonetika kabi ko'rinishlarda ish yuritadi.

Qiyosiy fonetika bir nechta qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarning, yoxud bir qancha dialekt va shevalarning unli va undosh tovushlari, ulardagi fonetik o'zgarishlar va boshqa hodisalarni qiyosiy aspektda tekshiradi.

Qiyosiy fonetika umumiy va xususiy fonetika oralig'idagi vaziyatni egallaydi.

Fonologiya. Fonologiya (gr. rhone — tovush, logos — ta'limot) termini tilshunoslikda XIX asr oxirida nutq tovushlarining fiziologik — akustik (fizik) tomonidan funksional (lingvistik) tomonini larqlash ehtiyoji bilan paydo bo'ldi. Fonologiya til tovush

qurilishining struktur va funksional qonuniyatlarini o'rganuvchi soha bo'lib, semiotik (ishoraviy) tizim sifatida nutqni akustik — artikulyatsion aspektida o'rganadigan fonetikadan farqlanadi.

Fonetikaning birligi bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushlari bo'lganligi kabi, fonologiyaning birligi so'zlovchilarning ana shu bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushlari asosida yotgan tovush tipi haqidagi ijtimoiy tasavvurlardir. Har bir fonema kishilar ongida umumiy farqlovchi xususiyatlari asosida vujudga kelgan maxsus «akustik portret» yoki «tovush obrazi» sifatida yashaydi. Bu farqlovchi belgilar tovushlarning artikulyatsion va akustik belgilari asosida vujudga keladi va barqarorlashadi.

Boshqa lisoniy birliklar kabi fonemalar ham paradigmatic va sintagmatic munosabatlarda yashaydi. Bular fonologik paradigmatica va fonologik sintagmatica deyiladi.

O'zaro qarama—qarshi belgilarga ega bo'lgan, biroq umumiy, integral belgilari asosida birlashgan bir tipdagi fonemalar sirasi fonologik paradigma, fonemalarning o'zaro munosabatlari fonologik paradigmatic munosabat deyiladi.

Fonologik paradigmanning markazida fonologik ziddiyatlar turadi. Fonologik ziddiyat (opozitsiya)lar fonemalarning farqli belgilarini o'zida ifodalaydi. Masalan, o'zbek tilidagi unli fonemalar bir umumiy belgi — «o'pkadan kelayotgan havoning tovush paychalariga urilish natijasida hosil bo'lgan ovoznining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramay chiqishidan vujudga keladigan tovush tiplari» invariant xossasiga ega. Bu mohiyat 6 ta unli fonema uchun ham amal qiladi. Biroq bu mohiyat ostida birlashgan fonemalar o'zaro zidlanib, kichik guruhlar hosil qiladi. [i] va [u] «yuqori tor» belgisi bilan «o'rta keng» xossasiga ega [e] va [o'] hamda «quyi keng» xossasiga ega [a] va [o] fonemalar guruhlariga qarama—qarshi turadi. Yoki «lablanmagan» belgisiga ega [i], [e], [a] fonemalari guruhi «lablangan» belgisiga ega [u], [o'], [o] guruhiga qarama—qarshi turadi. O'z navbatida [i], [e], [e] guruhi a'zolari o'ziga xos belgilari asosida o'zaro zidlanadi.

Tilshunoslikda fonologik ziddiyatlarning turli tip va ko'rinishlari farqlanadi. N.S.Trubetskoy «Fonologiya asoslari» asarida fonologik ziddiyatlarni uch asosga ko'ra tasniflaydi:

1. Fonologik ziddiyatning ziddiyat tizimiga munosabatiga ko'ra tasnifi.

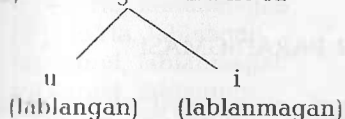
Bunda ziddiyatlar bir o'lchovli va ko'p o'lchovli, muntazam va ajralgan ziddiyatlarga bo'linadi. Bir o'lchovli ziddiyatda fonemalar bir belgi asosida zidlanadi. Masalan, [i] va [u] fonemalaridan biri lablanmagan va ikkinchisi lablangan bo'lib, bunda ular bir belgi — «lablangan»lik xossasiga ko'ra qarama—karshi turadi.

Ko'p o'lchovli ziddiyatda ziddiyat a'zolari birdan ortiq belgi asosida qarama-qarshi qo'yiladi: [i]~[o] ziddiyatida [i] yopiq va lablanmagan bo'lsa, [o] yarim yopiq, lablangandir.

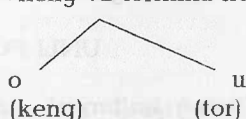
Muntazam ziddiyatda zidlanuvchi a'zolar o'zaro o'ziga xos belgilar asosida qarama-qarshi qo'yiladi: «[i]—tor~ [o]—keng» zidlanishi muntazam zidlanishdir. Bunda [i] fonemasi «tor»lik, [o] fonemasi «keng»lik belgisiga ega. «[i] (tor)~[o] (tor emas)» zidlanishi esa muntazam emas. Chunki birinchi a'zoda ziddiyat belgisi aniq, ikkinchi a'zoda aniq emas. Agar ikkinchi a'zoning ziddiyatdagi belgisi «keng» bo'lganda edi, ziddiyatni muntazam ziddiyat deyish mumkin bo'lur edi.

Bir belgining bo'linishlari asosida zidlanish ajralgan zidlanish deyiladi. Quyidagi ikki zidlanishga diqqat qiling:

a) «lablanganlikka ko'ra»

v) «keng va torlikka ko'ra»

Birinchi zidlanishda ziddiyat belgisi bo'lingan, ajralgan, ikkinchida esa bunday hol mavjud emas.

2. A'zolari o'rtasidagi munosabatga ko'ra ziddiyatlar tasnifi. Bunga ko'ra, privativ (noto'liq), gradual, (darajali), teng qiymatli ziddiyatlar ajratiladi.

Birinchi tasnifda ziddiyat belgisi xarakteriga ko'ra ziddiyat turlari ajratilgan bo'lsa, ikkinchi tasnifda fonemalarning ziddiyat a'zolariga munosabatiga ko'ra tasnif amalga oshiriladi.

3. Barqarorlik darajasiga ko'ra zidlanishlar barqaror va barqaror bo'lmagan turlarga bo'linadi. Barqaror zidlanishda fonemalarning qanday nutqiy vaziyatda bo'lishidan qat'iy nazar ulardagi ziddiyat saqlanib qoladi. Masalan, til oldi unlisi til orqa undoshi bilan kelgan vaziyatda til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Bunda [a] unlisi bilan til orqa [u] unlisi orasidagi ziddiyat kuchsizlanadi.

Barqaror bo'lmagan ziddiyatning neytrallashmagan holatini ta'minlovchi fonetik pozitsiya kuchli pozitsiya deyiladi. Masalan, [b] fonemasi so'z boshida jarangsizlashmaydi va bu pozitsiyada uning [p] fonemasiga zidligi saqlanadi. Bu kuchli pozitsiyadir. Neytrallanish, bo'linishga olib keluvchi pozitsiya kuchsiz pozitsiyadir. Demak, bunday pozitsiyadagi ziddiyat barqaror bo'lmagan ziddiyat deyiladi. Unli va undoshlar orasidagi qarama-qarshilik barqaror ziddiyatga misol bo'la oladi. Yoki undoshlarning paydo bo'lish o'rniga ko'ra, unilarning tor-kenglik xossalari ko'ra zidlanishi ham barqaror

ziddiyatlardir. Lablanish belgisiga ko'ra [o'—e] tizimchasi ham barqaror ziddiyat asosiga qurilgan.

Demak, o'zbek tilining fonetik paradigmasi deganda har qaysi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan barqaror bir umumiy belgi ostida birlashadigan fonetik unsurlardan tashkil topgan tizim tushuniladi. Bu butunlik yoki paradigma o'z ichida ayrim belgilari bilan umumiylikni tashkil etgan va shu umumiylik uchun asos bo'lgan belgilari bilan boshqa shunday umumiylikdan farq qiladigan kichik butunliklardan, ichki paradigmalardan — mikrosistemalardan tashkil topadi. Bu tizimchalar unli va undosh fonemalar paradigmalari. Bu kichik paradigmalar a'zolarining umumiy belgilari ularning shu tizimni tashkil etishini ta'minlasa, farqlovchi belgilari bu ichki paradigmanning yana kichik bo'laklarga bo'linib ketishiga olib keladi. Jarangli undoshlar paradigmasi, jarangsiz undoshlar paradigmasi kabi.

UNLI FONEMALAR PARADIGMASI

Tilning ko'tarilish darajasi (yuqori, o'rta, quyi) va lablanish — lablanmaslik belgilari kuchli pozitsiyadagi unli fonemalarning asosiy belgilari bo'lib, bu belgilar ularning sistema Qosil qiluvchi belgilari sanaladi. Unlilarning til gorizontol holatiga ko'ra (old qator, o'rta qator va orqa qator) belgilari asosiy hisoblanmaydi. Chunki bu belgilar ularga nutqiy yondosh tovushlar ta'sirida o'zgarib turadi. Masalan, [q] undoshi bilan qo'shnichilik munosabatida [a] unlisi til orqalik xossasiga ega bo'lsa, [k] undoshi qurshovida o'z holatini saqlaydi.

Unli fonemalarning asosiy belgilariga ko'ra tasnifi quyidagicha:

Unli fonemalar	Asosiy belgilari				
	Tilning ko'tarilish darajasi			Lablanish belgisi bor-yo'qligi	
	Yuqori	O'rta	quyi	Lablangan	Lablanmas
[i]	+				+
[o']	+			+	
[u]		+		+	
[o]			+	+	
[e]		+			+
[a]			+		+

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra unli fonemalar uch pog'onali, lablanish belgisiga ko'ra ikki pog'onali sistemalarni hosil qiladi.

Unli fonemalar yaxlit tizimni tashkil etib, bu tizim ham o'z davlatida tizimchalarga bo'linadi. [i] va [u] fonemalari «yuqori tor» belgisi ostida birlashib, bunday belgiga ega bo'lmagan fonemalardan ajraladi. Biroq [i] va [u] kichik paradigmasi a'zolari farqlovchi belgilari ([i] – lablanmaganlik va [u] – lablanganlik belgilari) asosida o'z mustaqilliklarini saqlab qoladi va ziddiyatda turadi. [e] – [o'] tizimchasi «o'rta keng» belgisiga ko'ra [i] – [u] tizimchasidan ham, [e] – [o] tizimchasidan ham farqlanadi.

Demak, unli fonemalarning har biri ikki belgidan iboratdir:

[i] – yuqori, lablanmagan

[u] – yuqori, lablangan

[e] – o'rta, lablanmagan

[o'] – o'rta, lablangan

[a] – quyi, lablanmagan

[o] – quyi, lablangan.

Tilning ko'tarilish darajasi birlashtiruvchi belgi bo'lganda (masalan, [i], [u] unililari «torlik» belgisi ostida birlashadi) lablanganlik – lablanmaganlik farqlovchi belgi sanaladi: (i) – lablanmagan, [u] – lablangan. «Lablanganlik» birlashtiruvchi belgi bo'lganda, tilning ko'tarilish darajasi farqlovchi belgi sanaladi. Masalan, [i], [e], [a] unililari «lablanmaganlik» umumiy birlashtiruvchi belgisiga ega, biroq «yuqori» ([i]), «o'rta» ([e]), «quyi» ([a]) lik belgilari bu fonemalarning farqlovchi belgilari sanaladi.

Ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilida unli fonemalar bir belgi asosida uch (tor unililar, o'rta unililar, keng unililar) va ikki a'zoli ziddiyatni (lablangan unililar, lablanmagan unililar), ikki belgi («tilning ko'tarilish darajasi va lablanganlik – lablanmaganlik birga olinadi») asosida olti a'zoli ziddiyatni hosil qiladi.

UNDOSH FONEMALAR PARADIGMASI

Kuchli ziddiyatdagi undosh fonemalarni farqlovchi asosiy belgilar quyidagilar hisoblanadi:

a) hosil bo'lish o'rniga ko'ra;

b) hosil bo'lish usuliga ko'ra;

v) ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra;

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 24 ta undosh fonema bo'lib, ularni yuqorida sanab o'tilgan belgilari bilan quyidagicha ko'rsatish mumkin: (61 – betdagi jadvalga qarang).

Boshqa sath birliklarida bo'lgani kabi, fonemalarning asosiy belgilari korrelyativ va korrelyativ bo'lmagan belgilarga ajraladi. Ziddiyatda turgan fonemalarning birida bor, ammo ikkinchisida mavjud bo'lmagan belgi korrelyativ belgi deyiladi. Masalan, [b] – [p] zidlanishda jarangli – jarangsizlik korrelyativ belgidir. Ammo til oldi va portlovchilik belgisi har ikkala fonema uchun ham xos bo'lganligi sababli korrelyativ bo'lmagan belgi deyiladi. Shuningdek, [x] undoshda jarangsizlik belgisi mavjud. Ammo shu belgi asosida uni boshqa fonema bilan zid qo'yib bo'lmaydi. Chunki [p] fonemasining jarangli jufti [b] fonemasidir. [x] fonemasining esa jarangli jufti o'zbek tili fonologik tizimida mavjud emas.

O'zbek tilidagi 8 ta fonema uchun «jarangli – jarangsizlik» korrelyativ belgi hisoblanadi:

[b] – [p], [d] – [t], [k] – [g], [s] – [z] [j] – [ch], [j] – [sh], [g'] – [q], [v] – [f]

«Jarangli – jarangsizlik» belgisi asosida korrelyativ munosabatga kirishmaydigan fonemalarning jarangli yoki jarangsiz jufti bo'lmaydi. Masalan: [s], [l], [k], [m], [y], [x], [n], [r], [ng]. Qulay vaziyat tug'ilishi bilan nutqda jarangli fonemalar jarangsizlanib, jarangli – jaranglilik ziddiyati mo'tadillashadi.

Ushbu jadval A.Nurmonovning «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» kitobi(18 – bet)dan olindi.

	FONEMALAR																						
	p	b	f	v	t	d	s	z	ch	j	sh	j	k	g	g'	q	x	h	m	n	ng	g	
Shovqinli	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+						
sonor																				+	+	+	+
Jarangli		+		+		+		+		+		+		+	+	+				+	+	+	+
Jarangsiz	+		+		+		+		+		+		+		+	+	+						
Portlovchi	+	+			+	+			+			+	+	+		+							
sirg'aluvchi			+	+			+	+		+	+				+			+	+	+			
Affrikat									+			+											
titroq																							
burun																				+	+	+	
yon																							
labial	+	+	+	+																+			
til oldi					+	+	+	+	+	+	+										+		
til o'рта																							+
til orqa												+	+									+	
chuqur til orqa														+	+	+							
bo'g'iz																		+					

Fonemalarning asosiy korrelyativ belgilari farqlovchi belgi hisoblanadi. Masalan, [s] fonemasining jarangsizlik, [z] fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgidir.

Undosh fonemalarda ham asosiy belgi farqlovchilik darajasida bo'lmashligi mumkin. Masalan, [m] fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgi sanaladi. Chunki fonema xuddi shu belgisi asosida boshqa fonema bilan ziddiyatli juftlik hosil qila olmaydi.

Undosh fonemalar artikulyatsion o'rniga ko'ra quyidagi binar ziddiyatli munosabatlarga kirishadi:

a) «lab – lab – til oldi»:

[p] – [t]; [b] – [d]; [m] – [n]; [f] – [s]; [v] – [z]; [f] – [sh]; [v] – [l];
[v] – [r];

b) «lab – lab – til o'rta»

[l] – [y]; [v] – [y];

v) «lab – lab – til orqa»

[p] – [k]; [b] – [k]; [f] – [x]; [v] – [g];

g) «lab – lab – bo'g'iz»

[l] – [h]; [v] – [h];

d) «til oldi – – – til orqa»

[l] – [k]; [t] – [q]; [d] – [g]; [s – x]; [z] – [g]; [n] – [g];

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undosh fonemalar quyidagi ziddiyatli munosabatlarda bo'ladi:

a) «portlovchi – sirg'aluvchi»:

[p] – [f]; [b] – [v]; [t] – [s]; [d] – [z]; [t] – [sh]; [k] – [x];

Ayrim fonemalar affrikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyatda bo'ladi: [t] – [ng], [d] – [dj];

Sirg'aluvchi fonemalar ham affrikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyat hosil qiladi: [sh] – [ch], [j] – [dj].

Yana quyidagi ziddiyatli juftliklar mavjud:

a) «portlovchi – shovqinli – burun sonanti»:

[b] – [m] [d] – [n] [g] – [n];

b) «sirg'aluvchi – sonant»:

[x] – [l]; [j] – [r]; v) «shovqinli sonant – burun sonant»:

[l] – [n]; [r] – [n];

g) «yon sonant – titroq sonant»:

[l] – [r];

«titroq sonant – til o'rta sonant»:

[l] – [y].

Boshqa sath birliklarida bo'lgani kabi, fonemalarning asosiy belgilari korrelyativ va korrelyativ bo'lmagan belgilarga ajraladi. Ziddiyatda turgan fonemalarning birida bor, ammo ikkinchisida mavjud bo'lmagan belgi korrelyativ belgi deyiladi. Masalan, [b] – [p] zidlanishda jarangli – jarangsizlik korrelyativ belgidir. Ammo til oldi va portlovchilik belgisi har ikkala fonema uchun ham xos bo'lganligi sababli korrelyativ bo'lmagan belgi deyiladi. Shuningdek, [x] undoshda jarangsizlik belgisi mavjud. Ammo shu belgi asosida uni boshqa fonema bilan zid qo'yib bo'lmaydi. Chunki [p] fonemasining jarangli jufti [b] fonemasidir. [x] fonemasining esa jarangli jufti o'zbek tili fonologik tizimida mavjud emas.

O'zbek tilidagi 8 ta fonema uchun «jarangli – jarangsizlik» korrelyativ belgi hisoblanadi:

[b] – [p], [d] – [t], [k] – [g], [s] – [z], [j] – [ch], [j] – [sh], [g'] – [q], [v] – [f]

«Jarangli – jarangsizlik» belgisi asosida korrelyativ munosabatga kirishmaydigan fonemalarning jarangli yoki jarangsiz jufti bo'lmaydi. Masalan: [s], [l], [k], [m], [y], [x], [n], [r], [ng]. Qulay vaziyat tug'ilishi bilan nutqda jarangli fonemalar jarangsizlanib, jarangli – jaranglilik ziddiyati mo'tadillashadi.

Ushbu jadval A.Nurmonovning «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» kitobi(18 – bet)dan olindi.

	FONEMALAR																						
	p	b	f	v	t	d	s	z	ch	j	sh	j	k	g	g'	q	x	h	m	n	ng	y	
Shovqinli	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+						
sonor																				+	+	+	+
Jarangli		+		+		+		+		+		+		+	+	+				+	+	+	+
Jarangsiz	+		+		+		+		+		+		+			+	+	+					
Portlov-chi	+	+			+	+			+			+	+	+		+							
sirg'aluvc hi			+	+			+	+		+	+				+		+	+	+				
Affrikat									+			+											
titroq																							
burun																				+	+	+	
yon																							
labial	+	+	+	+																+			
til oldi					+	+	+	+	+	+	+										+		
til o'rta																							+
til orqa												+	+									+	
chuqur til orqa														+	+	+							
bo'g'iz																	+						

Fonemalarning asosiy korrelyativ belgilari farqlovchi belgi hisoblanadi. Masalan, [s] fonemasining jarangsizlik, [z] fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgidir.

Undosh fonemalarda ham asosiy belgi farqlovchilik darajasida bo'lmashligi mumkin. Masalan, [m] fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgi sanaladi. Chunki fonema xuddi shu belgisi asosida boshqa fonema bilan ziddiyatli juftlik hosil qila olmaydi.

Undosh fonemalar artikulyatsion o'rniga ko'ra quyidagi binar ziddiyatli munosabatlarga kirishadi:

a) «lab – lab – til oldi»:

[p] – [t]; [b] – [d]; [m] – [n]; [f] – [s]; [v] – [z]; [f] – [sh]; [v] – [l]; [v] – [r];

b) «lab – lab – til o'rta»

[l] – [y]; [v] – [y];

v) «lab – lab – til orqa»

[p] – [k]; [b] – [k]; [f] – [x]; [v] – [g];

g) «lab – lab – bo'g'iz»

[l] – [h]; [v] – [h];

d) «til oldi – – – til orqa»

[l] – [k]; [t] – [q]; [d] – [g]; [s – x]; [z] – [g]; [n] – [g];

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undosh fonemalar quyidagi ziddiyatli munosabatlarda bo'ladi:

a) «portlovchi – sirg'aluvchi»:

[p] – [f]; [b] – [v]; [t] – [s]; [d] – [z]; [t] – [sh]; [k] – [x];

Ayrim fonemalar affrikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyatda bo'ladi: [t] – [ng], [d] – [dj];

Sirg'aluvchi fonemalar ham affrikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyat hosil qiladi: [sh] – [ch], [j] – [dj].

Yana quyidagi ziddiyatli juftliklar mavjud:

a) «portlovchi – shovqinli – burun sonanti»:

[b] – [m] [d] – [n] [g] – [n];

b) «sirg'aluvchi – sonant»:

[z] – [l]; [j] – [r]; v) «shovqinli sonant – burun sonant»:

[l] – [n]; [r] – [n];

g) «yon sonant – titroq sonant»:

[l] – [r];

«titroq sonant – til o'rta sonant»:

[l] – [y].

FONEMALARNING VARIANTLASHUVI

Fonema va tovush munosabati invariant – variant dialektikasini o'zida aks ettiradi. Nutqiy variantlanishlarda fonemalar turli – tuman tovush sifatida yuzaga chiqadi va ularni shartli ravishda, masalan, (b1), (b2), (b3), (b4), (b5), (b6), ... (bn) tarzida belgilash mumkin. Nutqda voqelangan barcha (b) larni bitta [b] fonemasiqa birlashtirishda ularning umumiy xossalari «yig'iladi». Bunday umumiy xossalardan biri ularning fizik (akustik) va fiziologik (artikulyatsion) o'xshashliklaridir. Turli talaffuz sharoitlarida bu umumiy belgilar o'zgarishga uchrashi mumkin. Lekin bu o'zgarish miqdor o'zgarishlari darajasida bo'lib, sifat o'zgarishi bosqichiga yetmaydi. Aks holda, u boshqa fonemaning variantiga aylanib ketgan bo'lur edi. Masalan, [a] fonemasi «quyi keng» va «lablanmagan»lik mohiyatiga ega. Shu boisdan u nutqiy voqelanganda, qanchalik o'zgarishga uchramasin, baribir, tovush bu fonemaning varianti hisoblanishi uchun mazkur mohiyat chegarasidan chiqmasligi lozim. Qalam va katta so'zlarida 4 ta (a) tovushi mavjud bo'lib, bularning barchasi yuqorida aytilgan «quyi keng», «lablanmaganlik» umumiy belgisiga ega. Shu boisdan ular [a] fonemasining varianti hisoblanadi. Biroq (a) tovushlari yumshoq – qattiqligi va til oldi – til orqaligi bilan farqlanadi. Qalam so'zidagi [a] tovushlari til orqa va qattiq unlilar bo'lsa, katta so'zidagi [a] lar til oldi va yumshoq unlilardir. Bu belgilar [a] fonemasi zotiy mohiyatida mavjud bo'lmay, balki [a] tovushlarining talaffuzi jarayonida boshqa (q va k) tovushlar ta'sirida yuzaga kelgan hodisalardir. Boshqacha aytganda, (a) tovushlari mohiyatiga daxldor bo'lmagan, o'zga, begona mohiyat zarralarining (a) fonemasi ko'rinishiga yopishgan tajallilardir. Bu tajallilar bir qarashda (a) tovushi mohiyatiga daxldordek tuyuladi. Shu boisdan darslik va qo'llanmalarda (a) fonemasining zotiy belgilaridan biri sifatida mazkur xossa ham ajratiladi. Bir fonema ham tor, ham keng yoki ham jarangli, ham jarangsiz bo'la olmaganligi kabi (a) fonemasi ham til oldi, ham til orqa tovushi sifatida voqelana olmaydi.

Demak, zot va tajalli hamda umumiylik va xususiylik metodologiyasi bilan qurollangan tadqiqotchi tovushlardagi mohiyatga daxldor va daxldor bo'lmagan jihatlarni boshqalardan ko'ra tezroq va aniqroq ilg'aydi.

Fonemaning zotiy mohiyati doirasidan chiqqan tovush uning varianti sanalmaydi. Masalan, (b) fonemasi jarangli undosh fonemadir. Talaffuzda u jarangli bo'lsagina, (b) fonemasining varianti sanaladi. Kitob so'zi kitob tarzida talaffuz etilsa, voqelangan (p) tovushi (b) fonemasining nutqiy varianti hisoblanmaydi. Chunki jarangsizlashuv hodisasidagi miqdor o'zgarishi me'yor chizig'idan

e'tib, sifat o'zgarishi darajasigacha yetgan va (p) fonemasi mohiyati chegarasiga kirgan. Xuddi shunday (a) fonemasi voqelanishida ham «storlik» belgisining kenglik chegarasiga yetishi bilan variant [i] fonemasi mohiyati chegarasiga kirib ketadi.

Tovush (variant)larning bir fonemaga birlashishi uchun ularning barchasida o'zgarishsiz saqlanadigan muhim bir xossa e'tiborga olinishi lozim. Bu bir guruhga kiruvchi barcha variantlarning ushbu guruhga kirmaydigan boshqa variantlarga bir xil qarama-qarshi turishi (bunday belgi, odatda, fonologik farqlovchi belgi ham deyiladi) va bir xil ma'no farqlashidir. Boshqacha aytganda, tovush (variant)lar bir fonemaga birlashishi uchun ular funksional umumiylikka ham ega bo'lishi lozim. Ma'no farqlash xossasi ana shunday funksional umumiylikdir. Fonema ma'no farqlash xossasiga ega. Lekin tovushlarning barchasi ham har doim ma'no farqlayvermaydi. Bir fonemaning nutqiy variantlari o'rnini ikkinchi fonemaning nutqiy varianti egallasa, so'z o'zgarib ketadi: bosh—bot, bosh—besh kabi. Lekin bir fonemaning bir varianti o'rnini uning ikkinchi bir varianti bilan almashtirilsa, ma'no farqlash amalga oshmaydi. O't (o'simlik) so'zidagi (o') unlisini birov til oldi, boshqasi esa shevaning fonetik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda til orqa tovushi sifatida talaffuz etadi. Lekin ular bir fonema variantlari bo'lganligi sababli o'zaro ma'no farqlash qobiliyatiga ega emas.

Demak, fonema deganda uning fizik—fiziologik xossalari majmuidan iborat ma'lumotnigina tushunmaslik kerak. Masalan, fizik—fiziologik umumiylik bo'lgan (b) balki barcha tillarda bo'lishi mumkin. Fonema esa har bir tilda o'ziga xosdir. Chunki fonema o'zining ijtimoiy xossasini ma'lum bir tildagina bajaradi. Buni shu bilan izohlash mumkinki, mavhum (lisoniy) [b] ning qarama-qarshiliklar tizimi ma'no farqlash vazifa faqat ma'lum bir til uchungina xosdir. Boshqacha aytganda, tovushlarning ularni bir guruhga kirituvchi funksional xususiyatlari (akustik—fiziologik xossalari bilan birgalikda) faqat bir til doirasidagina amal qiladi.

Fonema funksional qo'llanishlardan tashqarida amal qiladigan, muayyan tovushlar guruhidan umumlashtiriladigan mavhum tovush tipi emas. Fonema shunday tovushlar umumlashmasiki, ular muayyan funktsiya bajaradi. Biroq fonemani «sof funktsiya» bilan ham chegaralab qo'ymaslik lozim. Chunki u eshitish organiga ta'sir qiladigan va funktsiya bajaradigan birlikdir. Biroq u har ikkala xossasini ham varianti—tovushlar orqali namoyon qiladi.

Fonema va uning varianti bo'lgan nutq tovushi qanday munosabatda bo'lsa, yozma nutqda fonemaning grafik ifodasi va yozma tovush shunday munosabatda bo'ladi.

Fonemani talaffuz qilib va eshitib bo'lmaganligi kabi, fonemaning grafik ifodasi ham ongda shartli ravishda o'rinlashgan. Talaffuz qilgan birligimiz fonema emas, balki tovush bo'lganligi kabi, b deb qog'ozga yozganimiz ham grafema (fonema ifodasi) emas, balki harf (tovush ifodasi)dir. Ongimizdagi b grafemasi barcha b harflari uchun invariant ekan, birorta harf ham grafemaning barcha xossalarini birdaniga va umuman namoyon qila olmaydi. Har qanday harf individual, variant xossalarini o'zida mujassamlashtiradi.

Har qanday harf grafema varianti bo'lganligi kabi, bir vaqtning o'zida fonema variantining ifodasidir. Har qanday tovush fonema varianti har qanday harf grafema variantidir.

Fonemani tiklash lison, ya'ni xususiylik umumiylik tarzida, uning voqelanishi esa lisoniy nutq, umumiylik—xususiylik yo'nalishida kechadi. Demak, boshqa sath birliklarida bo'lgani kabi, fonemaning voqelanishi va uning tiklanishi bir—biriga qarama—qarshi turadi. Bu holat girfema va harf dialektikasida ham aks etadi.

FONETIK JARAYONLAR

Aytilganidek, fonema nutqda voqelanar ekan, uning variantlari nutqiy sharoit (yonma—yon kelgan tovushlar yoki qo'shimchalar ta'siriga uchrashi) tufayli turlicha namoyon bo'ladi. Natijada tovushlar so'z mohiyatida bo'lmagan xossalarga ega bo'ladi. Ayrim tovushlar yondosh tovushlarga moslashadi, ayrimlarida o'zgarishlar kuchayib, boshqa tovushlarga almashib ketadi. Nutqda sodir bo'ladigan o'zgarishlar tovushlarning kombinator—pozitsion o'zgarishlari deyiladi.

Singarmonizm. Unli va undoshlarning o'zgarishi farqlanadi. Unlilarning nutq jarayonida o'zgarishi singarmonizm deyiladi. Singarmonizm unlilarning moslashishi, uyg'unligi demakdir. Singarmonizm faqat turkiy tillarga xosdir.

Singarmonizmning ikki asosiy ko'rinishi mavjud:

- a) til garmoniyasi;
- b) lab garmoniyasi.

Til garmoniyasida unli tovushlar yumshoqlik yoki qattiqlik, til oldilik yoki til orqalik jihatdan bir—biriga moslashadi. Singarmonizmning til garmoniyasi qonuniyatiga ko'ra so'zning boshida til oldi unlisi kelsa, so'z o'rtasi va oxirida ham til oldi unlisi keladi. Boshqacha aytganda, so'zning boshida undoshlarning artikulyatsion o'rniga bog'liq ravishda unli tovushda yuz bergan o'zgarishlar so'zning keyingi bo'g'inlaridagi unlilarda ham yuz beradi. Bu hol so'zlarning talaffuzida artikulyatsion qulaylikka olib keladi. Masalan, qalam so'zidagi (q) undoshi chuqur til orqa undoshi

bo'lganligi bois, birinchi bo'g'indagi (a) unlisi ham til orqalik xususiyatiga ega bo'ladi. Buning natijasida esa keyingi bo'g'indan (a) tovushi ham til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, birinchi (a) unlisi (q) undoshiga, keyingi bo'g'indagi (a) esa oldingi bo'g'indagi (a) unlisiga moslashadi.

Lab garmoniyasida unlilarning moslashishi ikki tomonlama bo'ladi. Bunda unlilar ham til oldi — til orqalik jihatidan, ham lablanganlik — lablanmaganlik jihatidan o'zaro va undoshlarga moslashadi. Bunga ko'ra, so'z boshidagi unli lablangan til oldi unlisi bo'lsa, so'z oxirida ham lablangan til oldi unlisi keladi. So'z boshidagi unli lablangan til orqa unlisi bo'lsa, so'z oxiridagi unli ham lablangan til orqa unlisi bo'ladi. Masalan, boshqird, sog'in, bo'g'in so'zlaridagi kabi.

Assimilatsiya. Nutq tovushlari qator kelganda ba'zan bir — biriga ta'sir qilib, biri ikkinchisini o'ziga moslashtiradi. Nutqdagi bunday hodisa assimilatsiya deyiladi. Assimilatsiya ikki xil bo'ladi: progressiv assimilatsiya va regressiv assimilatsiya. Agar oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, progressiv assimilatsiya yuz beradi: ket+di=ketti, ayt+di=aytti, ot+dan=ottan, yurak+ga= yurakka.

Keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qilib, uni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, regressiv assimilatsiya yuz beradi: yigit+cha=yigichcha, bir+bitta, uch+so'm=usso'm.

Regressiv assimilatsiya odatda progressiv assimilatsiyaga nisbatan nutqda kamroq uchraydi. Chunki assimilatsiyaning bu turida keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga moslashtiradi. Demak, talaffuz jarayoni boshlanmasdan burun so'zning talaffuz texnologiyasi haqidagi tasavvur ham hosil bo'lmog'i lozim.

Assimilatsiya to'liq va qisman bo'lishi mumkin.

To'liq assimilatsiyada bir tovush ikkinchi tovushga aynan moslashadi va to'liq'icha uning tusiga kiradi. Yuqorida keltirilgan so'zlarning hammasi to'liq assimilatsiyaga misol bo'ladi.

Qisman assimilatsiyada nutq tovushlaridan biri ikkinchisini biron tomondan qisman o'xshatadi (moslashtiradi): osh+ga — oshka, ish+ga — ishka, so'zlarida jo'nalish kelishigidagi g tovushi oldingi sh tovushining ta'sirida k tovushiga aylanmoqda. Bu so'zda qisman assimilatsiya yuzaga kelmoqda, ya'ni (g) jarangli tovushi o'zidan oldingi (sh) tovushiga faqat bir tomonlama — jarangsizlanish tomonidan o'xshamoqda, xolos, lekin to'liq uning tusiga kirgan emas. [Uchta] leksemasining ushta, [pochta] leksemasining poshta deb talaffuz qilinishi ham shu hodisaga misol bo'la oladi.

Dissimilatsiya. Og'zaki nutqda tovushlar doimo bir — biriga o'xshay bermasdan, ba'zan uning aksi bo'ladi. Ayrim paytda talaffuzda ikki o'xshash tovush bir joyda yoki bir so'zda kelgan

vaqtda ulardan biri noo'xshash tovushga aylanib ham qoladi. Bunday hodisa dissimilatsiya kabi progressiv va regressiv bo'ladi.

Keyingi tovush noo'xshash tovushga aylansa, progressiv dissimilatsiya yuz beradi: zarar—zaral, zarur—zaril, birorta—bironta, muyassar—muyastar, kissa—kista kabi.

Oldingi tovush o'zgarsa, regressiv dissimilatsiya yuz beradi: koridor—kalidor, ittifoq—intifoq kabi.

Dissimilatsiya hodisasi odatda juda kam uchraydi. Hatto assimilatsiyaning regressiv turiga nisbatan ham ancha kam qo'llanadi. Chunki dissimilatsiya hodisasi nutqda, odatda, o'xshashlikdan noo'xshashlikka, ixchamlikdan qulaysizlikka qaratilgan harakat bo'lib, tautologiyadan qutulishga xizmat qiladi.

Metateza. Og'zaki nutqda ba'zan yonma—yon kelgan undosh tovushlarning o'mi almashishi mumkin. Nutqdagi bunday jarayon metateza deyiladi: r—y: daryo—dayro; m—g': yomg'ir—yog'mir, b—r: tebratmoq—terbatmoq; m—l: yamlamoq—yalmamoq; h—v: ahvol—avhol; p—r: tuproq—turpoq, r—g: o'rganmoq—o'granmoq; g'—r: to'g'ramoq—to'rg'amoq, n—m: aylanmoq—aynalmoq va boshqalar.

Proteza. So'z boshida bitta unlining orttirilishi proteza hodisasi sanaladi. Odatda, aksariyat sonor r tovushidan oldin o' va o' unililar orttiriladi: ro'mol—o'ramol, ro'za—o'raza, rayhon—o'rahon, rozi—o'rozi, rais—o'rais, rang—o'rang, ro'zg'or—o'razg'or kabi.

Ayrim holatda so'z boshida sirg'aluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda i unlisi orttirilishi mumkin: shkaf—ishkaf, spravka—isppravka, stol—istol, stul—istul, shtraf—ishtaraf, stansiya—istansa.

Epenteza. So'z boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda, ular orasida i, ba'zan u va a unlisi orttiriladi: fikr—fikir, hukm—hukum, doklad—dakalad, klass—kilass.

Epiteza. So'z oxirida bir o'rinda kelgan ikki undoshdan so'ng a tovushining qo'shilish hodisasi: disk—diska, bank—banka, tank—tanka, kios—kioska, otpusk—otpuska kabi.

Prokopa. Bunda so'z boshida ba'zan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: yiroq—iroq, yigna—igna, yig'ach—ag'ach, yirik—irlik, yuz—uz.

Sinkopa hodisasiga binoan so'z o'rtasidagi va oxiridagi keng unililar tor unililar kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatlarda tushib qoladi: valochka—valichka, traktor—traktir, avtor—avtir, direktor—direktir, generator—generatir kabi.

Apakopa so'z o'zagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushib qolish hodisasi: do'st—do's, xursand—xursan, gazeta—gazit, smena—smen va hokazo.

Sinerezis hodisasiga ko'ra so'z o'rtasida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi. Ikkinchi unli tamoma esa cho'ziq taffuz etiladi: maorif— mo:rif, saodat— so:dat, qiroat— qiro:t, jamoat— jamo:t. Bu hodisa asl o'zbekcha so'zlarga xos emas.

Reduksiya. So'zning birinchi bo'g'inida biror unlining, odatda,, bir unlining kuchsizlanib talaffuz qilinishidir. Masalan, bir, bil, til so'zlari bir bo'g'inli bo'lganligi va urg'u shu so'zdagi i unlisiga tushganligi tufayli bu so'zlardagi i unlisi me'yordagidek talaffuz qilinadi va eshitiladi. Lekin shu so'zlarning oxiriga ikkinchi bir bo'g'in qo'shilishi bilan, urg'u ham ikkinchi bo'g'inga ko'chadi. Natijada birinchi bo'g'inidagi i unlisi kuchsizlanadi va eshitilar— eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: bilak, tilak, biroq. Birinchi bo'g'inidagi urg'ularning ana shunday kuchsizlanib talaffuz qilinishi reduksiya hodisasiga misol bo'la oladi (reduksiya so'zining lug'aviy ma'nosi «kuchsizlanish», «orqaga qaytish», «pastga tushish» demakdir). Reduksiyaga quyidagi so'zlarning birinchi bo'g'inida kelgan i ning kuchsizlanib talaffuz qilinishi ham misol bo'la oladi: pishiq, shira, pishak, qiliq, ichak kabi. Reduksiyaning ikkinchi bo'g'inda kelish hollari ham uchrab turadi. Bu hodisa so'zga uchinchi bo'g'in qo'shilganda sodir bo'ladi — ikkinchi bo'g'inidagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, burun—burni, bo'yin—bo'yni, egin—egni, keyin keyini singari.

Eliziya. Unli bilan tugovchi va unli bilan boshlanuvchi ikki so'zning qo'shilishi natijasida unli tovushdan birining tushib qolish hodisasidir. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi so'z oxiridagi unli tushib qoladi: yoza oladi — yozoladi, bora oladi — boroladi, qora ot— qorot; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi so'zning bosh unlisi tushib qoladi: borar ekan — borarkan, borar omish—borarmish, yozgan ekan — yozgankan kabi; v) Abdusalom so'zining Absalom, Abdujabbor so'zining Abjabbor, olib kel so'zining opke tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan formasi hisoblanadi. Bunday hollarda eliziyaning murakkablashishi natijasida so'zlarning qisqargan formasi hosil bo'ladi.

GRAFIKA

GRAFIKA HAQIDA TUSHUNCHA

Grafika asli grekcha graphikos so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslikda yozuv degan ma'noni anglatadi.

Demak, grafika umuman olganda, harflar yoki chiziqlar vositasida aks ettiriladigan shartli belgilarning muayyan sistemasidir. Tilshunoslikda yozuvning piktografik, ideografik va fonografik kabi turlari bor.

O'zbek yozuvi hozirgi holga kelganga qadar uzoq tarixiy yo'l bosib o'tib, juda ko'p o'zgarishlarga uchradi.

Til va yozuvning o'zaro munosabati. Yozuv ijtimoiy talablari asosida jamiyatning muayyan taraqqiyot davrida paydo bo'lgan va uning rivojlanishi bilan bog'liq ravishda mukammallasha borgan. Yozuv tildan keyin jamiyat tomonidan qo'lga kiritilgan eng katta madaniy yutuqlardan biri bo'lib hisoblanadi va tilning yozuvdagi ifodasi sifatida jamiyatga xizmat qiladi. Yozuv bilan til o'zaro uzviy aloqadordir. Shuning uchun ham til bilan yozuv o'rtasida juda ko'p umumiy tomonlar mavjud. Yozuv ko'p hollarda tilning o'rnini bosadi. Ba'zi hollarda esa tilda bo'lmagan imkoniyatlar yozuv orqali yuzaga chiqadi. Masalan, yozuv tufayli uzoq masofadan ham bir-biri bilan, hatto o'zlaridan keyingi avlodlar bilan ham aloqa bog'lash imkoniyati mavjud. Biroq yozuvning tilga nisbatan o'ziga xos kamchiliklari ham bor. Birinchidan, u tilning to'liq aksi emas, balki yozuvdagi shartli va sun'iy aksidir. Shuning uchun ham tilning xizmat doirasiga zid ravishda yozuvning xizmat doirasi chegaralangandir. Ikkinchidan, yozuv orqali ish ko'rilganda vaqtdan yutqaziladi. Uchinchidan, yozuv maxsus vositalarsiz, ya'ni yozuv asboblarsiz amalga oshmaydi. To'rtinchidan, yozuv savodi yo'q kishilar uchun, shuningdek, tegishli sharoit bo'lmagan taqdirda (masalan, qorong'ida) ahamiyatini yo'qotadi.

Bundan tashqari, til jamiyatning barcha a'zolariga baravari xizmat qilganidek, jamiyat taraqqiyoti davomida o'z formasini keskin o'zgartirmagan holda o'sib, mukammallashib boradi. Yozuv esa, bir tomondan, tilga nisbatan kam o'zgaradi, ikkinchidan, u aloqa vositasining shartli formasi sifatida o'z tusini yangi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar yoki jamiyatning talablariga muvofiq nisbatan tezroq yoki butunlay o'zgartirishi ham mumkin. Qisqasi, yozuv ko'p jihatda tilga yaqin bo'lib, ba'zi hollarda uning o'rnini bosa olsa ham, lekin funksiyasi jihatdan unga nisbatan ancha chegaralangandir. Shuning uchun ham u jamiyatda aloqa vositasi sifatida til bilan teng huquqli bo'la olmaydi.

Til jamiyat bilan bir vaqtda yuzaga kelgan. U jamiyatning jamiyat bo'lishida asosiy rol o'ynovchi eng muhim omillardan biridir. Shunga ko'ra, tilsiz jamiyatning bo'lishi mumkin emas. Lekin yozuvsiz jamiyat bo'lgan. Jamiyatning kelgusi taraqqiyotida radio va televizion aloqa vositalari kabi yozuvdan ustunroq bo'lgan yangi vositalar ham yuzaga kelishi mumkin.

Og'zaki nutq va tovush tili aloqa vositasi sifatida kishilarning barcha ehtiyojlarini maksimal darajada qondirsa ham, hozirgi davr texnik taraqqiyoti nuqtai nazaridan uning ikkita juz'iy kamchiligi bor: 1) u bir individ (shaxs) ning tili sifatida yaqin masofada turgan muhitdoshga eshutiladi, xolos; 2) og'zaki nutq zamonda cheqaralangan, ya'ni u aytilayotgan paytdagina qabul qilinadi.

Yozuvning asosiy xususiyatlaridan yana biri uning grafik belgi bo'lib xizmat qila olishidir. Yozuv uchun grafik belgilar qabul qilinganga qadar kishilar har xil jonli va jonsiz predmetlardan simvolik tarzda foydalanar edi. (Masalan, olov yoqib xabarlashish, toshlarni har xil shaklda qo'yib xabarlashish, daraxtlarni o'yib va ularga belgi qo'yib xabarlashish, qushlar yoki itlar orqali xabarlashish va boshqalar).

Yozuv o'z-o'zidan paydo bo'lmay, balki ma'lum bir ehtiyoj va zarurat asosida—fikrni uzoq masofaga yetkazish yoki keyingi avlodlarga qoldirish talabi bilan yaratilgan. Shu bilan birga, tovush tildan farqli o'laroq, yozuvning o'ziga xos xarakterli belgilari bor.

Birinchidan, yozuv mustaqil va asosiy aloqa vositasi bo'lolmaydi. U asosiy aloqa vositasi bo'lgan til uchun yordamchi vosita hisoblanadi. Shuning uchun ham yozuv jamiyat taraqqiyotining keyingi davrlarida paydo bo'lgan. Buning ustiga yozuv o'tmishda jamiyat a'zolarining barchasiga emas, balki uning faqat bir qismigagina xizmat qilar edi. Shuning uchun ham yozuv mustaqil aloqa vositasi bo'lolmaydi. Ikkinchidan, yozuvning asosiy vazifasi nutqni uzoq masofaga yetkazish va keyingi davrlarga qoldirish uchun xizmat qilishdan iborat. Uchinchidan, ko'z bilan qabul qilinadigan grafik belgilar yozuvning asosiy quroli bo'lib hisoblanadi.

Demak, yozuv ko'z bilan ko'radigan va kishilar o'rtasida o'ziga xos aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladigan grafik belgilar sistemasi bo'lib, uning jamiyatda o'ziga xos katta o'rni va xizmati bor, ya'ni yozuv ma'lum bir masofa bilan ajralgan odamlar orasidagi aloqalarni yaxshilashda, yozma adabiyotni va yozma adabiy tilni yuzaga keltirishda, ma'lum bir davrda yaratilgan madaniy—adabiy yodgorliklarni keyingi davrda yetkazib berishda nihoyat darajada muhim rol o'ynaydi.

Og'zaki nutq va yozma nutq. Nutq ham til va yozuv kabi ikki xil shaklga ega: a)og'zaki nutq; b) yozma nutq. Og'zaki nutq tilning

(nutqning) tabiiy holda ko'rinishidir. Yozma nutq esa shu tabiiy nutqning yozuvdagi ifodasidir. Shunga ko'ra, og'zaki nutq o'zining tabiiyligi, ta'sir doirasi va talaffuz xususiyatlariga ko'ra, yozma nutqdan jiddiy farq qiladi. Og'zaki nutq fikrni ifodalashning asosiy vositasidir. Unda tovush kompleksi, ba'zan ayrim tovush vositalari bilan fikr bayon etiladi. Nutq organlari vositasi bilan fikrni ro'yobga chiqarish va eshitish organlari orqali uni uqib, idrok qilish og'zaki nutqning asosiy xususiyatlaridan biridir.

Nutqning yozma shakli uning tabiiy shakliga o'xshab nutq organlari yordamida ifodalanmaydi. Yozma nutqda esa kishilar o'z fikrlarini turli shartli belgilar sistemasi vositasi bilan ifoda qiladi. Shunga ko'ra, yozma nutq tabiiy nutqning shartli ko'rinishi bo'lib, fikrni ifodalash vositasi sifatida u ma'lum darajada chegaralanganligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun ham nutqning yozma formasi qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lmasin, u tabiiy nutqning o'rnini bosa olmaydi. Balki yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi, xolos.

Yozuvning tarixiy ahamiyati

Yozuvning kelib chiqishi va taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan, uning madaniyatining yuqori saviyaga ko'tarilishi, shuningdek, siyosiy—huquqiy, estetik va shu kabi fikrlarni qayd qilish hamda keyingi davrlarga qoldirishga bo'lgan ehtiyojning o'sishi bilan bog'liq. Demak, yozuv jamiyatning eng buyuk madaniy kashfiyotlaridan biri bo'lib,, kishilik jamiyatining har tomonlama taraqqiyotida juda katta roli va o'ziga xos ahamiyati bor.

Xalqlarning qadimiy yozuvini o'rganish juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Yozuvni o'rganish va ilgari davrlarda yaratilgan yozma yodgorliklarni o'qish qadimda amal qilgan tillarning leksik—grammatik xususiyatlarini, o'sha yodgorlik egasi bo'lgan xalqning tarixiy urf—odatlarini va madaniyati bilan yaqindan tanishish imkoniyatini beradi.

Agar yozuv bo'lmaganda, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak madaniyat namunalari bizgacha yetib kelmagan bo'lar edi. Gomer, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Firdavsiy, Nizomiy, Ulug'bek, Navoiy, Bobir, Pushkin kabi buyuk siymolarning ajoyib fikrlaridan bahramand bo'la olmas edik.

Jamiyatda kitob, gazeta, jurnal, va umuman matbuotning ta'lim—tarbiyaviy ahamiyati yuksak darajaga ko'tarila borayotgan hozirgi paytda yozuvning, yozma adabiy tilning roli ham o'sib, ta'sir doirasi kengayib bormoqda.

O'zbek yozuvi tarixidan qisqacha ma'lumot

O'rta Osiyoda eng qadimgi davrlarda yashagan qabilalar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar grek, eron, xitoy tarixchilari va yozuvchilari asarlarida, toshlarda bitib qoldirilgan yozuvlar va boshqa materiallarda bayon qilingan.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi qadimda turli yozuv sistemasidan foydalanib kelgan. O'zbek yozuvlari tarixida amalda ishlatib kelingan asosiy yozuv sistemasini fonografik, ya'ni tovush yozuvi, harfiy yozuv yoki alfavit tashkil etgan. O'zbek xalqi O'rta Osiyoning boshqa xalqlari singari oromiy, yunon, karoshta, sog'd, xorazm, qo'shan, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, urxun (runik), uyg'ur, arab yozuvlari kabi bir qancha yozuvlardan foydalangan. O'rxun—runik yozuvlarini boshqa turkiy xalqlar bilan birgalikda ijod qilgan.

Sobiq sho'ro davrida boshqa Sharq xalqlari bilan bir qatorda avval lotin, keyinchalik esa rus grafikasiga asoslangan yozuvni qabul qilish o'zbek xalqi hayotida o'ziga xos hodisa bo'ldi.

Eramizdan avvalgi VI—IV asrlarda O'rta Osiyoning Eronga yaqin territoriyalarida rasmiy yozuv sifatida klinopis, ya'ni mix yozuvi ishlatilar edi. Ayrim joylarda esa xalqaro diplomatik muomalada oromiy yozuvi qo'llanilar edi. Oromiy yozuvi klinopisdan oddiy va qulay edi. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan oldingi III—I asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvlari ham ishlatilgan.

Hozirgi eramizdan boshlab so'g'd yozuvi qo'llanila boshladi. Bu yozuv taxminan VI asrlargacha davom etdi. II asrning oxiri va III asrning boshlarida Xorazm shohi chiqargan pullarda xorazm yozuvi uchraydi. Bu yozuv O'rta Osiyoda ancha keng tarqalgan bo'lib, oromiy yozuviga yaqin edi.

V—VIII asrlar davomida turkiy xalqlar O'rxun—Yenisey nomli yozuvdan keng foydalanganlar. Bu yozuv ba'zan runik yozuv deb ham yuritiladi. Yenisey daryosi havzasidan topilgan O'rxun yozuvi yodgorliklari haqida dastlab XVIII asrning boshlarida rus xizmatchisi Remezov xabar berdi. Keyinroq shved ofitseri Iogann Stralenberg shu daryo havzasida noma'lum yozuvli tosh borligini qayd etadi. Bu haqda olim Messershmidt ham o'z asarlarida ma'lumot berib o'tadi. Ammo uzoq vaqt davomida olimlar bu yodgorliklarni o'qishga, uning qaysi xalqqa tegishli yodgorlik ekanligini aniqlashga muvaffaq bo'la olmadilar.

XIX asrning birinchi choragida «Sibirskiy vestnik» («Sibir axboroti») jurnalida Grigoriy Spasskiyning Yenisey yodgorliklari haqida maqolasi bosildi. Bu maqola lotin tiliga tarjima qilinib, ko'p

mamlakatlarning olimlariga ma'lum bo'ldi. Lekin turli mamlakat olimlari uni turlicha talqin qila boshladilar.

1890 yilda Fin—Ugor ilmiy jamiyati O'rxun daryosiga arxeologik ekspeditsiya uyushtirdi. 1891 yil esa Rossiya Fanlar akademiyasi akademik V.V.Radlov boshchiligida O'rxunga katta ekspeditsiya yubordi. 1892 yilda bu ekspeditsiyaning ish natijalari ikkita atlas holda nashr qilinib, ularda noma'lum yozuv yodgorliklarining surati, ular topilgan joylarning plani, xaritasi va boshqa ma'lumotlar berilgan edi. Yodgorliklarni birinchi bo'lib Daniya olimi Vilgelm Tomsen o'qishga muvaffaq bo'ldi. U bu yodgorliklarni o'qishda turli alfavitlarga tayanmay, ishni harflarning o'zaro nisbati va o'xshashliklarini aniqlashdan boshladi. Turkiy tillardagi ba'zi bir tovushlarning qator kelish yoki kelmaslik holatini aniqlab, uni yodgorlikka solishtirib ko'rdi. U yodgorlik yozuvini chapdan—o'ngga qarab emas, balki o'ngdan chapga qarab o'qish kerakligini aniqladi. V.Tomsen birinchi bo'lib (turs—turk) so'zini o'qib, mazkur yodgorlik turkiy xalqlarga tegishli degan xulosaga keldi. 1893 yilning 25 noyabrida deyarli barcha harflarni aniqlab yodgorliklarning «siri»ni ochdi. Bu orada akademik V.V.Radlov ham 15 ga yaqin harflarni aniqlab ulgurgan edi.

V.V.Radlov o'zining va V.Tomsenning kashfiyotiga tayanib, O'rxun daryosi atrofidan topilgan bir necha yodgorliklar tekstini birinchi bo'lib tarjima qildi.

Shunday qilib, daniya olimi V.Tomsen ikki so'zni oldin o'qigan bo'lsa—da, ayni bir vaqtda rus olimi V.V.Radlovning ham bu yozuvlarini o'qishda xizmatlari kattadir. Shunga ko'ra, ushbu yozuvlarni birinchi bo'lib o'qish va izohlab berish sohasida har ikki olimning xizmatlari ham bir xil baholanadi.

Keyinchalik O'rxun—Yenisey yozuvining yangi—yangi yodgorliklari topildi, o'rganildi va aniqlandi.

Umuman, O'rxun—Yenisey yodgorliklarini tekshirish va o'rganishda V.Tomsen, V.V. Radlov, P.M.Melioranskiy, A.Geykel kabi rus va chet el olimlarining hamda sovet olimi S.YE.Malovning xizmatlari juda kattadir. Hozirgi vaqtda ularning ishlarini yangidan yetishib chiqqan rus va milliy respublika olimlari muvaffaqiyat bilan davom ettirmoqdalar.

O'rxun—Yenisey yodgorliklariga xos ayrim leksik birlik va grammatik shakllarni hozirgi o'zbek, uyg'ur, ozarbayjon, qirg'iz, qozoq, turkman, qoraqalpoq, tatar, boshqird, qorachoy, bolqar va boshqa turkiy tillarda uchratish mumkin. Shunga ko'ra, S.E.Malov ta'kidlaganidek, bu yodgorliklar ko'pchilik turkiy tillar tarixini o'rganishda mushtarak bir manba sifatida juda katta ahamiyat kasb etadi.

Qisqasi, O'rxun — Yenisey yozuvi turkiy xalqlarning eng katta madaniy yodgorliklaridan hisoblanadi. Ayni vaqtda ushbu yozuv turkiy xalqlarning jahon xalqlari orasida eng qadimiy va yetuk madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Ma'lum bo'ladi, bu yozuvning ham tarixiy, ham siyosiy, ham madaniy jihatdan beqiyos darajada katta ahamiyati bor.

VI — VII asrlardan boshlab turkiy xalqlar va mo'g'ullarda uyg'ur alfaviti qo'llangan. Akademik V.V.Radlovning ta'kidlashicha, bu alfavit turkiy xalqlar orasida ancha keng ishlatilgan.

XIV — XV asrlarda yaratilgan «Baxtiyornoma», «Me'rojnom», «Tazkirai avliyo» kabi asarlar uyg'ur yozuvida ko'chirilgan. Hatto 1469 yilda tuzilgan Umar Shayx yorlig'i uyg'urcha yozilgan.

Qadimgi uyg'ur yozuvi bilan ish ko'rish ayrim yozma adabiy tillarga ham o'z ta'sirini o'tkazdi va sezilarli iz qoldirdi. Masalan, qadimgi uyg'ur tiliga xos bo'lgan bir qancha morfologik, leksik, fonetik elementlarni Navoiygacha yaratilgan hamma yodgorliklarda uchratamiz.

VII — VIII asrlarda O'rta Osiyo arablar tomonidan bosib olinadi va shundan keyin boshqa O'rta Osiyo xalqlari kabi o'zbek xalqi ham arab yozuvi bilan ish ko'ra boshlaydi. Shuning uchun bu davrdan boshlab, o'zbek olimlarining deyarli barcha asarlari asosan arab alifbosida yozilgan. (Ulardan ba'zilari arab yoki fors tillarida yozib qoldirilgan).

Arab yozuvi o'zbek tili xususiyatlariga ko'p jihatdan muvofiq kelmas edi. Bundan tashqari, bu yozuv o'zbek xalqini yanada kuchliroq asoratda tutish, ekspluatatsiya qilish va avvalgi yozuvni yo'qotib yuborish yo'lida arab aristokratlari qo'lida qurol bo'lib xizmat qildi. Arab yozuvida 38 harfning mavjudligi va ularning qariyb 1 variantda yozilishi o'zbek xalqining savodli bo'lishiga sira yordam bermas edi. Arab aristokratlari mehnatkash xalqni nodonlikda abadiy choqlash maqsadida arab alifbosining xatti nasx, xatti ta'liq, xatti shikast, xatti kufiy kabi juda murakkab shakllarini va turlarini maydonga keltirdilar.

Arab alifbosi, yozilishi jihatidan murakkab bo'lishi bilan birga, u o'zbek tilining maxsus tovushlarini ifoda eta olmas edi. Arab yozuvining bu nuqsonlarini sezgan ayrim olimlar, faylasuflar, ilg'or kishilar unga o'z salbiy munosabatlarini bildirdilar, ba'zi birlari esa, masalan, Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining «Xatti Bobur» yozuvini yaratdi, lekin bunday ilg'or tadbirlar, o'sha zamonda amalga oshmay, e'tiborsiz qolib ketdi.

Arab yozuvi oktabr to'ntarishidan keyin ham bir necha yillar davomida amalda bo'ldi. Biroq arab yozuvi, ayniqsa, madaniyatning talablariga to'la javob bera olmay qoldi. Bu yozuv xalqni tez orada

yoppasiga savodli qilish, ilmiy, badiiy, siyosiy adabiyotlarni ko'plab bostirish, gazeta, jurnallarni xalq orasiga tezda tarqatish ishiga to'sqinlik qila boshladi. Shuning uchun ham 1929 yildan boshlab o'zbek yozuvi lotinlashtirilgan alfavitga ko'chirildi. Bu hodisa o'sha davrda juda katta ijtimoiy—siyosiy va madaniy hodisa bo'lib maydonga keldi.

Bu yozuv turkiy tillardagi tovushlar xususiyatini, xususan, ularga xos fonetik hodisalarni berishda arab tiliga nisbatan juda katta qulayliklarga ega edi.

Lotin alfaviti to 1940 yilgacha amalda ishlatilib, shu yilning may oyigacha qo'llanildi va o'z vaqtida Sharq xalqlarining yozuvi tarixida muhim rol o'ynadi. Umuman olganda, Sharq respublikalarining lotinlashtirilgan alfavitga ko'chishi, o'sha davrda juda katta ijtimoiy—siyosiy va madaniy hodisa bo'ldi. Biroq 1940 yilda sobiq sho'ro hududida yoppasiga kirill alifbosiga o'tishga qaror qilindi va bu yozuv 1991 yilgacha o'zbek xalqining ham «milliy» yozuvi sifatida amal qildi.

1993 yil O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi lotin alifbosini milliy yozuv sifatida qabul qilishga va bu yozuvga o'tishga qaror qildi. Lotin alifbosi o'zbek xalqi mustaqilligining bir belgisi sifatida namoyon bo'ldi.

Bola ulg'ayib, maktab tarbiyasini ola boshlar ekan, bunda u o'z—o'zidan tilshunoslik fani bilan ham tanishishga kirishadi. Chunki u yozishni, fikrlashni o'rganmog'i lozim bo'ladi. Albatta, millatning o'z yozuviga ega bo'lishi uni yondosh millatlardan farqlovchi, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantiruvchi muhim omillardan biridir.

Tobelik va o'zlik teskari nisbatdagi tushunchalar ekanligi izohtalab emas. Ulardan birining kuchayishi ikkinchisining susayishiga olib keladi. Shu boisdan o'zga millat va xalqlarga o'z ta'sirini o'tkazishni maqsad qilib olgan har qanday zo'rlik saltanati yoki mafkura ularga o'z yozuvini singdirish va ommalashtirishni birinchi o'ringa qo'yadi. VIII asrdan boshlab islomiy mafkura Markaziy Osiy xalqlariga arab yozuvini singdira boshladi va mahalliy dulbarjin, sug'diy, xorazmiy kabi yozuvlarni siqib chiqarishga intildi. Shuningdek, XX asrning 20—yillaridan boshlab sho'ro mafkurasi ham soxta baynalmilalchilik shiori ostida zimdan milliy rang—baranglikdan voz kechish, yagona xalqni tarkib toptirish maqsadida xalqlarga kirill yozuvini singdirish harakatiga tushdi. Shuning uchun o'zligini anglay boshlagan har bir xalq o'z yozuvini tiklashga, uning o'zligiga tajovuz qilgan mafkuraning ishonchli va qudratli quroli bo'lgan hukmron yozuvdan uzoqlashishga, xalos bo'lishga intiladi. O'zbek xalqi tarixida turkiy milliy ong va madaniyat ancha yuksalgan davrlarda, xususan, XI—XII asrlarda qoraxoniylar, XIV—

XV asrlarda temuriylar hukmronligi davrida arab yozuviga uyg'ur yozuvini qarama – qarshi qo'yish, uni keng ommalashtirishga urinish harakatlari ko'zga tashlanadi.

O'zbek milliy ongi shakllana boshlagan XX asrning 10–20–yillaridagi arab yozuvini isloh qilish, qolaversa, uni almashtirishga intilishlar ham mazkur maqsadga bo'ysundirilganligi bilan xarakterlanadi. Ma'rifatchilar buni milliy ongni uyg'otishning asosi, milliy dunyoqarashdagi yangilanishlar uchun poydevor sifatida tushundilar. Shu ma'noda jadid Samad Og'amali o'g'lining «yangi o'zbek tarixiga yangi yo'l ochg'usidir», degan fikri g'oyat purma'nodir.

Bugungi kunda o'quvchilar istiqlol yozuvi va imlosi asosida tahsil olmoqdalar. O'z yozuviga ega bo'lish, hukmron va yot mafkura kishanidan xaloslanish bola ongida milliy mafkura qaror topishiga, uning o'zligini anglashiga, shu bilan birga, uni o'zgalardan farqlay olishiga xizmat qiluvchi muhim omil ekanligi tobora oydinlashmoqda.

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI'

ASOS VA QO'SHIMCHALAR IMLOSI

33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

a unlisi bilan tugagan fe'llarga –v, –q, –qi qo'shimchasi qo'shilganda a unlisi o aytiladi va shunday yoziladi: sayla – saylov, sina – sinov, aya – ayovsiz, sōra – sōroq, bōya – bōyoq, ōyna – ōynoqi, sayra – sayroqi kabi:

2) i unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga –v, –q qo'shimchasi qo'shilganda bu unli u aytiladi va shunday yoziladi: ōqi – ōquvchi, qazi – qazuvchi, sovi – sovuq kabi. Lekin i unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga –q qo'shimchasi qo'shilganda bu unli i aytiladi va shunday yoziladi: og'ri – og'riq, qavi – qaviq kabi.

Eslatma:

undosh bilan tugagan barcha fe'llarga –uv qo'shiladi: ol – oluv, yoz – yozuv kabi;

undosh bilan tugab, tarkibida u unlisi bor fe'lga –uq qo'shiladi: uz – uzuq, yut – yutyq kabi. Lekin uyushiq, burushiq, uchuriq (shuningdek, bulduriq)kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida i aytiladi va shunday yoziladi.

34. k,q undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek dek, yoq kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik

'Qonang: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 24 avgustdagi 339-son qarori. Shuningdek O'zbek tiling imlo lig'oti. Tuzuvchilar – Shavkat Rahmatullayev, Azim Hojiyev. T.: O'qituvchi, 1995 yil, B. - 147.

qo'shimchasi qo'shilganda k undoshi g undoshiga q undoshi g undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: tilak – tikaging, yurak – yuragim, kubok – kubogi, bek – begi, tayoq – tayogi, qo'shiq – qo'shiqi, yaxshiroq – yaxshirogi, yoq – yogi kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda k, q tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherki, erk – erki, huquq – huquqim, ravnaq – ravnaqi, yuq – yuqi kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) o'rin, qorin, burun, o'gil, bo'yin, ko'ngil kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda qayir, ayir, kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi –il qo'shimchasi qo'shilganda ikki, olti, etti so'zlariga –ov, –ala qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: o'rin – o'rim, qorin – qorni, burun – burning, o'gil – o'gling, ko'ngil – ko'ngli, yarim – yarmi, qayir – qayri, ulug – ulgay, sariq – sargay, ikki – ikkov, ikki – ikkala, yetti – yettov kabi.

2) u, bu, shu, o'sha olmoshlariga –da, –dan, day, dagi, ga, gacha, –cha qo'shimchalari qo'shilganda n tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: unda, bunday, shunda, oshancha, kabi: bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: buningiz, oshanisi kabi;

3) o, o', u e unilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari –m, –ng, –si, –miz, –ngiz, –si, (yoki –lari) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: bobom, bobong, bobosi: bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki –bobolari): orzum, orzung, orzusi: orzumiz, orzungiz, orzusi kabi:

b) parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir u tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: parvoyim, parvoing: parvoyimiz, parvoingiz: obro'yim, obro'yinq, obro'yimiz, obro'ingiz kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi parvo, avzo, obro', mavqe so'zlariga –yi shaklida, xudo, mavzu so'zlariga esa –si shaklida qo'shiladi: avzoyi, mavzusi kabi (dohiy kabi u undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda –si qo'shiladi: dohiysi kabi):

4) men, sen olmoshlariga –ni, –ning, –niki qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi n aytilmaydi va yozilmaydi: meni, mening, meniki: seni, sening, seniki kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) -bon, boz qo'shimchalari ba'zan -von, -voz aytilsa ham, hamma vaqt -bon, -boz yoziladi: darvozabon, masxaraboz kabi. Lekin -vachcha qo'shimchasi hamma vaqt shunday ataladi va yoziladi amakivachcha, xolavachcha kabi.

2) o'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, qolgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi --di qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan t aytilsa ham, hamma vaqt t yoziladi: ishda, misdan, ketdi, kelmabdi kabi.

37. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zlardan fe'l yasovchi -illa (chirilla, taqilla) qo'shimchasi so'z tarkibida v yoki u tovushi bo'lganda -ulla aytiladi va shunday yoziladi: shovulla, Lovulla, gurulla kabi:

2) nisbat shaklini yasovchi -dir qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (kel so'zidan boshqa), shuningdek, z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: quvdir, egdir, kuldirdir, yondirdir: otkazdir, tamizdir kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo'shimcha -tir aytiladi va shunday yoziladi: tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga chegara bildiruvchi -gacha ravishdosh shaklini yasovchi -gach, -guncha, -gani, -gudek, sifatdosh shaklini yasovchi -gan, buyruq maylining ikkinchi shaxs ko'rsatkichi -gin, shuningdek, -gina qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) k undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: tokka, yolakkacha, konikkach, zerikkuncha, tokkani, kechikkudek, bukkan, ekkin, kichikkina kabi:

b) q undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qorqqudek, achchiqqina kabi:

v) qolgan barcha hollarda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchalarning bosh tovushi k yoki q aytilishidan qat'iy nazar, g yoziladi: bargga, pedagogga, bug'ga, boq'ga, og'gan, sig'guncha kabi:

Qo'shib yozish

38. Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh,

kamquvvat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsfat, suvtalab kabi.

39. — (a) — r (inkor shakli — mas) qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: orinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqonmas kabi.

40. Takror taqlid so'zlariga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'llar qo'shib yoziladi: piri-pirak (pir — pir — +ak), hayhayla (hay — hay + la), gujgujla (guj — guj + la) kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: karnaygul, qo'ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iykoz kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: olaqarga, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo'ra, nosqovoq, ko'zoynak kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, urto'qmoq, Ochildasturxon kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: mingboshi, so'zboshi, olmaoqi kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki obod so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzacho'l, Sirdaryo, Kosonsoy, Yangiobod, Xalqobod kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma — so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: SamDU, ToshDUNing kabi. Lekin yonma — yon kelgan, ikki qisqartma ajratib yoziladi: O'zXDP MK (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki va undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: yooq, nima, himm, uff kabi.

Chiziqcha bilan yozish

51. Juft so'z va takror so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: ol-yugur, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'nbeshta (10-15ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, oylab-netib, soramay-olmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-taq, qop-qop, ming-ming, (ming-minglab), bitta-bitta, (bitta-bittalab), baland-baland, chora-chora, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan kabi.

Eslatma:

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: baxt-saodati, xayir-xo'shlashmoq kabi.

2) juft so'z qismlari orasida -u (-yu) bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: dost-u dushman (dost-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz) kabi.

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: yozdi-oldi, borasan-qo'lasan, uxlabman-qolibman kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, topa-tog'ri, bab-baravar kabi so'z shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin orroq so'zi qo'shib yoziladi).

53. So'zning -ma, ba- yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: kochama-kocha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam kabi. Lekin mustaqil ishlatmaydigan qism qatnashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: robaro, darbadar kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: unter-oltser, kilovatt-soat kabi.

55. -chi, -a (-ya), -ku, -u (-uy), -da, -e, -ey, (-yey) yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qoy-e, yashang-e, oglim-ey, keldi-yey kabi. Ammo -mi, -oq, (-yoq), -ov, (-yov), -gina, (kina, qina) yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: keldimi kelibol, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdimov, mengina, qoshiqqina kabi.

56. Tartib soni arab raqamlari bilan yozilsa, qo'shimchasi o'miga chiziqcha (-) qo'yiladi: 7-sinf, 5-«A» sinf, 3-7-8-sinf oquvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentabri kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: XX asr, X sinf kabi.

Ajratib yozish

57. Qo'shma fe'lning qismlari ajratib yoziladi: sarf qil, ta'sir et, tamom bōl, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'llar ajratib yoziladi: aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqila yozdi: ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan) kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: shu, bilan, sayin, borgan sari, bu qadar, kun boyi kabi. Lekin bilan ko'makchisining —la shakli, uchun ko'makchisining —chun shakli chiziqcha bilan yoziladi: sen —la, sen —chun kabi.

60. Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha so'zlari o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: hamma vaqt, har kim, qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, osha yoqqa kabi. Lekin birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, birmuncha, buyon so'zlari qo'shib yoziladi. Shuningdek, qay so'zi yoq, yer so'zlari bilan ishlatilganda bir u tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: qayoqqa, qayerda kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan to'q, jiqqa, tim, liq, och kabi so'zlar ajratib yoziladi: to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming etti yuz sakson beshinchi kabi.

63. Yildan yilga, tomdan tomga kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi ko'pdan ko'p, tekindan tekin, yangidan yangi ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga i shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga yi shaklida qo'shiladi: dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: gulbeor (guli beor), dardisar kabi.

Bosh harflar imlosi

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Dilbar O'rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat ogli, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif Sofizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat, Yelpigichxon kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: Andijon, Yangiyol (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chigatoy (mahallalar), Zavraq (dara), Yorq'oq (yaylov), Qoratoy, Pomir (to'g'lar), Oqtepa, Uchtepa (tepalar), Zarafshon, Sirdaryo (daryolar) Yoyilma (kanal), Turkiya, Hindiston (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Hulkar, Qavs, Mirrix (yulduz va sayyoralar nomi), Tinchlik dengizi (Oydagi relyef nomi) kabi. Yer, quyosh, oy turdosh otlar sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi.

69. Madaniy — maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq — ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: «Tong» (mehmonxona), «Saodat» (firma), «Navro'z» (sayriya jamg'armasi), «Kamalak» (matbaa birlashmasi), «Guncha» (bog'cha) «Botanika» (sanatoriy), «Paxtakor» (stadion), «Qullug' qon» (roman), «Dilorom» (opera), «Tanovar» (kuy), «Ozodlik» (haykal), «Jasorat» (yodgorlik) «Sino» (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarining nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Oliy Majlisining Raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zga bosh harf bilan boshlanadi: Bosh vazirning orinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: Sogliqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qomitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: «O'zbekiston Qahramoni» () «Oltin Yulduz» () Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so'zga bosh harf bilan boshlanadi: «Sog'lom avlod uchun» (orden), «O'zbekistonda xizmat korsatgan fan arbobi» (faxriy unvon), «Matbaa a'lochisi» (nishon), kabi.

73. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: Yetagidan Muqaddasga bir qarab oldim (O. Yoqubov).

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atoqli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: «Bu men», — qo'rqibgina javob berdi kolaga (O. Yoqubov);

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

— mazkur ishni kōrib chiqish uning huquq doirasiga kirish — kirmasligini:

— ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to'g'ri tuzilgan — tuzilmaganligini ... hal qiladi:

3) gapning qismlari qavqli raqam yoki qavqli harf qo'yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi.

2) o'zbekcha so'zlar, 3) tojik tilidan kirgan so'zlar, 4) arab tilidan kirgan so'zlar, 5) rus tilidan kirgan so'zlar («O'zbek tili» darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot bo'lmagan ba'zi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: AQSH (Amerika Qoshma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (Atom elektr stansiyasi) kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: ToshDTU (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

Ko'chirish qoidalari

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: to'q — son, si — fatli, sifat — li, pax — takor, paxta — kor kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: va' — da, ma' — rifat, mash' — al, in' — om kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: a — badiy emas, aba — diy, e — shikdan emas, eshik — dan kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: mudofa — a emas, mudo — faa, matba — a emas, mat — baa kabi.

77. O'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: dia – gramma, mono – grafiya kabi:

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: silin – drik kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi birgalikda ko'chiriladi: pe – shayvon, pe – shona, mai – shat, pi – choq bi – chiq – chi, si – ngil, de – ngiz kabi.

79. Bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko'p xonali raqamlar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: AQSH, BMT, ToshDU, 16,245,1994, XIX kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5 – «A»sinf, V «B» guruhi, 110gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: «Navroz – 92» (festival), «Oqituvchi – 91» (ko'rik tanlov), «Andijon», «Termiz» (g'o'za navlari), «Boing – 767» samolyot), «Foton – 774» (televizor) kabi.

82. A.J.Jabborov, A.D. Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek v.b. (va boshqalar), sh.k.(shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Leksikologiya va semasiologiya haqida tushuncha

Leksikologiya (ot. grek. lexikos so'zga oid va logos — ta'limot) tilning lug'at tarkibini, leksikasini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limidir. Leksikologiyaning o'rganish manbai til bo'lsa, uning o'rganish predmeti til lug'at tarkibining quyidagi aspektlaridir:

a) tilning asosiy birligi sifatidagi so'z muammosi, leksik birliklar tiplari:

b) til lug'at tarkibi strukturasi:

v) lug'aviy birliklarning qo'llanilishi:

g) lug'at tarkibining boyishi va taraqqiyoti:

d) leksik birliklarning tildan tashqaridagi borliq bilan o'zaro munosabati:

So'z umumlingvistik muammo bo'lib, shu boisdan umumiy so'z nazariyasi doirasida ham o'rganiladi. Leksik birliklar doirasiga nafaqat alohida so'zlar (tugal shakllangan birliklar), balki so'zga teng barqaror birliklar, murakkab, tarkibli so'zlar ham kiritiladi. Lekin so'zlar asosiy lug'aviy birliklar sanaladi.

Shakl va mazmun birligidan iborat so'zlar lisoniy birlik sifatida uch yo'nalishida o'rganiladi:

a) struktur jihatdan (so'zning qurilish xususiyatlari);

b) semantik jihatdan (so'zning lug'aviy ma'nosi);

v) funksional jihatdan (so'zning lison va nutq strukturasi va tutgan o'rni).

Struktur yondashuvda so'z leksikologik nazariyasining asosiy vazifasi uning alohidaligi va o'ziga xosligi mezonlarini tiklashdir. Birinchi holatda so'z so'z birikmasi bilan qiyoslanib, uning tugal shakllanganlik va alohidalik belgilari ochiladi. So'z nutqdagi analitik shaklining lisoniy asoslari yoritiladi. Ikkinchi holatda so'zning turli grammatik shakllaridan hosil qilingan lisoniy invariantini tiklash xususida so'z boradi. Shu munosabat bilan grammatik shakl olgan leksema — so'zshakl tushunchasi muayyanlashtiriladi. Shuningdek, leksemaning turli nutqiy variantlari — fonetik, morfologik, leksik — semantik variantlari tadqiq qilinadi.

Lug'aviy birliklarning semantik tahlilida, ular (lug'aviy birliklar) leksik semantika — semasiologiya tadqiq manbaiga aylanadi. Bunda so'zning tushuncha (signifikat) va borliqdagi atalmish (denotot)ga munosabati o'rganiladi. Semasiologiya so'zlarning semantik tiplarini bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik, umumiy va xususiy, mavhum va muayyan, keng va tor (giperonim va giponim), bosh va hosila, to'g'ri va ko'chma ma'nolari tadqiq qilinadi. Bunda asosiy e'tibor ko'p

ma'noli so'zlarning semantik strukturasi, so'z ma'nolari tiplari va ularni ajratish mezonlariga, so'z ma'nolarining o'zgarishi va taraqqiyoti, so'zning ma'nosini yo'qotishi va grammatik formantga aylanishi – desemantizatsiya hodisasiga qaratiladi.

Funksional yondashuvda so'z lisonning nutqda reallashuvi jarayonidagi roli, shuningdek, boshqa lisoniy sathlar birliklari voqelanishiga, ular umumiy ma'nolarining parchalanishiga qo'shgan hissasi» tekshiriladi. Masalan, odamcha so'zshaklida odam leksemasi – cha qo'shimchasining «kichraytirish – kamsitish» ma'nosini qizcha so'zidagi «kichraytirish – erkalash» ma'nosidan farqlagan, morfologik sath birligi bo'lgan –ga morfemasining «kichraytirish» UGMsini parchalab, uning bir parchasini ikkinchi parchasidan ajratgan.

Leksikologiya leksikani til tizimidagi ichki tizim (sistema) sifatida qaraydi. Shuningdek, o'zaro ma'noviy umumiylikka ega bo'lgan lug'aviy birliklar yanada kichik, ichki tizimcha sifatida qaraladi. Shu asosda katta va kichik, ichki tizimlarning pog'onali, bir – birini tashkil etuvchilik munosabatlari ochiladi. Masalan, olma o'rik, nok kabi ho'l meva nomlari bir tizimni tashkil etadi. Sabzavot nomlari boshqa bir tizimni tashkil qiladi. Ular yuqoriroqda yana birlashadi – kichik tizimchalardan tashkil topgan «meva – sabzavot nomlari» tizimini tashkil qiladi va umumlashtirish yuqoriga qarab, bo'lish quyiga qarab davom etaveradi. Uni chizmada quyidagicha

berish mumkin: Buni A.Salkalamanidze o'z tadqiqotida quyidagicha umumlashtirgan. (89 – betdagi chizma)

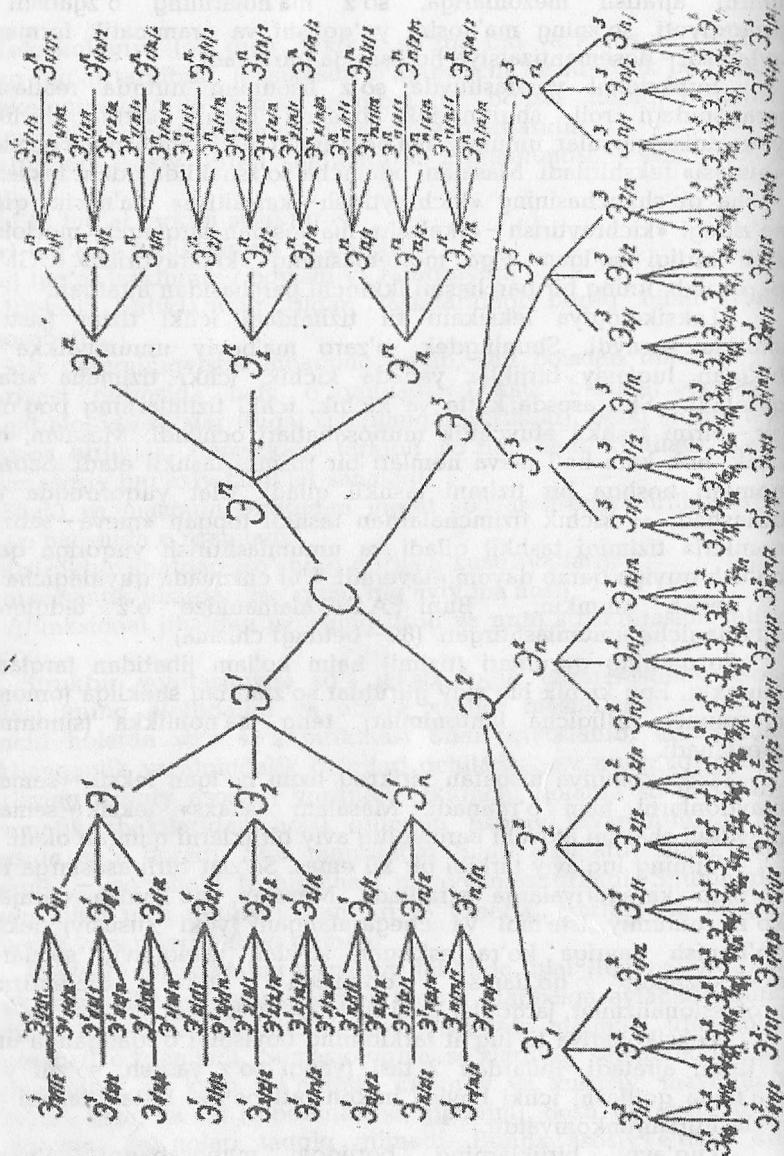
So'zlarning guruhleri (tizimi) hajm ko'lam jihatidan farqlanishi mumkin. Eng kichik lug'aviy guruhlar so'zlarning shakliga (omonim), mazmuniy zidligicha (antonimlar), teng ma'nolilikka (sinonimlar) asoslanadi.

Leksikologiya nisbatan yirikroq tizim bo'lgan leksik – semantik maydonlarni ham o'rganadi. Masalan, «shaxs» leksik – semantik maydoni shaxsni atovchi barcha lug'aviy birliklarni qamrab oladi.

Tilning lug'aviy tarkibi bir xil emas. So'zlar turli asoslarga ko'ra ko'plab kategoriyalarga ajratiladi. Masalan, qo'llanish darajasiga ko'ra umumiy iste'mol va chegaralangan (yoki xususiy) leksika, qo'llanish davriga ko'ra eskirgan so'zlar, zamonaviy so'zlar va neologizmlar, qo'llanish doirasiga ko'ra dialektizmlar, professionalizmlar, jargonlar kabi turlarga bo'linadi.

Leksikologiya til lug'at tarkibining boyishini o'rganganda uning 3 tipini ajratadi. Bulardan 2 tasi (yangi so'z yasash, so'zni yangi ma'noda qo'llash) ichki boyish imkoniyati bo'lsa, bittasi tashqi (so'z o'zlashtirish) imkoniyatdir.

Lug'aviy birliklarning borliqqa munosabatini o'rganish leksikologiyaning muhim aspektlaridan biri sanaladi. Bunda ularning

Лекционная система и иерархии ее элементов

kishilar hayotiga, amal qilayotgan davrga munosabati ochiladi. Masalan, Sobiq sho'ro tuzumi davrida savdogar so'zida salbiy ottenka bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ijobiy bo'yoqli so'z sifatida keng iste'mollidir.

Leksikologiyaning umumiy, xususiy, tarixiy, qiyosiy, nazariy, amaliy leksikologiya kabi turlari ajratiladi.

Umumiy leksikologiya leksikaning qurilish, amal qilish va taraqqiy etishining umumiy qonuniyatlarini ochsa, xususiy leksikologiya ma'lum bir tilning lug'at tarkibini o'rganadi.

Tarixiy leksikologiya so'zlarning tarixiy shakli va ma'noviy holatini, ularning taraqqiyotini tekshiradi.

Qiyosiy leksikologiya qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarning leksik birliklarini taqqoslash bilan shug'ullanadi. Masalan, qalqimoq so'zi o'zbek tilida narsalarning yuzaga chiqishini ifodalaydi va uning turk tilidagi varianti ma'nosi («kishining o'rnidan turishi») farqlanadi (Saat kachda kalkiyursunuz? – Qachon uyqudan turasiz?) Yoki qarindosh bo'lmagan o'zbek va rus tillaridagi yabloko (meva) va olma (meva va daraxt) leksemalarining lisoniy qiymatlari har xildir.

Amaliy leksikologiya leksikografiya (lug'atchilik), tarjima, lingvo – pedagogika va nutq madaniyatini o'z ichiga oladi. Ularning har biri leksikologik nazariyani boyitadi. Masalan, tarjima qiyosiy leksikologiya uchun qimmatli materiallar beradi.

Nazariy leksikologiya leksikada lisoniy va nutqiy jihatlarni larqlab, ularning tizimiy munosabatlarini tadqiq qiladi.

Leksikologiya o'z o'rganish predmeti tadqiqida umumlingvistik tadqiq usullari – distributiv (so'zning chegarasini belgilash, morfologik strukturasi aniqlash), substitutsiya (so'zlar ma'noviy xususiyatlarini tahlil etish), komponent tahlil (leksema va so'zlar ma'noviy tarkibini aniqlash), transformatsion va statistik metodlardan foydalanadi.

LEKSEMA VA SO'Z

Sistem yondashuvda leksik sath birligi tilshunoslikda emik sath – lisoniy sath birliklaridan biri bo'lmish leksema atamasi bilan nomlanadi. Leksema tilshunoslikning eng muhim va markaziy tushunchalaridan biri bo'lsa ham, uning mazmun va chegarasi hozirgacha aniq belgilangan, deb bo'lmaydi. Bunda nazariy tilshunoslikda hukm surib kelayotgan qator munozarali masalalardan tashqari, o'zbek tilshunosligida leksema va so'z atamasining hozirgacha yonma – yon qo'llanayotganligi va leksemani lisoniy sath birligi atamasi, so'zni nutqiy sath birligi sifatida qarashga intilish kabi

ziddiyatli nuqtai nazarlar yashab kelayotganligini alohida ta'kidlash lozim.

Nazariy tilshunoslikda leksema va uning lisoniy tizimda tutgan o'rnini masalasidagi murakkab va chigal muammolardan biri leksemaning til struktur birligi bo'la. olish — olmasligidir. Ko'plab tilshunoslar tilning struktur birliklarini sanar ekanlar, fonema, morfema va konstruksiya bilan cheklanib, leksemani tilning alohida qurilish birligi sifatida tan olmaydilar va uni morfemaning bir ko'rinishi sifatida qaraydilar. O'zbek tilshunosligida leksikani tizim sifatida tadqiq etish natijalarini umumlashtiruvchi o'quv qo'llanmasida (H.Ne'matov, R.Rasulov. O'zbek tilining sistem leksikologiyasi asoslari) ham leksema «jamiyat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira oladigan morfema turi» tarzida morfemaning bir ko'rinishi sifatida ta'riflanadi. Leksemani morfema orqali ta'riflash, o'z-o'zidan, lisoniy qurilishda uning alohida, mustaqil o'rnini yo'qligiga ishora qiladi. Holbuki, leksema ko'p hollarda, jumladan, V.V.Vinogradov tomonidan ta'kidlanganidek, leksika va grammatikaning asosiy birligi sifatida qaraladi. Agar leksemaga shunday yondashilsa, tilning asosiy yarusi — leksik sath ham o'z mustaqilligidan mahrum bo'lib, morfologik sathning tarkibiy qismi mavqeyida bo'la oladi, xolos. Biroq leksik sathning morfologik sathdan farq qilishini nazariy jihatdan asoslash birmuncha murakkab bo'lsa — da, amaliyotda bu sathlarning nisbiy mustaqilligi va ular orasidagi farqlarni his etish qiyin emas. Har bir tilning izohli va tarjima alohidaligini asoslovchi dalil bo'la oladi. Shuningek, leksik sathni o'z tuzilishi va yashash qonuniyatlariga ega bo'lgan alohida sath sifatida qarash ham yetarli darajada asoslanmagan — birligi mustaqil emas (resp. Morfemaning bir ko'rinishi), sathi esa (resp. tizimi) alohida, mustaqildir. Bu kabi holatlar tilshunoslar, xususan, tilni tizimiy hodisa sifatida o'rganuvchilar oldiga leksemaning til tizimida tutgan o'rnini belgilash va asoslash vazifasini qo'yimoqda.

Tilshunoslar Arastu davridan boshlab leksemaga ta'rif berish ustida bosh qotirib kelmoqdalar. Ularning ishlarida unga bugungi kunda yuzlab ta'riflar berilganligi ta'kidlanadi va ularda ta'riflarning asosiy lari batafsil sharhlanadi. Ularning barchasi so'zning alohida — alohida qirralariga berilgan ta'riflar bo'lib, leksemaning barcha jihatlarini qamrab olishga qodir emas. Zero, bu ta'riflarning barchasi leksemaning zohiriy alomatlariga tayanadilar. Hatto, A.I. Smirnitkiy tomonidan ilgari surilgan «tugal shakllanganlik» (selnooformlennost) omili ham so'z (leksema)ning barqaror belgisi bo'la olmaydi — so'z

chegarasini belgilab berish quvvatiga ega emas. Chunki bu sifetni morfemalarning kattagina guruhida ham kuzatish mumkin. So'zga umumiy ta'rif berish borasidagi mushkulotlar ba'zan tilshunoslarning umumiy so'zga ta'rif berishdan voz kechishiga, har bir guruh yoki morfologik tipdagi tillarning so'zlarini alohida — alohida ta'riflash zarurligi haqidagi g'oyalarni ilgari surishga ham olib kelmoqda. Dialektikada hodisalarga mutlaq ta'rif berish mumkin emasligi, ta'rifda chekka hodisalar istisno sifatida qolishi haqidagi metodologik omillar mazkur qarash tarafdorlari fikriga ham loqayd qaramaslik lozimligini taqozo qiladi. Bugungi kunda sintaksis bo'yicha tilshunoslik nazariyasida yaratilgan kesim haqidagi yangi ta'limotga tayangan holda, o'zbek tilshunosligida o'zbekcha kesim tushunchasini ishlab chiqish muhim ekan, bunga bevosita metodologik omil sifatida tayanib, uni umumiy va xususiy leksema nazariyasiga ham tadbiiq qilish lozim. Bu bevosita o'zbekcha leksema tushunchasini yaratish, bunda o'zbek tilining ichki tabiatidan kelib chiqish zarurati mavjudligi bilan belgilanadi. Masalaning bu tarzda qo'yilishi, ehtimol, bundan 10 — 15 yil oldin no'rin va «qaltis barakat» sifatida qaralishi mumkin edi. Biroq bugun o'zbek milliy madaniyati va ma'naviyatda yuz berayotgan tub, inqilobiy o'zgarishlar mazkur masalaning to'la ma'noda dolzarbligini belgilaydi. Shuning uchun o'zbekcha (kengroq olganda, turkiy) leksema nazariy tilshunoslikka tayangan hind — yevropa tillari leksemalari bilan qanday munosabatda, degan muammoning qo'yilishi va hal etilishi mazkur masalaga olib keluvchi asosiy omildir.

Ma'lumki, Yevropa tilshunosligida leksemaga morfema orqali ta'rif berilar ekan, uni «kornevaya morfema» (o'zak morfema) sifatida baholaydilar va morfema tushunchasiga tayanadilar. Agglyutinativ tillardagi, jumladan, o'zbek tilidagi va flektiv tillardagi, jumladan, rus va arab tillaridagi o'zaklarning keskin farqlanishi esa tilshunoslikka kirish kursiga doir barcha darslik va qo'llanmalarda, bu borada amalga oshirilgan ulkan tadqiqotlar majmuida mufassal sharhlangan. Ularda ta'kidlanishicha, rus va arab tillaridagi o'zaklar mustaqil qo'llanishiga ega emas. Shuning uchun mazkur tillarga o'zakni morfemalarning bir turi sifatida qarash va shu asosda faqat o'zakdan iborat, tarixiy yasamaligini yo'qotgan o'zak leksemalarni mustaqil qo'llanishga ega bo'lmagan morfemaning bir ko'rinishi sifatida baholash xosdir va shu xususiyat bilan qayd etilgan tillar agglyutinativ tillardan farqlanib turadi. Demak, o'zak va morfema turkiy tillar uchun bir — birini qoplovchi, ma'nodosh tushunchalar emas. To'g'ri, ularning ikkalasi ham tilning eng kichik ma'noli bo'laklaridir. Ular bu jihatdan fonemalar bilan ziddiyatda turadi.

Shuningdek, o'zak ham, morfema ham, yaxlitlik (selnooformlennost), umumiylik, tayyorlik, majburiylik va takrorlanuvchanlik xossalari ega. Biroq ulardan biri kishi ongida aniq denotativ ma'noga ega bo'lib, borliqning biror bo'lagi bilan aloqador holda idrok qilinadi. Boshqasi esa mustaqil denotativ emas, nisbiy ma'noviy mustaqillikka ega bo'lib, bog'lanishlarsiz real ma'no kasb etmaydi. Bayon qilingan fikrlarni dalillash uchun quyidagi ruscha ch, pis, arabcha qr', ktb va o'zbekcha o'qi, yoz o'zaklarini qo'llanish va ma'no anglatish qobiliyatlariga ko'ra qiyoslash yetarli. Mustaqil va alohida ajratilgan holatda ch ning o'zak ekanligini mutlaqo anglab bo'lmaydi (chitat, ucheba, ucheniye), biroq mulohaza yuritish natijasidagina pis ning pishu, pismo so'zlari bilan aloqadorligi seziladi. Arabcha ktb, qr' o'zaklari haqida esa bir qarashda ularning o'qish va u bilan aloqador til unsurlari ekanligi, biroq mustaqil qo'llana olmasligi xususiyatlarini aytish mumkin. O'zbekcha o'qi va yoz o'zaklarini sharhlashda bu til egasi qiyinchilik sezmaydi. Bunda mulohaza o'qi va yoz so'zlarining qanday ma'no tashiyotganligi (o'qi — read, o'qi — study, yoz — write, yoz — summer) doirasida bo'lib, omonimik bog'lanishlarni oydinlashtirish masalasiga yo'naltiriladi. Ko'rinadiki, o'zbek tilida lisoniy sath birligi sifatida eng kichik ma'noli birlikning ikki alohida turi — leksema va morfemani qat'iy chegaralash uchun yetarli ilmiy asos mavjud. Demak, turkiy tillarda leksemani morfema orqali emas, balki lisoniy sathning morfemadan yuqoriroqda turgan va til egasi ongida borliqdagi ma'lum bir voqyelik bilan bevosita aloqada bo'lgan lisoniy birlik sifatida qarash lozim. Bu o'rinda o'zakning qo'shimchadan farqli jihatlari ustida batafsil fikr yuritishga esa zarurat yo'q.

Tahlillardan ko'rinadiki, o'zbek tili uchun tilning qurilish birliklari sifatida fonema — morfema — leksema — qolip tizmasi namoyon bo'ladi. Bularda iyerarxik bog'lanish ham mavjud bo'lib, eng kichik morfema bir fonemaga, eng katta morfema bir leksemaga va eng kichik leksema bir morfemaga, eng katta leksema konstruksiya mahsuliga teng keladi. Shunday qilib, o'zbek tili leksemalarini morfemalar va boshqa tillar leksemalari bilan munosabatlari tahlili asosida «o'zida tayyorlik, majburiylik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik xususiyatlarini mujassamlashtirgan, shakl va denotativ ma'no birligidan iborat, mustaqil anglanish va qo'llanish tabiatiga ega bo'lgan lisoniy birlik» deb ta'riflash mumkin. Ayni paytda, ma'lum bir ta'rif ta'riflanayotgan tizimning barcha birliklari uchun mutlaq, birday amal qila olmasligi qonuniyatini yana bir bor ta'kidlash o'rinli.

Leksema lisoniy birlik bo'lsa, so'z uning nutqiy voqelanishi, nutqiy birlikdir. Shuning uchun leksema barcha lisoniy birliklarga

bo'lgan tayyorlik, umumiylik, majburiylik kabi xossalarga, so'z esa nutqiy birliklarning tayyor emaslik, individuallik, ixtiyoriylik belgilariga ega.

Leksemaning tayyorligi va so'zning tayyor emasligini dalillovchi asosiy belgilardan biri ularning nutqda namoyon bo'lishi uchun har doim tayyor turishi, so'zlovchi uni faqat ishga solishidir. Ko'rinadiki, leksemalar ma'lum bir tilda so'zlashuvchilar ongida shakl va mazmunning yaxlitligi sifatida nutqqa chiqishga shay bo'lib turadi, ular ma'lum bir qonuniyat asosida, so'z yasash qoliplari asosida nutq jarayonida hosil qilinmaydi. Masalan, bizning, ya'ni o'zbek tilida so'zlashuvchilarning, ongida, deylik [stol], [ona], [ruchka], [bormoq], [qizil], [o'n] leksemalari borliqdagi biror narsa, predmet, harakat, muqodir belgi kabilarni ifodalovchi ongdagi tushunchalarning in'ikosi sifatidagi ma'nolari bilan taxt holda, so'zlovchining «komanda»sini kutgan holda turadi. So'zlovchilarga u ajdodlar tomonidan shakliy va mazmuniy yaxlitlik sifatida meros qilib qoldirilgan. So'zlovchi uning na shakl, na ma'no tomonini hamma uchun umumiy qilib o'zgartira oladi. Ularni nutq jarayonida boshqa bir ma'nolarda qo'llashi mumkin. Lekin til jamiyati ongida mazkur shakl bu ma'nolarni ifodalashga xoslanmaganligi uchun u umumiylik va barqarorlik xossalari ega bo'la oladi. Masalan, so'zlovchi [haykal] leksemasini «asar» ma'nosida qo'llashi mumkin: Mening haykalim bitdi kabi. Ammo mazkur shaklga «asar» ma'nosi vaqtincha birikib turadi va bu birikish o'ta omonat bo'lganligi tufayli yashovchanlik kasb eta olmaydi. Demak, leksemalarning na shakliy tomonini na mazmuniy tomonini so'zlovchi o'zgartira oladi.

So'zlar esa til jamiyati a'zolari ongidagi leksemalarning so'zlovchi tomonidan nutq sharoitiga mos ravishda voqyelangandir. Leksema so'z sifatida voqyelanganda, o'zining bir qirrasinigina olib chiqadi. So'zlovchi leksemani so'z sifatida nutqqa chiqarganda, unga morfologik, sintaktik, uslubiy jihatlardan ishlov beradi. So'z so'zlovchi tomonidan leksema asosida uning nutq maqsadiga mos ravishda tayyorlanadi. Masalan, Men qiziq, sarguzasht kitoblarni sevaman gapidagi kitoblarni so'zini olaylik. Undagi nutqiy lug'aviy ma'no uchun [kitob] leksemasi asos bo'lgan. Biroq leksemaning fonetik qiyofa (ya'ni tovushlar), morfologik belgilar (ko'plik, tushum kelishigi), sintaktik vazifa (so'z kengaytiruvchisi, tobe a'zo, bildiruvchi ekanligi) kabilar so'zlovchining individual «say»- harakatlari asosida yuzagacha keltirildi. [kitob] leksemasi ongimizda «viraqlardan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma holdagi, davriy bo'lmagan o'quv quroli» va «yirik hajmli asarning qismi» kabi ikkita sememasi bilan tayyor va barqaror holatda turadi. Ulqoridagi gapda (nutqda) uning bir sememasi yuzaga chiqqan.

Yuzaga chiqqanda ham to'liq yuzaga chiqmagan. Ushbu leksemaning ongimizda birikuv imkoniyatlari juda kengdir. Bu gapda u torgina qiziq, sarguzasht birikuvchilarinigina biriktirgan. Boshqa valentlik o'rinlari bo'sh qolgan. Shuningdek, sememadagi «bosma» semasigina yuzaga chiqqan bo'lib, «qo'lyozma holdagi» semasi voqyelanmagan. Leksemaning semantik imkoniyatida kitobning qandayligi badiiyligi yoki ilmiyligi belgilanmaydi. Demak, u badiiy yoki ilmiy bo'lishi mumkin. So'zlovchi esa so'zda uning badiiyligini bo'rttirgan. Demak, leksema keng ma'noli bo'lib, so'zlovchi so'zda uning ma'lum bir qirrasinigina yuzaga chiqaradi. Lekin so'z boshqa tomondan so'zlovchi tomonidan boyitiladi. Ya'ni, aytilganidek, u fonetik, morfemik, sintaktik, uslubiy tomondan «to'yintiriladi».

Leksemalar so'z shakl sifatida, yasama so'z sifatida nutqda yuzaga chiqadi. Leksemani grammatik shakllantirish uni so'z shakl qiyofasiga kiritish (so'z va so'z shakl sinonim atamalardir, chunki nutqda grammatik shakllanmagan, so'zshaklga aylanmagan so'z yo'q) va undan nutqiy maqsad uchun ma'lum qoliplar asosida yasama so'zlar hosil qilish so'zlovchining «so'z tayyorlashi»dir.

Ma'lumki, yasama so'zlarning ayrimlari nutq jarayonida yasaladi, ayrimlari esa bir vaqtlar yasalgan bo'lib, bugungi kunda ular hammamiz uchun tayyor holga kelib, tub leksemalar qatoriga chiqib olgan. Quyidagi uchta birlikni qiyoslang:

kitob

kitobxon

kitobchi

Bu birlikdan ikkitasi [**kitob**] va [**kitobxon**] ongimizda tayyordir. [**kitobxon**] leksemasi aslida yasama, ammo bugungi kunda u ongimizda shu holda, ya'ni yasama holda mavjud. Ammo **kitobchi** so'zi qandaydir g'ayrioddiylikka ega. Chunki u nutqiy yasama so'z bo'lib, leksemalar sirasiga o'tmagan. **Kitobchi** so'zi ham, [**ishchi**] (worker, rabochiy) so'zi ham aslida [ot+ chi=shu **ot** anglatmishi bilan **shug'ullanuvchi shaxs oti**] qolipi hosilalaridir. Ammo [**ishchi**] leksemasi bu qolipdan uzoqlashib, undagi o'zak va qo'shimcha qotgan holga kelgan, ya'ni bu leksema hozir yuz berayotgan nutqiy jarayonda yasalmagan. **Kitobchi** so'zi esa mazkur qolip asosidagi, undan nutq jarayonida hosil bo'lgan nutqiy hosiladir. Demak, ayrim yasama so'zlar qolipdan chiqib, davr o'tishi bilan leksemalashib, tayyor holga kelib qoladi.

Leksemaning ongda paradigmatic va sintagmatic munosabatlar asosida yashashi. Leksemalar til jamiyati a'zolari ongida boshqa leksemalar bilan o'xshashlik qatorlari (paradigmalar) hosil qilgan holda mavjud bo'ladi. Masalan, [**o'g'il**] leksemasi bir tomondan [**ota**], [**ona**], leksemalari bilan, ikkinchi tomondan [**qiz**]

leksemasi bilan paradigmalardan hosil qilib yashaydi. Paradigmadagi bir a'zoning mohiyati unga paradigmadosh boshqa a'zoning mohiyatiga qiyosan olinadi, unga munosabatda bo'ladi. Masalan, [aka] leksemasi [uka], [singil], [opa] leksemalari bilan paradigma hosil qilgan ekan, bunda ularning umumiy belgisi bu leksemalarni bir paradigmaga olib, farqli belgilari ularning mustaqilliklarini ta'minlaydi. Lisoniy birliklar orasidagi bunday bir-biriga ishora qilib, eslatib turuvchi belgilar, munosabatlar assotsiativ munosabatlar ham deyiladi. [aka] leksemasining mohiyati [uka] leksemasining mohiyatiga qiyosan belgilanadi. Qiyos esa eslatish, eslash, yonma-yon qo'yish munosabatidir.

Leksemalar mohiyatida sintagmatik munosabatlar ham mujassamdir. Masalan, [daftar] leksemasi nutqda [yirtmoq], [yozmoq] leksemalari bilan bir tomondan, morfologik shakllar va so'z yozuvchi qo'shimchalar bilan ikkinchi tomondan birikuvlar hosil qiladi. Bu voqelanish leksemada imkoniyat sifatida mavjud. Aytilgan birliklar bilan yuz bergan aloqalar leksemalar mohiyatida imkoniyat sifatida yashirindir.

So'zlovchi nutq jarayonida zarur bo'lgan birlikni o'xshash va farqli belgilari asosida paradigmadan tanlab, sintagmatik imkoniyatlari doirasida nutqda turli-tuman kombinatsiyalar hosil qiladi. Nutqda leksemalarning mohiyati to'la-to'kis huyech qachon voqelanmaganligi kabi sintagmatik imkoniyatlarning ham faqat zaruri voqelikka aylanadi. Zero, dialektika uqtirganidek, mohiyat bir hodisada bus-butun yuzaga chiqmaydi, imkoniyat to'la voqelanmaydi. Nutqiy voqelanish ularning bir zarrasidir, xolos.

Leksema so'zdan boyroq va kengroqdir. Biroq so'z nutqda turli hodisalar — bevosita leksemaga aloqador bo'lgan lisoniy va aloqador bo'lmagan kontekstual hodisalar bilan «boytilgan», nutqda voqelanish uchun shakllantirilgan bo'ladi. Leksemaning «boy»ligi «o'zini»dir. So'z esa, aytilganidek, o'ziga, o'z asosidagi leksemaga tegishli bo'lmagan boshqa nolug'aviy omillar — fonetik, morfologik, sintaktik uslubiy zotlar zarralarini o'ziga biriktirib, o'ziga tegishli bo'lmagan zarralar hisobiga «boyiydi».

Aytilganlar asosida leksema va so'zga ta'rif beramiz. Leksema ma'lum bir til jamiyati a'zolari ongida tayyor, umumiy va majburiy, shakl va ma'no birligidan iborat, yaxlitlangan, borliqdagi harakat, narsa—predmet, belgi, miqdor kabilarni bildiruvchi tushunchalar va munosabatlarni ifodalaydigan, nutqda so'zlarni va grammatik morfemalarni biriktiradigan lisoniy birlikdir. Leksemalarning va so'z yozuv qoliplarining nutqda reallashgan aniq shakl va ma'noga ega bo'lgan muayyan ko'rinishi so'z deyiladi.

Bir sememali va ko'p sememali leksemalar

An'anaviy tilshunoslik bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarni farqlaganligi kabi sistem leksikologiyada bir sememali va ko'p sememali leksemalar farqlanadi. Sistem leksikologiya nuqtai nazaridan nutqda qo'llangan so'zlar har doim bir ma'nolidir. Chunki so'z leksemaning bir martalik ko'rinishi bo'lib, u leksemaga zid ravishda betakrorlik tabiatiga ega.

Leksema bir tushunchani ifodalasa, u bir sememali leksema deyiladi. Masalan, qalam leksemasi bir tushunchani ifodalaydi va shu sababli bir sememali leksema hisoblanadi. Ammo nutqda leksema ko'chma qo'llanishlarda har xil tushunchalarni ifodalayverishi mumkin. Lekin ma'no va tushuncha orasidagi munosabat ijtimoiy shartlanganlik va barqarorlik kasb etmasa, leksemaning ko'p sememaliligi haqida hukm chiqarib bo'lmaydi. Masalan, Qashqirliar tog' — toshlar aro izg'ishardi gapidagi qashqir so'zi jangari to'dan tashkil etgan kishilarni ifodalamoqda. Ushbu qo'llanishda qashqir so'zi «tog'larda yashovchi o'ta yirtqich bo'ri» ma'nosini emas, balki «tog'larda uya qurgan yirtqich kishilar» ma'nosini ifodalamoqda va leksema ongimizda ushbu ma'no bilan emas, balki oldingi ma'no bilan yashaydi. Demak, bu ma'no nutqiy bo'lib, tushuncha bilan vaqtinchalik bog'lanishga ega.

Jamiyat taraqqiy etishi bilan nutqiy hosila ma'nolar vaqtincha ifodalagan tushunchasi bilan doimiy aloqadorlik kasb etib, bora-bora barqarorlashib boradi va hosila nutqiy ma'no lisoniylashadi. Natijada bir sememali leksema birdan ortiq sememali, ko'p sememali leksemalarga aylanib boradi.

Leksema ko'p sememali bo'lsa, har bir sememada boshqa-boshqa tushuncha aks etgan, sememalarda farqli sememalar mavjud, har bir sememaning nutqiy voqelanishidagi qurshovi o'ziga xos, har bir sememasi asosida bog'lanuvchi birliklar paradigmasi turlicha bo'ladi. Quyida bir leksemaning lisoniy mohiyati — sememalarni tiklanishiga diqqat qilamiz.

[qoyil] leksemasi ikki xil qurshovda kelish imkoniyatiga ega. Birinchi qurshovda leksema atributiv vazifada keladi va narsa-predmet shaxs kabilarni ifodalovchi otlar bilan birikib, [sifat+ot] qurshovi hosilasi sifatida namoyon bo'ladi. 1. Qoyil ish. Qoyil odam. 2. Belim qisib qovurg'amni shishirdim. Do'stim sening zo'rligingga qoyilman. Shuningdek, leksema, ushbu ma'nosi bilan [qolmoq], [bo'lmoq] fe'llari bilan qo'shma fe'llar hosil qiladi. 1. Zag'chako'z bu misol bilan hammani qoyil qilmoqchi bo'ldi. 2. Xolam ruschani ham qoyil qiladilar. 3. Qovun so'yildi. Smirnov xuddi asalning rangiga va ta'miga o'xshash bir karchni og'ziga soldi — yu, mazasiga qoyil bo'ldi.

Mustaqil qo'llanishlardagi nutqiy ma'nolarda [qoyil] leksemasining «narsa – predmet yoki shaxsga oid» «belgi», «tasanno aytishga loyiq», «ijobiy», «so'zlashuvga xos», «umumiy xususiyat», «shaxsiy baho», «me'yordan ortiq» semalari tajallisini kuzatish mumkin. Semalar qatorida «belgi», «tasanno aytishga loyiq», «shaxsiy baho» semalari uyushtiruvchi mavqeda bo'lib, leksemaning asl mohiyati shu semalarda parchalangan.

Leksema o'z semantik tabiatiga ko'ra [ajoyib], [zo'r] leksemalari bilan paradigmatic munosabatlarda bo'ladi. Bu leksemalar ham narsa – predmet yoki shaxsning biror me'yordan ortiq belgi – xususiyatlarga bo'lgan shaxsiy munosabatni ifodalaydi. Biroq ular shaxsiy munosabatning belgiga ko'ra darajalanishini ifodalaydi. «Biror xususiyatning me'yordan ortiqligi» belgisining oshib borishi» darajalanish qatori

[zo'r] – [ajoyib] – [qoyil]
tarzida bo'ladi.

Demak, har uchala leksema ham ijobiy, umumiy belgini ifodalasa – da, ular o'rtasidagi darajali ziddiyat birliklarning tildagi o'ziga xos mavqeyini saqlab turadi.

Leksema asosida hosil bo'lgan qo'shma fe'llarda ham leksemaning asosiy semalari o'z mavqeyida qoladi, yordamchi fe'l uni harakat/holatga aylantiradi va hosila shaxsning ichki holatini ifodalaydi. Demak, [qoyil] leksemasi asosida hosil bo'lgan nutqiy birlamda [qoyil] va [qilmoq] leksemalari semalari qorishgan holda tajallilanadi. Hosila holat/belgi ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

[qoyil] leksemasi ikkinchi sememasi bilan so'z – gap vazifasida keladi. 1. Qoyil! Men buni hech kimdan kutmagan edim. 2. Qoyil! – Komil o'tirgan yerida chapak chalib ketdi. Bu XLMlarda leksemaning vazifa semasi bo'rtadi va leksema mohiyatidagi ma'noviy «mag'iz»ni o'z vazifasiga moslab voqyellantiradi. Shu boisdan sememadagi «so'z – gap» vazifa semasi alohida ajralib turadi. Nutqiy ma'nolarda oldingi semema voqelanishlaridan farqli o'laroq, «shaxsiy baho» semasi kuchayib, «shaxsiy munosabat» darajasiga yetadi. Shu asosda leksema sememasining bu turini «so'z – gap», «kuchli ijobiylik», «munosabat» va «so'z – gap» vazifa semalari qurshovi tarzida qabul qilamiz. Demak, leksemaning ikkala semasi o'zaro «shaxsiy baho» va «shaxsiy munosabat» semalari asosida darajali ziddiyatda tursa, vazifa semalarining o'ziga xosligi asosida ekvivalent ziddiyat hosil qiladi.

[qoyil] leksemasi ikkinchi semasi bilan [tasanno], [ofarin] leksemalari bilan paradigmatic munosabatlarda bo'ladi. [qoyil] leksemasi bir tomondan o'z semantik ko'lami bilan ushbu leksemalardan farqlansa, ikkinchi tomondan, uslubiy xoslanganligi va bo'yoqdorligi bilan ham ajralib turadi. [qoyil] leksemasida uslubiy

belgi «so'zlashuvga xoslik» tarzida bo'lsa, [tasanno], [ofarin] leksemalari badiiy bo'yoqdorligi va kitobiyliqi bilan xarakterlanadi.

Leksemalar orasidagi yana bir muhim farq ularning semantik imkoniyatlari va, shu asosda, vazifa semalaridadir. [qoyil] leksemasi fe'llar bilan erkin birikuv hosil qila olmaydi. Uning fe'llar bilan bog'lanishi so'z yasalishi darajasidadir. [qilmoq], [bo'lmoq], [qolmoq] fe'llari bilan birikib, yuqorida aytilgandek, qo'shma fe'llar hosil qila oladi, xolos. [tasanno], [ofarin] leksemalari esa nutq fe'llarining ba'zilari bilan erkin birikib, to'ldiruvchi vazifasida kelish imkoniyatiga egadir (tasanno aytmoq, ofarin aytmoq). Bu esa, [tasanno], [ofarin] [qoyil] so'zlarining lug'aviy – grammatik xususiyatlari bilan belgilanadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, [qoyil] leksemasi ikki sememali leksema bo'lib, uning tabiatini jadvalda quyidagicha tasavvur qilish mumkin.

<i>№</i>	<i>Semema</i>	<i>Semalari</i>	<i>Vogelanish qolipi</i>	<i>Paradiq masi</i>
S ₁	Predmet yoki shaxsning umumiy ijobiy, ofarin aytishga loyiq me'yordan ortiqlik xususiyatini ifoda etuvchi sifat	«belgi», «narsa/predmet/ shaxsga xos» «ofarin aytishga loyiq», «ijobiy» «so'zlashuvga xos» «me'yordan ortiqlik» «umumiy xususiyat» «so'z – gap»	[sifat + ot]	[ajoyib] [zo'r]
S ₂	Kuchli ijobiy munosabatni ifodalovchi so'z – gap	«so'z – gap», «kuchli ijobiylik», «munosabat»,	[so'z – gap]	[ofarin] [tasanno]]

Har qanday leksema, xoh u bir sememali, xoh ko'p sememali bo'lsin, nutqda ko'p ma'noli bo'ladi. So'z esa hamisha bir ma'nolidir.

Aytilganidek, yasama so'zlar lisoniy ham, sof nutqiy ham bo'lishi mumkin. Misol sifatida quyidagi so'zlarga murojaat qilamiz. Paxtakor, ishchi, kitobchi, aqlli, daftarchi, sharsimon, uysimon. Bu so'zlarni ikki guruhga bo'lamiz:

paxtakor, ishchi, aqlli, sharsimon;
kitobchi, daftarchi, uysimon.

Har ikkala guruh so'zlari ham yasama so'zlar hisoblanadi. Biroq ulardan birinchisi qulayligi, odatlanilganligi, keng iste'molchiligi bilan xarakterlansa, ikkinchi guruh so'zlari unchalik qulay emasligi, kam iste'molliligi, favquloddaligi bilan birinchi guruh so'zlaridan ajralib turadi.

Demak, birinchi guruh yasama so'zlari ijtimoiy shartlanganlik omegasiga ega va shu boisdan yuqoridagi zikr etilgan belgilar ularning barchasi uchun umumiydir.

Ikkinchi guruh so'zlari esa nutqiy hodisa ekanligi, endigina so'z yasash qolipidan chiqqanligi bois, odatlanilmaganlik, favquloddalik kash etgan.

Ko'rinadiki, nutqiy yasama so'zlarning ayrimlari nutq bosqichidagina mavjud bo'lsa, ba'zilari o'zlarini chiqargan qoliplardan uzoqlashib, bir butun holda lisoniy sathga ko'tarilib ketadi.

Hosilalarining lison va nutqqa munosabati jihatidan so'z yasash qoliplari ham farqlanadi. Biz ularni unumsiz (tarixiy) va unumli (zamonaviy) so'z yasash qoliplari sifatida farqlaymiz.

Unumli so'z yasash qoliplari deganda tilimiz tarixida ham, bugungi kunda ham cheksiz yangidan—yangi so'zlar yasaydigan qoliplar tushuniladi. Masalan, [[aniq ot]+[chi]=ot anglatgan narsa predmet bilan shug'ullanuvchi kishi] qolipi hosilalarini kuzataylik. Bu qolipdan ishchi, bo'zchi, futbolchi, dasturxonchi, ovchi kabi bugungi kunda lisoniylashgan, leksemalashgan hosilalar bo'lgan so'zlar ham, nonchi, daftarchi, telefonchi, pomidorchi kabi lisoniylashmagan, ma'lum bir nutq jarayonidagina yasalayotgan o'tkinchi nutqiy hosilalar ham vujudga kelgan.

Unumli so'z yasash qoliplari yasalish xususiyatiga ega bo'lgan barcha so'z turkumlarida mavjud. (Bu haqda «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining «So'z yasalish» bo'limida batafsil ma'lumot olasiz.)

Unumsiz (tarixiy) so'z yasash qoliplari bugungi kunda hosila bermaydigan, so'z yasash uchun xizmat qilmaydigan qoliplardir. Masalan, keskin, to'lqin, bosqin, uchqun, tuyg'un so'zlari [[fe'l]+[qin]=ot] qolipi asosida hosil qilingan. Biroq ushbu qolipdan chiqqan hosilalar rang—barang bo'lib, ulardan anglashilgan ma'nolarni qolipning tenglik belgisidan o'ng tomondagi mazmuniy

tomonidan keltirib chiqarib bo'lmaydi. Chunki bu hosilalar tarixiy yasama so'zlar bo'lib, davrlar o'tishi bilan ularning ma'noviy tabiatlari ham, grammatik jihatlarida ham evolutsiya jarayoni kechgan. Chunki qolip bugungi kunda ishlamaydigan, foydalanilmaydigan holga kelgan, ularning hosilalari esa qolipdan behad uzoqlashib, ma'nolarning ixtisoslashishi va bir-biridan uzoqlashishi yuz bergan. Natijada aslida bir qolipdan chiqqan hosilalar (yasama so'zlar) mustaqil leksemalarga aylanib, bir-birinikiga yaqin va bog'liq bo'lmagan turli-tuman ma'nolarni anglatadi. Tadqiqotchilar o'zbek tilidagi unumsiz (tarixiy) so'z yasash qoliplarining yuzga yaqin ko'rinishini ajratishadi.

Nutqiy yasama so'zlarning lisoniy sathga ko'tarilishi bir nechta bosqichda kechadi. Ularni nutqdan lisonga siljishi, lisoniylashishi darajasiga ko'ra quyidagicha tartiblash mumkin:

- 1) ixtisoslashgan leksemalar;
- 2) soddalashgan leksemalar;
- 3) tublashgan leksemalar.

Ixtisoslashgan leksemalar nutqiy yasama so'zlar lisoniylashuvining eng quyi darajasidir. Ixtisoslashgan leksemalar yasamaligini yo'qotmagan, ya'ni o'zida qolipning shakliy tomonlari izlarini saqlagan, biroq ma'noviy tomondan qolipdan uzilgan, ya'ni ma'nosini qolipning o'ng (mazmuniy) tomonidan keltirib chiqarish imkoni bo'lmagan, toraygan ma'noli leksemalardir. Masalan ishchi (worker, rabochiy) leksemasi «zavod yoki fabrikalarda ishlovchi, o'zida ma'lumotli mutaxassis» ma'nosiga ega bo'lib, u [ot]+[chi]=otdan **anglashilgan narsa ustida ishlovchi kishi**] qolipi hosilasidir. Qolip hosilasi sifatida u qolipning chap tomoni xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan: Chunki **ishchi** leksemasining shakliy tomoni, ya'ni nomemasida qolipning [ot+chi] umumiyligi zarrasi, ko'rinishi voqelangan. Leksema sememasi esa «shu otdan anglashilgan narsa bilan shug'ullanuvchi shaxs» mohiyati ko'rinishiga emas, balki uning toraygan, ma'lum bir ixtisosni anglatuvchi ko'rinishi holatiga ega bo'lib qolgan. **ishchi** leksemasiga qiyosan olinadigan, deylik **kitobchi** so'zida so'z yasash qolipining shakliy tomonidan ham ma'noviy tomonidan ham uzilish kuzatilmaydi. Yoki **yozuvchi** leksemasi va **yozuvchi** so'zini qiyoslaylik. Har ikkala hosila ham [[fe'l]+[uvchi]=shu fe'ldan **anglashuvchi harakat bilan shug'ullanuvchi shaxs**] qolipi mahsulidir. Ularni gap tarkibida kuzatamiz: 1.Yozuvchi hayotni teranroq kuzatadi. 2.Insho yozuvchi ijodkorligini namoyon qilishi kerak.

Birinchi gapda **yozuvchi** leksemasi kasbni anglatilgan ixtisoslashgan ma'noga ega. Ikkinchi gapda esa leksema muayyan yozish harakatini bajaruvchi shaxsni ifodalagan. «Adib» ma'nosida

uvchi leksemasi shaklan emas, balki ma'noviy jihatdan qolipdan olingan, ixtisoslashgan ma'noli leksemdir. Ikkinchi hosila esa ham shaklan, ham mazmunan qolipga muvofiq kelganligi bois, nutqiy yasamodir. Leksemalar hosil bo'lishining bu usuldagi boshqa bo'linishi sifatida so'zlarning atamaviy ma'no kasb etishi (qo'shish, ayirish, bo'lish so'zlarini)ni ko'rsatish mumkin.

Soddalashgan leksemalar yasama so'zlar lisoniylashuvining yanada yuqoriroq bosqichidir. Soddalashish bu ma'lum bir so'z yasash qolipining hosilasida o'zak va qo'shimchaning o'zaro birikib qaltnas holga kelishi, so'zshakldagi grammatik shakllarning qotib qolishi natijasida yangi ma'no ifodalashidir. O'zbek tilidagi **oldin**, **beyta**, **tashqari**, **ichkari**, **yuqori** kabi yuzlab so'zlar soddalashgan yasama so'zlar — leksemalardir. So'z birikmalarining sintaktik qoliplardan uzilish holatlari (**boshning og'rigi** — **boshog'riq**, **belning boq'i** — **belbog'**) ni ko'rsatish mumkin.

Tublashgan leksemalar shunday leksemalashgan yasama so'zlarki, ularning yasalishini, tarkibini etimologik ma'lumotga ega bo'lmasdan aniqlab bo'lmaydi. Masalan, **sin** fe'lining o'zagi **si**, **tingla** fe'lining o'zagi **ding**, **to'q** so'zi o'zaginging **to'** ekanligini til tarixi bo'yicha chuqur ma'lumotga ega bo'lmasdan bilib bo'lmaydi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, tilda leksema yasash hodisasi yo'q. Balki yasama so'zlarning, nutqiy hosilalarning lisoniylashuvi, leksemalashuvi hodisasi mavjud.

SEMEMA VA UNING TARKIBIY QISMLARI

Narsa shakl va mazmun yaxlitligidan iborat dialektik butunlik bo'lganligi kabi leksemalar ham tashqi va ichki jihatlardan tashkil topadi. Leksemaning tashqi qobig'i nomema deb ataladi. Nomema deganda leksemaning moddiy tomonini tashkil etgan fonemalar to'plamlari — nutq tovushlari tizimi nazarda tutiladi. Masalan, kitob leksemasining tashqi tomoni k+i+t+o+b tovushlar yig'indisidir. Shu o'rinda bir narsaga alohida e'tibor qilish lozim. Ma'lumki, lisoniy birliklar moddiylikdan xoli deya talqin qilinadi. Shunga ko'ra, leksemalar ham, boshqa lisoniy birliklar kabi moddiylikka ega bo'lmasligi lozim. Demak, moddiylik so'zi bu o'rinda bevosita sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan deya jo'nlashtirilmassligi lozim. Yoki shakl deganda moddiy ko'rinishga egalikkina tushunilmaydi. Biz biror narsa haqida o'ylar ekanmiz, ongimizda uning tashqi qiyofasini tasavvur qilgan holda boshqalaridan ajratamiz. Narsaning ongdagi qiyofasi ham shakl deyiladi. Nomema kishi biror leksema haqida o'ylaganda, ichki nutqda yaqqol ma'lum bo'ladi. Voqelangan tashqi nutqda bu shakl haqiqiy, real moddiy qiyofa kasb etadi. Demak,

ongdagi leksemaning shakliy tomoni sezgi a'zolaridan tashqarida. unga ta'sir qilmaydigan holatda bo'lsa, leksema nutqiy voqyelanganda leksema so'zga aylanadi, moddiy bo'lmagan shakl, ya'ni nomema moddiylik kasb etadi, sezgi a'zolari bilan his qilnadigan bo'ladi.

Leksemaning ichki, mazmuniy tomoni semema deyiladi. Semema ongda aks etgan borliqdagi narsa, belgi, miqdor, harakat kabi tushunchalarning leksemada mujassamlashgan ko'rinishidir. Boshqacha aytganda, semema leksemaning mohiyatidir.

Birorta leksemaning sememasi ikkinchi leksemaning sememasiga aynan o'xshash bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, bir xil sememaga ega ikkita leksema yo'q. Bunga ikkita sinonim leksemaning semantik tabiati sememalarini qiyoslash asosida amin bo'lishimiz mumkin:

yuz — inson boshi old tomonining peshadan iyakkacha bo'lgan qismining uslubiy betaraf ifodasi.

bet — inson boshi old tomonining peshadan iyakkacha bo'lgan qismining so'zlashuv uslubiga xos ifodasi.

Ko'rinadiki, birinchi sememadagi «uslubiy betaraf» unsuri ikkinchi sememada, ikkinchi sememadagi «so'zlashuv uslubiga xos» unsuri birinchi sememada yo'q.

Agar sememalar aynan bo'lib qolsa, demak, bu ular tavsifida noqislik mavjud deyishga to'la asos bo'ladi. Semema mukammal tavsiflanganda, bu tavsifdanoq ushbu tilni eng nozik jihatlarigacha puxta bilgan kishi so'z qaysi leksema haqida ketayotganligini ravshan anglaydi.

Har qanday butunlik bo'laklardan tashkil topganligi kabi, sememalar ham tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi. Masalan, leksema butunlik sifatida nomema va sememadan tashkil topadi.

Nomema butunligini tovushlar hosil qiladi. Tilshunoslikda sememani tashkil etuvchi unsurlar sifatida sememalar ajratiladi. Masalan, kitob leksemasi ikki sememali bo'lib, uning bir sememasi «varaqlardan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma holdagi davriy bo'lmagan o'quv vositasi» bo'lib, u quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

O'quv vositasi.

Davriy bo'lmagan.

Bosma yoki qo'lyozma holdagi.

Muqovalangan.

Varaqlardan tashkil topgan.

Sememada bir sema o'zgarishi bilan u butunlay boshqa sememaga o'tib ketishi mumkin. Masalan, yuqoridagi semalardan

«davriy bo'lmagan» semasini «davriy bo'lgan» semasiga almashtirsa, o'z-o'zidan **jurnal** leksemasining sememasiga aylanib ketadi.

Leksemaning sememasini aniqlashda u paradigmatdoshlari bilan munosabatlarda tekshiriladi. Deylik, **yuz** leksemasi sememasi bilayotganda, u **bet, aft, chehra, oraz, turq, bashara** va hokazo leksemalar qurshovida o'rganiladi. **kelmoq** leksemasi sememasini **hormoq, ketmoq** va boshqa leksemalar sememalarisiz aniqlab bo'lmaydi.

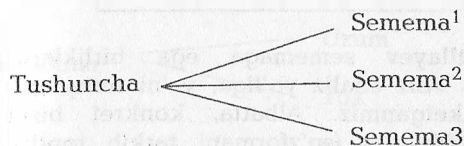
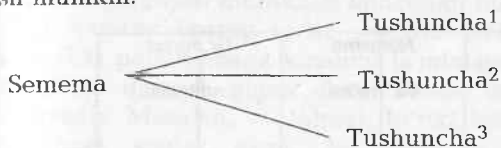
Lisoniy mohiyat sifatida sememaning mantiqiy kategoriya sifatida tushunchaga munosabati masalasi murakkabdir. Bunda, birinchidan, semema birlamchimi yoki tushuncha, ikkinchidan, semema tushunchada qay tarzda aks etadi degan munozaralarda ko'zga tashlanadi. Tilshunoslikda sememaga munosabatda ikki yo'nalishni farqlash lozim bo'ladi:

- a) ichdan yondashuv (ya'ni, sememadan leksemaga);
- b) sirtidan yondashuv (ya'ni, leksemadan sememaga).

O'zbek tilshunosligida olinlar semema va tushuncha munosabatini turlicha talqin qiladilar. Masalan, ayrimlar semema ko'pincha ongimizdagi ma'lum bir tushuncha va tushunchalar bilan bog'liq bo'ladi. Tushuncha ong, mantiq birligi, semema esa, tilga, leksemaga xos birlikdir. Juda ko'p hollarda bir semema bir necha tushunchani o'z ichiga oladi. Jumladan, [o'rik] leksemasining sememasi quyidagi tushunchalarda namoyon bo'ladi:

- a) yangi, ho'l mevaning bir turi (zardoli);
- b) shu mevaning quritilgani;
- v) shu mevani beradigan daraxt.

Shunga ko'ra, tushuncha va semema o'zaro hamma vaqt ham mos kelavermaydi. Bu hodisa, ayniqsa, ma'nodosh leksemalarda yaqqol ko'zga tashlanadi, degan fikr tarafdoridir. Ko'rinadiki, ular lingvistik belgilardagi asimmetriya hodisasini semema va tushuncha munosabatida ham ko'radilar. Buni chizmada quyidagicha tasvir qilish mumkin:

Bunda ayrim e'tiroz talab nuqtalar mavjudligi ko'zga tashlanadi.

Birinchi dan, semema ko'pincha emas, balki, har doim ham ongdagi tushunchalar bilan bog'langandir. Semema tushunchaning ifodasidir. Tadqiqotchilar tavsifda ko'pincha so'zini qo'llashda sememaning har doim ham ma'lum bir tushuncha bilan bog'lanavermasligini nazarda tutadilar. Ularning bu fikri quyida tubandagicha ifodalanadi: «Shuni ham aytish kerakki, yordamchi leksema sememalarida tushuncha bilan bog'lanish yo'q. Chunki, yordamchi leksemalar, aytilganidek, qo'shimchalar va leksemalar ziddiyatida oraliq uchinchi vazifasini o'taydi. Ular shaklan leksema mazmuni (vazifasi), sememasiga ko'ra esa qo'shimchadir» (H.Ne'matov, R.Rasulov. O'zbek tilining sistem leksikologiyasi asoslari. 57—bet.)

Demak, mualliflar leksema va semema munosabatining dialektikligini «bo'rttirgan»lari bois, barcha leksemalarda semema ko'radilar. Shuning uchun leksema «jamiyat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira oladigan morfema turi» tarzida ta'riflanadi. Biroq yuqoridagi tavsifda «yordamchi leksemalar, aytilganidek, qo'shimchalar va leksemalar ziddiyatida «oraliq uchinchi vazifasini o'taydi» deyilishining o'ziyoq ularni mustaqil leksemalarga zid qo'yishga intilish borligi seziladi. Zero, nomustaqil leksemalar shaklan mustaqil leksemalarga uyg'undir. Ular mazmun mundarijasi asosida grammatik qo'shimchalar bilan bir qatorda turadi. Shu boisdan yordamchi leksemalar mazmun mundarijasini semema emas, balki grammatik ma'no deyish maqsadga muvofiqdir. Mustaqil leksemalar, yordamchi leksemalar va grammatik qo'shimchalar munosabatini chizmada quyidagicha berish mumkin.

Semema	Nomema	Gr.ma'no
Nomema	Gr.ma'no	grammema

Tilshunos SH.Rahmatullayev sememaga ega birliklarinigina leksema sifatida baholaydi. «Biz analiz yo'liga, ya'ni nutqdan tilga borish yo'liga o'rganib ketganmiz. Albatta, konkret birlikdan (so'zformadan) abstrakt birliklarga (so'zformani tarkib toptiruvchi birliklarga) borish oson ko'chadi. Shu yo'l bilan borib, so'zforma

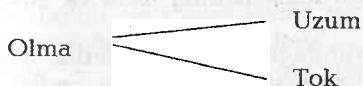
tarkibida leksik ma'no anglatuvchi qismni ajratamiz va uni leksema deb nomlaymiz. Asli leksik ma'no anglatuvchi til birligiga leksema deyiladi.» Demak, olim leksema talqiniga ichdan (ma'nodan) kelib chiqqan holda munosabatda bo'lganligi tufayli nomustaqil birliklarni leksema sifatida qarashni ma'qul ko'rmaydi.

Bunda shakl emas, balki ma'no (semema) yetakchilik qiladi. Ko'rinadiki, mustaqil va nomustaqil birliklarga bir xil o'lchov (mezori) bilan munosabatda bo'lish ular tabiatini xiralashtiradi. Chunki yordamchi leksemalar ma'nosi bilan qo'shimchalarga yaqinlashsa, nomemaga egaligi asosida leksemalar bilan uyg'unlashadi. Bundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, ma'lum bir hodisa, masalan, leksema ta'riflanar ekan, ta'rif ta'riflanayotgan hodisalarni to'liq qamrab olmasligini e'tiborga olish lozim. Chunki nazariyotchi tilshunoslar so'zga umumiy ta'rif berish borasidagi mushkulotlar ba'zan tilshunoslarni umuman so'zga ta'rif berishdan voz kechishga, har bir guruh yoki morfologik tip tillar uchun o'zga sifatlar xos bo'lib, ularni alohida-alohida ta'riflash lozimligi haqidagi g'oyalarni ilgari surishga ham olib kelmoqda.

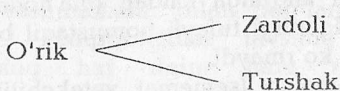
Dialektikada ham hodisalarga berilgan har qanday ta'rif mutlaq to'g'ri bo'lmasligi, unda, baribir, ayrim hodisalar «ta'rifga sig'may qolishi» ta'kidlanadi. Demak, leksema «o'zida tayyorlik, majburiylik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik xususiyatlarini mujassamlashtirgan, shakl va denotativ ma'no birligidan iborat mustaqil anglanish va qo'llanish tabiatiga ega bo'lgan lisoniy birlik» deb ta'riflanar ekan, bu ta'rifning barcha leksemalar uchun birday amal qilmasligini ta'kidlash lozim. Chunki denotativ xususiyatlarga ega bo'lmagan yordamchi leksemalar ta'rifdan chetda qoladi. Demak, tushunchaga moslanmagan leksemalarning mazmun tomoni grammatik ma'no bo'lsa, denotativ tabiatli leksemalarning mazmun tomoni sememadir.

Bir necha tushunchani o'zida mujassamlashtirgan leksemalarning mazmun mundariyasi murakkab tabiatligi bilan xarakterlanadi.

Har qanday lisoniy birlik serqirra mohiyatli bo'lib, bu uning kamida ikki paradigmaga kirishini ta'minlaydi. Leksema birdan ortiq tushunchani qamrab olgan ekan, bunda uning serqirraligi yanada «kuchayadi». Masalan, [olma], [o'rik] leksemasi o'zida bir necha tushunchani saqlar ekan, bu bilan u kamida ikki lug'aviy paradigmaga kiradi:

yoki

Birinchi paradigmada [olma] leksemasi bir denotati asosida meva va boshqa bir denototi asosida esa daraxt nomlarini ifodalovchi ot- leksemalar bilan uyadoshlik qatori hosil qilsa, ikkinchi paradigmada bir ma'nosi bilan [zardoli], ikkinchi ma'nosi asosida [turshak] leksemasi bilan ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi.

Leksema tarkibida birdan ortiq tushuncha mujassamlashganda leksema turli sintagmatik qurshovlarga kiradi. Masalan, yuqorida tilga olingan olma leksemasida ikkita («meva», «daraxt») tushunchalari mavjud bo'lib, u har bir ifodalangan tushunchasi asosida ham boshqa – boshqa, ham umumiy qurshovlarga ega bo'lishi murkin.

Olmani kesdik sintaktik qurshovida olma qaysi tushuncha, denotatni anglatayotganligi muayyanlashmaydi. Biroq, olmani ekdik, olmani yedik, sintagmatik qurshovlarida atalayotgan denotat farqlanayotganligi sezilib turadi (birinchi qurshovda «daraxt», ikkinchisida «ho'l meva»). Ko'rinadiki, leksema birdan ortiq tushunchani ifodalaganda har bir tushunchaga mos sintagmatik qurshov mavjudligi ham anglashiladi.

Bular esa, semema leksema lisoniy mohiyatining alohida sinonimik va sintagmatik qurshovga ega bo'lgan turidir, degan xulosaga olib keladi.

Demak, leksema birdan ortiq tushunchani ifodalaganda har bir tushuncha uchun alohida – alohida semema to'g'ri keladi.

Semalarning turlari. Semema tarkibidagi semalar bir xil emas. Semalar mohiyatiga ko'ra farqlanadi. Mohiyatan semema tarkibidagi semalar uch xil bo'ladi:

1. Atash semalari (denotativ semalar).

2. Ifoda semalari (konnotativ semalar).

3. Vazifa semalari (funktional semalar).

Atash semalari borliq bilan, ifoda semalari so'zlovchining munosabati bilan, vazifa semalari esa leksemaning lison va nutqdagi roli bilan belgilanadi.

Atash semalari leksemaning borliqdagi harakat – holatlik, narsa – predmetlik, miqdorlik, belgilik xususiyatlarini atovchi, nomlovchi semalardir. Ular borliq, tushuncha va sememalarni bir – biriga bog'lab turadi. Masalan, yuqorida keltirilgan **kitob** leksemasining barcha semalari atash semalaridir.

Bir xil yoki o'xshash tushunchalarni ifodalaganligi sababli leksemalarda ko'p hollarda atash semalari bir xil bo'ladi. Masalan, yaxshi, tuzuk, durust, ajoyib yoki yuz, chehra, oraz, turq, aft, bet ma'nodoshlik qatoridagi barcha leksemalarning atash semalari bir e'dir. Yaxshi, tuzuk, durust, ajoyib leksemalarining atash semalari quyidagilar: 1)«belgi»; 2)«barqaror belgi»; 3)«sifat belgi»; 4)«shaxsiy baho»; 5)«ijobiy»; 6)«ichki-tashqi». Shu bilan birgalikda, bu leksemalarda farqlanuvchi atash semalari ham mavjud bo'lib, ular tuzuk leksemasida «me'yordan bir pog'ona pastlik», yaxshi leksemasida «me'yordalik», ajoyib leksemasida «me'yordan bir pog'ona yuqorilik» semalaridir. yuz, chehra, oraz, turq, aft, bet leksemalarida esa 1)«inson boshi old tomoniga xos»; 2)«peshonadan iyakkacha bo'lgan qism» semalari atash semalaridir.

Aytilganidek, sememalarni semalarga ajratishda, semalarning tabiatini belgilashda leksemalar o'z paradigmalarida korrelyantlari bilan tekshirilishi lozim. Aks holda leksemaning relevant (muhim) va irrelevant (muhim bo'lmagan) semalarini farqlashning imkoni bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilidagi brother leksemasining sememasi «qarindosh», «qon-qarindosh», «bevosita» atash semalariga ega. O'zbek tilidagi aka leksemasida esa bu semalar bilan birgalikda «mendan katta» relevant semasi ham bor. Chunki aka leksemasi shu semasi bilan uka leksemasiga qarama-qarshi turadi. brother leksemasiga shu sema bilan qarshilanuvchi birlik yo'q, shu boisdan unda noaniq tabiatli «mendan katta/mendan kichik» semasi mavjud bo'lib, u noaniq bo'lganligi sababli irrelevantdir. Rus tilidagi kobo'la leksemasida «urg'ochi» semasi muhim bo'lib, u o'zbek tilidagi baytal leksemasining ham, biya leksemasining ham muqobili bo'la oladi. Biroq baytal va biya zidlanishida «urg'ochi» semasi emas, «qulunli» (biya leksemasida) va «qulunsiz» (baytal leksemasida) semasi relevant (muhim)dir.

Ko'rinadiki, leksema sememasi tarkibida atash semalari eng muhim, belgilovchi hisoblanadi. Atash semalarigina obyektiv borliq parchasiga muvofiq keladi.

Ifoda semalari deganda semema tarkibida turli qo'shimcha ma'no (uslubiy bo'yoq, shaxsiy munosabat, qo'llanish doirasi va davri) larni atovchi semalar tushuniladi. Atash semalari kabi ifoda semalari ham leksema sememalarini farqlash quvvatiga ega bo'lgan semalar bo'lib, ular ham leksik paradigmalarda aniqlanadi. Masalan, yuz va bet leksemalarining ifoda semalari o'zaro qiyosda ochiladi:

yuz — inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining uslubiy betaraf ifodasi.

bet — inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining so'zlashuv uslubiga xos ifodasi.

Bu sememalardagi «uslubiy betaraf» (yuz leksemasidagi) va «so'zlashuv uslubiga xos» (bet leksemasidagi) semalari uslubiy bo'yoqni ko'rsatuvchi ifoda semalaridir.

turq leksemasidagi «salbiy», jamol leksemasidagi «ijobiy» semalari shaxsiy munosabatni ko'rsatuvchi ifoda semalari bo'lsa, aeroplan leksemasidagi «arxaik», kompyuter leksemasidagi «neologizm», xarseb leksemasidagi «shevaga xos» semalari qo'llanish davri va doirasini ko'rsatuvchi ifoda semalaridir.

Ifoda semalari ham muhim yoki muhim bo'lmagan turlarga ajratiladi. Shu boisdan farqlovchi, muhim ifoda semalari ingerent konnotativ semalar va muhim bo'lmagan ifoda semalari adgerent konnotativ semalar deyiladi.

Vazifa semalari leksemalarning birikuv – biriktiruv (valentlik) imkoniyatlarini, lisoniy qoliplarda qanday o'rinni egallashini bildiruvchi semalardir. Masalan, kitob, daftar, maktab, bormoq kabi leksemalarning valentlik imkoniyatlari o'ta kengdir va shu boisdan ular gapda turli gap bo'laklari vazifasida keladi. Qat'iy, keskin, moviy, qizg'ish leksemalarining vazifa semalari tor va shu boisdan aniqdir. Ular ayrim so'zlar bilan birika oladi, xolos.

Semema semalari o'zaro dialektik munosabatda va teskari mutanosiblikka egadir. Sememani uchburchakka qiyoslasak, har bir turga mansub sema uning bir burchagini tashkil qiladi. Uchburchakda bir burchakning kattalashishi boshqalarining kichrayishi hisobiga yuz berganligi kabi sememadagi bir semaning kuchayishi boshqa semalarning kuchsizlanishi evaziga yuz beradi. Masalan, mustaqil leksemalarda atash semalari kuchaysa, ifoda semalari kuchsizlashadi. Ifoda semalari kuchaysa, atash semalari kuchsizlanadi. Masalan, ko'chma ma'noli leksemalarda atash semalari kuchsizlanib, ifoda semalari kuchaygan. Leksema nutqda voqelanganda ham uning atash semalari o'z o'rnini ma'lum darajada ifoda semalari voqelanishiga bo'shatib beradi. Masalan, bo'ti leksemasi odamga nisbatan qo'llanganda undagi «hayvon», «itsimonlar oilasiga mansub», «yovvoyi» atash semalari kuchsizlanib, «yirtqich», «vahshiy», «qonxo'r» ifoda semalari kuchaygan holda yuzaga chiqadi.

Mustaqil leksemalar yordamchi so'zlar vazifasida qo'llanganda undagi atash va ifoda semalari kuchsizlanib, vazifa semalari esa kuchayib voqelanadi.

Semalarning darajasiga ko'ra turlari. Semalar darajasiga ko'ra birlashtiruvchi (integral) va farqlovchi (differensial) semalarga ajratiladi. Birlashtiruvchi semalar birdan ortiq leksemalardagi o'xshash, bir xil semalardir. Farqlovchi semalar esa o'xshash, ma'noviy yaqin leksemalardagi farqlanuvchi semalardir. Masalan, ota,

ona, aka, opa, uka, singil leksemalaridagi «qarindosh», «qon-qarindosh», «bevosita» semalari integral semalar bo'lsa, «mendan katta» semasi ota, ona, aka, opa leksemalarini o'zaro birlashtiruvchi, ammo uka, singil leksemalaridan farqlovchi semalardir. «mendan kichik» semasi uka va singil leksemalarini o'zaro birlashtiruvchi, biroq oldingi leksemalardan farqlovchi semalardir. Ko'rinadiki, bir sema leksemani bir vaqtning o'zida nima bilandir birlashtiruvchi, nima bilandir farqlovchi qarama-qarshi tabiatli mohiyatga ega. Birlashtiruvchi semalar sistema hosil qiluvchanlik, sistemaga asos bo'luvchi, farqlovchi semalar esa sistemada tug'iluvchi, paydo bo'luvchanlik xossasiga ega.

Semema semalarini tartiblashda qator umumiy, birlashtiruvchi semalardan boshlanib, xususi, farqlovchi semalarga qarab boradi. Masalan, ota leksemasining sememasi semalari tarkibi quyidagicha beriladi:

1. predmet;
2. shaxs;
3. qarindosh;
4. qon-qarindosh;
5. bevosita;
6. 1-avlod;
7. «men»dan katta;
8. erkak;
9. umumuslubiy.

Chunki predmet shaxs va shaxs emaslariga, shaxslar qarindosh va qarindosh emaslariga, qarindoshlar qon-qarindosh va nikohli qarindoshga, qon-qarindosh bevosita yoki bilvositaga, bevosita 1-avlodga yoki 2-avlodga, 1-avlod mendan kattaga yoki mendan kichikka, mendan katta erkak yoki ayolga bo'linadi.

Leksemalarni semalarga ajratish tilshunoslikda komponentli tahlil yoki uzvi tahlil yoxud semik tahlil deb yuritiladi. Sememani semalarga ajratish moddani atomlarga ajratishga o'xshaydi. Boshqacha aytganda semalar ximiyaviy elementlarga o'xshaydi. Borliqda ximiyaviy elementlar sanoqli bo'lganligi va ularning turlicha kombinatsiyasidan behad ko'p moddalar hosil qilinganligi kabi, cheklangan miqdordagi semalarning turli xil kombinatsiyasidan ham ko'plab sememalar vujudga keladi.

Sememaning nutqiy lug'aviy ma'no sifatida voqyelanishi. Semema va nutqiy ma'no munosabati, albatta, boshqa lisoniy birliklarda bo'lgani kabi, dialektikaning umumiylik – xususiylik, mohiyat va hodisa, imkoniyat va voqelik, sabab va oqibat, umuman olganda, zot va tajalli dialektikasini o'zida aks ettiradi. Shuningdek, barcha lisoniy birliklar va ularning nutqiy voqyelanishlarida kuzatilgan tayyor – tayyor emas, ijtimoiy – individual, cheklangan – cheksiz, barqaror – beqaror, takror – betakror umum nisbatli belgilari semema va nutqiy ma'no munosabatida o'ziga xos tarzda tajallilanaadi.

Sememaning tayyor va nutqiy ma'noning tayyor emasligi. Sememaning asosiy xususiyati, uning til jamiyati a'zolari ongida tayyor holda ekanligidir. Demak, semema ma'lum bir qonuniyat yoki qolipning mahsuli yoki hosilasi emas.

Masalan, kitob leksemasiga xos «varaqlardan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma holdagi davriy bo'lmagan o'quv quroli», shod leksemasining «jonli predmet emotsional holatining ijobiy darajasini ifodalovchi baho sifati», o'qimoq leksemasining «harflarni urishtirib, ma'nosini o'qishga intilish harakatini ifodalovchi fe'l» sememalari kishi ongida nutqiy ma'no sifatida namoyon bo'lish uchun taxt turadi. So'zlovchi hech qachon semema yaratmaydi. Nutqiy ma'no esa muayyan sintaktik qurshovda nutq sharoiti va so'zlovchining kommunikativ niyatiga mos ravishda yuzaga keltiriladi. Masalan, U birinchi sinfda bo'lsa – da, matnni tez va ravon o'qiydi gapida o'qimoq leksemasining sememasi ushbu holat uchun shu nutq jarayonning o'zidayoq hosil qilinadi. Bunda voqelangan nutqiy ma'no sememadan harakatning kimgadir tegishliligi, «tez va ravon ekanligi», «harakatning matn ustida amalga oshayotganligi» kabi xususiy belgilari bilan farqlanadi. Bu belgilar sememada aks etmagan bo'lib, nutq jarayonida hosil qilingan. Nutqiy ma'noning tayyor emasligi, ayniqsa, sememaning nutqiy ma'nosi so'zlarda ko'chma ma'no sifatida voqelanishlarida yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. U paxta termas, hasharchilarga suvchi edi gapidagi suvchi so'zining ma'nosi nutqiy bo'lib, uni «suv tashish va yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi kishi» tarzida tasvirlash mumkin.

Bu nutqiy ma'no suv so'ziga –chi qo'shimchasini qo'shish asosida suv leksemasi sememasini juz'iyashtirib hosil qilingan mazkur ma'no nutq jarayoni mahsulidir.

Sememaning ko'chma ma'no sifatida qo'llanishida nutqiy ma'noning tayyor emasligi belgisi aniqroq ko'zga tashlanadi. Qush

* Qo'llanmaning ushbu qismi uchun matirial sifatida Sh. Bobojonovning "Semema, uning leksikografik talqini va nutqiy voqelanishi mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasidan foydalanildi.

«ilm, qanotimni qayirdilar gapidagi qanot so'zida semema shu tarzda buz'ylashganki, uning atash semalari so'nib, semema butunlay sifat o'zgarishiga uchragan. Bu «o'zgargan» holat ham sof nutqiy jarayon mahsuli bo'lib, bungacha u tayyor holda emas edi.

Sememaning takrorlanuvchanligi va nutqiy ma'noning betakrorligi. Semema o'zining barcha nutqiy ko'rinishlari uchun asos bo'lib, har bir qo'llanishida, uning juz'iydashgan va matn, nutq sharoiti, so'zlovchining maqsadiga bo'ysungan holati kuzatiladi. O'qimoq leksemasining zikr etilgan sememasidagi «harflarni urishtirib ma'nosini tushunishga intilish» «boshqa nolug'aviy vositalar tajallilari bilan» to'yingan holda takrorlanaveradi. Biroq uning nutqiy ko'rinishi har bir qo'llanishda o'ziga xosdir. Chunki nutqiy ma'no ma'lum qo'llanishda boshqa morfemani, sintaktik va uslubiy vositalar bilan yaxlitlik kasb etib, aniq makon va zamonda namoyon bo'ladi, bu yaxlitlik aynan shu nolug'aviy vositalar bilan butunlikda boshqa o'rindagi qo'llanishda hech bo'lmaganda makon va zamon bilan tarqlanishi, uning betakrorligini ko'rsatadi.

Sememaning barqarorligi va nutqiy ma'noning o'tkinchi, vaqtinchaligi. Semema va nutqiy ma'no munosabatining yuqoridagi tavsiflaridan ularning barqarorlik — beqarorlik belgilari kelib chiqadi. Semema barqaror va o'zgarmas bo'lib, uning ko'rinishi bo'lgan nutqiy ma'no o'zgaruvchan va o'tkinchidir. Bir qarashda nutqiy ma'noning takrorlanmas ekanligi, uning o'zgarmas, bir holatdan ikkinchi holatga o'tmas holatidek tasavvur uyg'otadi.

Aslida nutqiy ma'noning barqarorligi deganda uning o'tkinchiligi va «oniy»ligi nazarda tutiladi.

Sememaning cheklanganligi va nutqiy ma'noning cheksizligi. Monosemantik leksemalarning bir va polisemantik leksemalarning bir nechta (bu ham sanoqli) sememasi bo'lib, u nutqiy voqelanganda cheksizlik kasb etadi. Har bir qo'llanishdagi nutqiy ma'no o'ziga xos va qaytarilmas alohidalikdir.

Nutqiy ma'no qanchalik cheksizlik kasb etmasin, uning masosidagi semema bittaligicha qolaveradi.

Sememaning ijtimoiyligi va nutqiy ma'noning individualligi. Semema ijtimoiy shartlangan bo'lib, u til jamiyati a'zolarining umummehnati mahsuli va shu til jamiyati a'zolari uchun birday umumiydir. Nutqiy ma'no esa har bir so'zlovchi uchun o'ziga xos — individualdir.

Sememaning grammatik ma'no sifatida voqelanishi. Ayrim leksemalarning nomustaqil leksema sifatida voqelanishida sememalarning o'z muayyanligini kuchsizlantirishini, sememaning grammatik ma'no sifatida voqelanishini ko'rish mumkin. Quyida qatamoq leksemasining ikki ma'nosini qiyoslashga harakat qilamiz. 1.

Hamdam dadasiga qaragancha uzoq tikilib qoldi. (A.Qahhor). 2. Menga qara, xotin, — dedi Hoji jiddiy tusda. O'zbek oyim qaradi. (A.Qodiriy). 3. Bu juvon menga qarab kelar edi. (F.Fulom). 4. Dehqonlar to'dasi qishloqqa qarab yurdi (S.Ahmad). 5. Yashirin xabarlarga va ba'zi alomatlariga qaraganda, Badiuzzamon Astrobodda isyon ko'tarish fikrlari bilan ovora bo'layotgani haqida gapirdi (Oybek).

1 —, 2 — gaplarda qaramoq leksemasining «ko'rish uchun ko'zini biror tomonga, narsa yoki kimsaga yo'naltirmoq» sememasining nutqiy lug'aviy ma'no sifatidagi voqelanishi kuzatiladi. Bu semema keyingi gaplarda o'zining «ko'rish uchun» semasini 0 (nol) darajagacha kuchsizlantiradi va qolgan semalar ma'lum darajada susayib, «harakat yo'nalgan tomon»: (4 — gap)» «ayirib ko'rsatmoq», «ta'kidlash», shuningdek, «qiyoslash», «solishtirish» ma'nolarini bildiradi. qaramoq leksemasi ko'rmoq leksemasi bilan ma'nodosh bo'lganligi bois, ular sememalarining grammatik ma'noga aylangan ko'rinishlarida ham mazkur ma'nodoshlik ma'lum darajada saqlangan bo'ladi. Qiyoslang: «Olmaga qaraganda non shirin — olmadan ko'ra non shirin». Ko'rinadiki, qaramoq leksemasi ko'makchi vazifasida qo'llanganda uning sememasi tarkibidagi «yo'naltirmoq» semasi lisoniy va nutqiy hodisalarni bog'lash vazifasini o'taydi. Boshqacha aytganda, qaramoq ko'makchisining qaramoq leksemasi hosil bo'lgan ekanligiga ishora qilib turadi.

Mustaqil leksemalarning nomustaqil so'z sifatida qo'llanishlarida nutqiy ma'nolarning o'zlari mansub semalar bilan bog'lanishlari kuchli yoki kuchsiz bo'lishi mumkin. Bu, ayniqsa, ko'makchi leksema vazifasida kelgan leksemalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Qiyoslang: 1. Elmurod dunyo xabarlaridan o'qib bera boshladi. (P.Tursun.) 2. May oyining hayotbaxsh quyoshi o'zining erkalovchi, zarrin nurlarini alanga sochib yotibdi. (X.Ziyoxonova). 3. Siz o'qishga ketayotganingizda daraxtlarga o'zim qarab tursam. (Sh.Rashidov). 4. To'y qiziganda yana bir baloni boshlab yurma, — deb To'lonmat mo'ylov Qo'chqorga qo'l cho'zdi. 5. Hali u yerda, hali bu yerda yangi tug'ilayotgan qo'zilar cho'ponlarni shoshirib qo'ygan, ularda tinim yo'q (Ch.Aytmatov). 6. Sen mendan har qancha xafa bo'lsang ham ko'nglimga tugib qo'yganimni endi aytib solmasam, iloji yo'q (A.Qahhor). Ko'rinib turibdiki, ayrim qo'llanishlarda (1 —, 2 —, 3 —, 4 —) so'zlarning grammatik ma'nolari leksemalarning sememalari bilan semantik bog'lanishlarga ega. Ba'zilarida esa (5 —, 6) ko'makchi fe'llar (qo'ygan, solmasam) o'z grammatik ma'nolaridan qariyb uzilgan. Asos leksemalar sememalarining grammatik ma'nolarda qoldirgan «iz»lari sezilarsiz darajadadir.

Sememalarning nutqiy grammatik ma'no sifatida yuzaga chiqishdagi sememaning grammatikalizatsiyalashuvi hodisasi alohida inqilobiy manbai bo'lishi kerak.

Demak, sememaning nutqiy voqelanishi deganda uning nafaqat nutqiy lug'aviy ma'no, balki nutqiy grammatik ma'no sifatida voqelanishi ham nazarda tutilishi lozim.

SEMEMANING NUTQQA XOSLANISHI

Semema nutqda uni ushbu qo'llanishga xoslovchi turli vositalar ta'siriga berilgan va juz'iydashgan holda «ko'rinish» beradi. Sememaning nutqiy ko'rinishida uni nutqqa xoslagan nolug'aviy vositalarning ta'sir darajasi turlicha bo'ladi.

Sememaning nolug'aviy tajallilar ta'siridagi o'zgarishga uchrashi natijasida vujudga keladigan sifat o'zgarishlari ham unga ta'sir qiluvchi omillari darajasiga ko'ra turlicha bo'ladi.

Semema so'z yasash qoliplari asosida nutqiy yasama so'zlar ma'nosi sifatida namoyon bo'lar ekan, bunda bu nutqiy ma'noning tarkibida sema ko'rinishi maqomini oladi. Masalan, [[fe'l] + [uvchi] = (fe'l anglatgan harakatning bajaruvchisini anglatuvchi shaxs oti) lisoniy so'z yasash qolipi hosilalarida (ichuvchi, kesuvchi, yozuvchi, xohlovchi va b.) bu so'zlarning asosida yotgan ich, kes, yoz, xohla leksemalarining sememalari yasama so'zlarda anglashilgan nutqiy ma'noning bo'lakchasi sifatida yuzaga chiqadi. Deylik, ichmoq leksemasining sememasi «biror suyuqlikni iste'mol qilmoq» bo'lib, u ichuvchi nutqiy hosilasida «ichish bilan shug'ullanuvchi kishi» nutqiy ma'nosining ichish uzvida mujassamlashgandir. Bunda ma'lum bir butunlikning «kichrayib», nutqiy bir butunlikning tarkibiy qismiga aylanganini ko'ramiz. Bu esa sememada sifat o'zgarishi yuz berganligini ko'rsatadi. Demak, nutqiy yasama so'zlarda lisoniy butunlikning nutqiy qismga aylanishi hodisasi yuz beradi. Buni shartli ravishda «sememaning nutqiy ma'no bo'lakchasiga aylanishi» deb ataymiz.

Sememaning mazkur hodisadan quyiroq darajada o'zgarishi uslubiy omillar va ayrim lug'aviy-sintaktik shakl hosil qiluvchilarning ta'siri natijasida yuz beradi.

Leksema ko'chma ma'noda qo'llanar ekan, uning sememasi tarkibidagi atash semalari so'nib, nutqiy voqelikka mos ravishda ifoda va vazifa semalari kuchayadi. Masalan, oltin yoshlik birikuvida voqelangan oltin leksemasining «sariq tusli qimmatbaho noyob metallni ifodalovchi ot» sememasidagi «sariq tusli», «metall», «ot» semalari butkul so'ngan bo'lib, «kamyob», «qimmatbaho» semalari kuchaygan va «ot» vazifa semasi «sifat» ma'no bo'lakchasiga

aylangan holda namoyon bo'lgan. Biroq bundagi vazifa semasining o'zgarishi nutqiy hodisa bo'lganligi sababli u sememaning ikkinchi turkumga ham xosligini ko'rsatmaydi, balki boshqa turkumga xos vazifasini bajarishi deb tushunmoq lozim. Demak, leksemaning ko'chma ma'noda qo'llanilishidagi ma'noviy modifikatsiyasini «sememaning semalarining o'zgarishi» deb baholash mumkin.

Semema vazifa semasining o'zgarib voqelanishini fe'l leksemaning siftdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarini olib qo'llanishida yaqqol kuzatish mumkin. Masalan, ravishdosh shakllarini olgan fe'l leksema sema asosida fe'lning ma'nosi kuchsizlanib ravishga xos belgi kuchayadi. Qiyoslang: U shoshildi – U shoshilib gapirdi.

Ayrim lug'aviy shakl hosil qiluvchilar fe'lning atash semalarini modifikatsiya qiladi. Masalan, kitob leksemasi sememasidagi belgilanmagan miqdor semasi nutqda voqelangan kitoblar so'z shaklida, [son+ot] qolipli sintaktik qurilmalarda muayyanlashadi. Bu esa uni shartli ravishda «sxememaning atash semalari o'zgarishi» deb talqin qilish imkonini beradi.

Aytilganlar asosida sememaning nutqiy xoslanishini quyidagi tiplarga bo'lish mumkin:

1. Sememaning so'z ma'no bo'lakchasi sifatida voqelanishi.

2. Sememaning atash semalari so'nishi natijasida vazifa semalari kuchayishi va ifoda semalari o'zgarishi sifatida voqelanishi.

3. Sememaning atash semalari o'zgarib voqelanishi.

Sememani nutqqa xoslovchi vositalarning quyidagi turlarini ajratish mumkin:

1. So'z yasovchi vositalar.

2. Morfologik vositalar.

3. Sintaktik vositalar.

Bu vositalarning semema voqelanishiga ta'sirini birma – bir ko'rib o'tishga harakat qilamiz.

Sememani nutqqa xoslovchi so'z yasovchi vositalar. Tizimiy yondashuvda lison va nutq izchil farqlanar ekan, shunga muvofiq, so'z yasashida ham, lisoniy va nutqiy so'z yasash ajratiladi.

Demak, leksema yasash (yasama so'zlarning lisoniylashuvi) natijasida yangi semema (yoki sememalar) vujudga keladi.

So'z yasash vositalari. Leksema so'z yasash qoliplari vositasida nutqiy yasama so'zlarni vujudga keltiradi. Nutqiy yasama so'zlarga ham, boshqa nutqiy birliklar belgilari xosdir.

Yasama so'zlarda uch tur lisoniy birlikning voqeyelanishi kuzatiladi:

a) asos leksema;

b) yasovchi morfema (yoki leksema);

v) so'z yasash qolipi.

Nutqiy yasama so'zlar deyilganda, so'z yasash qoliplari asosida ma'lum bir nutq jarayonida vujudga keltirilgan va ushbu nutq jarayonidagina mavjud bo'lgan hosilalar anglashiladi. Nutqiy yasama so'zlar ijtimoiy shartlanmaganligi bilan xarakterlanadi.

Masalan, [aniq ot+ot anglanmish bilan shug'ullanadigan, aloqador shaxs] qolipi asosida vujudga kelgan uchta bo'zchi hosilasi mavjud:

- a) bo'z to'quvchi shaxs;
- b) bo'z sotuvchi shaxs;
- v) bo'z xarid qiluvchi shaxs.

Bu ma'nolardagi birinchisiga ega bo'lgan birlik lisoniy tabiatli bo'lib, ijtimoiy shartlanganlik xossasiga ega.

Qolgan ikki ma'no sof nutqiy hosilalar hisoblanadi. Biroq lisoniy birlik sanalmish bo'zchi leksemasining va zikr etilgan qolipning nutqiy hosilalari asosida semik bog'lanish mavjud bo'lib, biroq ular leksemaning turli ko'rinishlari sanalmaydi. Ulardagi umumiylik, bog'lovchi semalardan tashqari, so'z yasash qolipi hamdir.

«Bo'z sotuvchi shaxs» ma'nosidagi bo'zchi so'zida bo'z leksemasi sememasi boshqa umumiylik (-chi morfemasi va qolip)lar zarralari bilan birgalikda mazkur nutqiy ma'no (butunlik) uchun bo'lak sifatida namoyon bo'lgan. Bo'zchi so'zining ma'nosi «bo'z sotuvchi shaxs» ma'no bo'lakchalaridan iborat bo'lib, bunda «shaxs» ma'no bo'lakchasi qolip va undagi -chi morfemasi umumiylik zarrasidir.

Xo'sh, mazkur «nutqiy» hosilada «bo'z sotuvchi», «shaxs» ma'no bo'lakchalari mavjud ekan, bunda ushbu hosilaning asli zoti nima hisoblanadi? Boshqacha aytganda, ushbu holatda zotiy va o'zga hodisalar tajallilari qanday farqlanadi? To'g'ri, bo'zchi hosilasida bo'z leksemasining «kichraygan» voqelanishi mavjud, biroq bu hosilaning asl zoti so'z yasash qolipidir. Chunki suvchi, ishchi kabi hosilalar bo'zchi hosilasi bilan birgalikda shaxs otlari qatorini hosil qiladi va «shaxs oti» vazifa ma'no bo'lakchasi mazkur hosilalarni birlashtiruvchi omil bo'lib, bu ularning zamiridagi so'z yasash qolipining mohiyatiga tegishlidir.

Sememalarning nutqda «kichraygan» holda namoyon bo'lishi yoxud (lisoniy sathda) sememalarning semalarga aylanishi qo'shma, juft leksemalarda yoki so'zlarda yanada yorqinroq ko'rinishga ega bo'ladi.

Qo'shma leksemalar tarixan ikki va undan ortiq o'zak (lug'aviy morfema) larning shakliy va mazmuniy butunlikka aylanishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, belbog', tezoqar, belkurak leksemalari. Bunday, deylik, belbog' leksemasi sememasini quyidagicha tavsiflash mumkin: «belni bog'lash uchun ishlatiladigan

mato». Demak, semema «bel», «bog'lash», «mato» semalaridan tashkil topgan. Sememadagi «bel» semasi bel leksemasi sememasining toraygan «semalashgan» ko'rinishidir.

Juft leksemalarda ham bu holatni kuzatish mumkin. Masalan, ota—ona leksemasi sememasi tarkibida ota va ona leksemalari sememalari semalar sifatida ishtirok etgan.

Nutqiy qo'shma va juft so'zlarda ushbu butunlikka asos bo'lgan leksemalarning sememalari nutqiy ma'no bo'lakchalari sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, kitob—daftar juft so'zidagi «kitob—daftar va unga yaqin o'quv qurollari» deb tavsiflanuvchi ma'noviy tabiati tarkibidan kitob va daftar leksemalari sememalari nutqiy ma'no bo'lakchasi sifatida yuzaga chiqqan.

Demak, barcha yasama leksemalarda yasalishga asos leksema sememasi sema darajasiga tushgan holda, nutqiy yasama so'zlarda esa nutqiy ma'no bo'lakchasi sifatida yuzaga chiqadi.

Sememani nutqqa xoslovchi morfologik omillar. Morfologik omillar asosida sememaning nutqqa xoslanishi ma'lum bir so'z turkumlari doirasida kechadi.

Boshqacha aytganda, tasniflovchi lug'aviy shakllarga ega bo'lgan so'z turkumlari doirasida sememaning — u yoki bu omil asosida nutqqa xoslanishi kuzatiladi. Bu vositalar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

Otlarda: ko'plik, kichraytirish.

Sifatda: daraja.

Fe'llarda: nisbat, o'zgalovchi, harakat tarzi shakllari.

Ko'plik son shakli ot turkumiga mansub leksemalarning sememasi tarkibidagi belgilanmagan miqdor semasini muayyanlashtiradi va sememaning nutqiy ko'rinishida miqdor ma'nosini namoyon qiladi: Alisher haligi kishiga o'z she'rlarini ko'chirishga berdi. («Allomalar ibratidan»). Bu shakl ayrim otlarga qo'shilib, hurmat ma'nosini namoyon qiladi, sememada belgilanmagan hurmat ma'nosi uning nutqiy ko'rinishida voqelanadi. Ma'lum bo'ladiki, ko'plik shakli miqdor ma'nosini voqelantirganda, ot leksema sememasidagi atash semasiga ta'sir qiladi. Hurmat ma'nosini voqelantirganda esa, sememani uning ifoda semasini modifikatsiya qilish asosida nutqqa kiritadi.

Semema ifoda semasini modifikatsiya qilish asosida leksemani nutqqa kiritishlar lug'aviy shakl hosil qiluvchisining ko'paytirish ma'nosiga ega bo'lganda kuzatiladi: Tillarim yechilib ketdi. Ko'ngillarim ozib ketdi. Uyqularim qochib ketdi.

Ko'plik son shakli ayrim atoqli otlarga qo'shilib, birgalik ma'nosini ifodalaganda (Toshkentlarni ko'rib keldim), sememaning atash semalaridan birini kengaytirgan holda voqelantiradi. O'xshatish

ma'nosi ifodalanganda esa (Farhodlar keldi kanal qazmoqqa) sememaning ifoda semasi o'zgarishga uchragan holda voqelanadi.

Kichraytirish — erkalash shakllari sememaning goh atash, goh ifoda semalariga ta'sir qiladi.

Erkalash shakllari shaxs otlariga qo'shilib, erkalash, suyish kabi ijobiy munosabatni bildirar ekan, bunda semema tarkibidagi ifoda semalariga ta'sir etilganligi kuzatiladi: Akajonim do'ppim qoqib silar o'li boshimni, Opajonim dasturxonga keltirardi oshimni gapida aka va opa leksemalari sememalari tarkibidagi «betaraf» munosabat semasi «ijobiy munosabat» tarzida nutqiy reallashgan.

Shuningdek, ushbu matnda mazkur leksemalar semantik tarkibidagi «uslubiy belgilanmaganlik» ifoda semasi «so'zlashuv nutqiga xos» tarzida muayyanlashgan.

Kichraytirish shakli — cha leksema sememasining atash, ba'zan ham atash, ham ifoda semalarini modifikatsiya qiladi. Masalan, uycha, o'rdakcha, tayoqcha, qushcha, stulcha kabi so'zlarda leksema semantik ta'sirga uchragan bo'lsa, («hajman belgilanmaganlik» — «hajman kichiklik»), qizcha, o'g'ilcha, odamcha so'zlarida ham ifoda, ham atash semalari modifikatsiyasi kuzatiladi.

So'zlarning barchasida atash ma'no bo'lakchalarida hajm unsuri muayyanlashgan bo'lib, atash semasi o'zgargan holda voqelangan. Shuningdek, so'zlardagi ifoda semalari ham muayyanlashgan bo'lib, bu qizcha, o'g'ilcha so'zlarida «betaraf munosabat» («ijobiy munosabat» tarzida bo'lsa, odamcha so'zida «betaraf munosabat» («salbiy munosabat» tarzida yuzaga chiqqan.

Kichraytirish shakli nafaqat leksema voqelanishida semalarni modifikatsiya qiladi, balki polisemantik leksemalarning har xil sememalarini farqlash uchun ham xizmat qiladi. Masalan, odam leksemasining ikki — «ongli tirik mavjudot» va «erkak jinsidagi kishi» semamalaridan qaysi biri voqelanayotganligini aniqlash vositasi ham bo'lib xizmat qiladi. Qiyoslang: odam = («ongli tirik mavjudot», «erkak jinsidagi kishi»), (odamcha) — «kichik jussali erkak kishi».

Demak, kichraytirish — erkalash lug'aviy shakl hosil qiluvchilari sememalarning nutqiy voqelanishida ba'zan atash, ba'zan ifoda, ba'zan esa ham atash, ham vazifa semalarini nutqiy muayyanlashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, sememalarni farqlab voqelantirishda ham ularning o'ziga xos o'rni bor.

Sifat turkumida daraja ifodalovchi lug'aviy shakl hosil qiluvchilar sifat leksemalar sememalarini nutqqa moslashtiruvchi, asosiy morfologik omil hisoblanadi.

yaxshi leksemasi semantik tarkibi semalari quyidagicha:
atash semalari: «shaxsiy», «umumiy», «ijobiy», «baho».

ifoda semasi: «oddiy» (neytral)

vazifa semasi: gapda mustaqil bo'lak vazifasida kela olishi, ot va fe'llarga birikishi, ravishni biriktirishi va b.

Muayyan nutq sharoitida yaxshi leksemasi turli daraja shakllari bilan keladi. 1.Salim yaxshi o'qiydi. 2.Bugun ish unumi yaxshiroq. 3.Eng yaxshi odamlar bizlarga hamrohdir.

Ko'rinadiki, birinchi gapda yaxshi so'zi oddiy darajada bo'lib, bunda leksema sememasining ifoda semasi darajaning oddiyligi bilan xarakterlanadi. 2—va 3— gaplarda esa sememaning ifoda semasi kuchaygan holda voqelangan, betaraflik belgisi so'ngan.

Daraja shakllari leksema sememalarini farqlash vazifasini ham bajaradi. Qiyoslang: 1.Yaxshi, hozir yetib boraman. 2.Siz zudlik bilan yo'lga tayyorlaning. —Yaxshi. 3.Qovun yaxshi yetishibdi. 4 O'smamiz juda yaxshi.

yaxshi leksemasining voqelangan ma'noviy ko'rinishlari farqlanuvchi asosida gaplarni ikkiga ajratish mumkin:

a) 1— va 2— gaplar;

b) 3—va 4— gaplar.

Birinchi guruh qo'llanishlarda yuqorida zikr etilgan yaxshi leksemasi sememasiga xos semalari voqelanishlarining barchasi kuzatilmaydi. Aniqrog'i, bunda «baho» semasi voqelanishi emas, balki «ma'qullash», «mustaqil gap bo'lagi» vazifa semasi emas, balki «kirish so'z» (birinchi gapda) va «so'z—gap» (ikkinchi gapda) vazifa semalari reallashgan. Shuningdek, zikr etilgan ifoda semasining voqelanishi bunda mutlaqo kuzatilmaydi. Chunki ushbu qo'llanishlarda yaxshi so'zi darajalanish qobiliyatiga ega emas. Demak, yaxshi leksemasi semalarining turlicha kombinatsiyalarda voqelanishiga ko'ra, unda ikki semema borligiga amin bo'lish mumkin:

1. Ijobiy, shaxsiy, ma'qullashni bildiruvchi kirish so'zi.

2. Ijobiy, shaxsiy, oddiy munosabatni ifodalovchi va gap bo'laklari vazifasida kela oladigan sifat.

Ana shu ikki semema nutqiy voqelanishlari farqlanishini sintaktik qurshov va daraja shakllari ham ko'rsatadi.

Biroq bunda sintaktik qurshov semema voqelanishlarini farqlovchi asosiy omil bo'lsa—da, morfologik omil ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bunda sintaktik omil sememani nutqqa olib kirsam, morfologik vosita, zaruriyatga muvofiq uni shakllantiradi.

Sememalarning morfologik asosda farqlanishi ana shu shakllanish jarayonidagina yuz beradi.

Fe'l leksemalar sememalarini nutqqa moslashtirishda ikkiyoqlama tabiatli bo'lganligi sababli lug'aviy—sintaktik shakl hosil qiluvchi deb

baholangan ravishdoshi, sifatdosh va harakat nomi ko'rsatkichlarining roli ham o'ziga xosdir.

Sememani nutqqa olib kirishda unga ta'sir etish kuchiga ko'ra ular darajali qatorni hosil qiladi.

Ravishdosh shakllari fe'l leksemalar sememalaridagi «harakat» semasini kuchsizlantirgan va buning evaziga holat ma'nosini namoyon qilgan holda nutqiy ma'noda «harakat» ma'no bo'lakchasi turli holat ma'no bo'lakchalari bilan omixtalashadi, qorishadi. Masalan, Salim o'qidi gapida o'qimoq leksemasi sememasi sifat o'zgarishiga uchramagan holda muayyanlashgan.

Salim o'qigach, men keldim gapida o'qigach so'zi ma'nosida «harakat» semasi kuchsizlangan holda, o'zi egallashi lozim bo'lgan «o'rin»ning bir qismini «payt» ma'no bo'lakchasiga bergan.

Atash semasidagi mazkur o'zgarish sememadagi vazifa semasini ham o'ziga moslagan, ya'ni fe'l hol vazifasini egallagan. Demak, atash semasidagi o'zgarish sememaning voqelanishida vazifa semasining ham o'zgarishiga olib keladi.

Sifatdosh shakllari fe'l leksema sememasida «harakat» atash semasini ravishdosh shakllariga nisbatan ko'proq modifikatsiya qiladi. Aniqrog'i, fe'l semantikasidagi «jarayonlilik» uning ravishdosh shakli bilan voqelanishida ma'lum darajada kuchsizlangan bo'lsa, sifatdosh shakli bilan voqelanishda undan harakat anglashilsa — da, uning birmuncha statiklashganligi ham yaqqol ma'lum bo'lib turadi. Qiyoslang:

Salim o'qigach, tushundi,

O'qigan bola tushunadi.

Sifat shakllari leksemani uning semantikasidagi «harakat» semasini «kichraytirib», undan «bo'shagan» o'ringa «belgi» ma'nosini kiritgan holda voqelantiradi. Kitobni o'qigan bola birikuvidagi fe'l ma'nosi «yozilgan matnni undagi harfni urishtirib bilib olganlik belgisini ifodalovchi aniqlovchi vazifasidagi fe'l» tarzida muayyanlashtirilgan.

Sifatdosh shakllari fe'l leksema sememasidagi belgilanmagan «payt» sememasini ham nutqda muayyanlashtiradi — nutqiy ma'noda «belgilangan payt» ma'nosi yuzaga chiqadi. —gan shakli o'tgan, — ayotgan shakli hozirgi va —adigan/ydigan shakli kelasi zamon ma'nolarini voqelantiradi.

Harakat nomi shakllarining fe'l sememasini o'zgartirgan holda voqelantirish darajasi korrelyantlari qatorida o'ta kuchliligi bilan ajralib turadi. Aniqrog'i, harakat nomi shaklidagi fe'l semantikasida «jarayon» semasi sezilmas holga kelgan holda nutqqa chiqadi — boshqacha aytganda, nutqiy fe'lda «harakat» semasi butkul so'ngan holda yuzaga chiqadi.

Harakat nomida harakatning statiklashtirilishi predmetlashtirilishi kuzatiladi. Demak, fe'l leksema sememasidagi «harakat» semasi harakat nomi shakli bilan voqelangan fe'lida «narsa – predmet» nutqiy ma'no bo'lakchasi sifatida o'zgartib sememaning vazifa sememasidagi fe'lga xos belgilar ham nutqda o'ta «siqiladi» va bo'shagan o'rinni otga xos belgilar to'ldiradi.

Demak, o'zgalovchi kategoriya shakllari fe'l leksema sememasini nutqiy modifikatsiya qilishda uni o'zgartira olish qobiliyatiga ko'ra quyidagicha darajalanadi:

ravishdosh – sifatdosh – harakat nomi

Bu darajalanishda ravishdosh kuchsiz a'zo sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, harakat nomi o'ta kuchli a'zo sifatida yuzaga chiqadi.

Aytilganlardan ma'lum bo'ladiki, o'zgalovchi kategoriya shakllari fe'l leksema sememasini modifikatsiya qilar ekan, undagi atash va shunga muvofiq, vazifa semalarini o'zgartiradi.

Harakat tarzi shakllari fe'l leksema sememasini nutqda chiqarishda, asosan, uning tarkibidagi ifoda semalarini modifikatsiya qiladi.

Atama va vazifa semalari o'zgarmsdan qolaveradi. Qiyoslang:

1. Salim o'qidi. Salim o'qib yubordi. 2. Bola uxlayapti. Bola uxlab yotibdi. 3. Chopayotgan olapar. Chopib borayotgan olapar. Birinchi juftlikdagi 2–gapda harakat tarzi shakli –ib yubordi o'qimoq fe'lining voqelanishida uning lisoniy mohiyatida belgilanmagan «to'satdanlik», ikkinchi va uchinchi juftlikning 2–gapida –ib yotibdi, 3–gapda –i/b borayotgan shakllari «davomiylik» nutqiy ma'no bo'lakchalarini namoyon qilgan va natijada sememadagi «noaniq tarz» semasi muayyanlashgan.

Sememani nutqqa moslovchi sintaktik vositalar. Sintaktik qurilmalar tarkibida sememaning nutqiy voqelanishida birikuvchi va biriktiruvchi unsurlarning o'ziga xos o'rni bor. Birikuvchi yoki biriktiruvchi unsur ma'lum bir leksema sememasidagi bo'sh o'rinni to'ldirish bilan morfologik shakllarda bo'lgani kabi ikki xil vazifani bajaradi:

1. Sememalarni farqlash.

2. Sememalarni muayyanlashtirish.

Ma'lumki, kitob leksemasi ikki sememali bo'lib, birinchi semema o'quv quroli tushunchasini, ikkinchi semema esa qism, parcha tushunchasini ifodalaydi. Kitob leksemasi tartib sonlari bilan birikanda bu sememalarni farqlash imkoni bo'lmaydi: birinchi kitob uchinchi kitob va hakoza. Lekin birikmadagi asar nomlarini kengaytirilsa (CH. Aytmatovning birinchi kitobi), (Urush va tinchlikning uchinchi kitobi), nutqda «asarning qismi, parcha» sememasi voqelanadi. Asar nomlarini ifodalovchi birliklar o'rnida

shaxs otlari qo'yilsa, o'quv quroli tushunchasini ifodalovchi semema voqelanishi yuz beradi. Bunda sintaktik qurilma tarkibidagi tobe unsur semema voqelanishlarini farqlash uchun xizmat qilmoqda. ma'qul gap birikuvida gap so'zi tobe a'zoning «ijobiy subyektiv munosabatni belgi tarzida ifodalovchi sifat» voqelanishini ta'minlaydi va uni ikkinchi — kirish so'z vazifasida keluvchi sememadan ajratadi.

Sintaktik qurilma tarkibidagi birikuvchi yoki biriktiruvchi unurning to'g'ri yoki ko'chma ma'nolarni farqlashi ham ularning semema nutqiy xoslanishidagi rolini ko'rsatadi. Ashulachi sayradi qurilmasidagi sayramoq leksemasining «subyekt» — valentligini bildirayotgan nome'yoriy qo'llanishdagi ashulachi so'zi semema tarkibidagi atash semalari so'ngan holda voqelanganligini ko'rsatadi.

Ko'rinadiki, sintaktik birikuvlarda lug'aviy birliklar me'yoriy qo'llanishida atash, ifoda va vazifa semalarini muayyanlashtirsa va sememani toraytirsam, nome'yoriy birikuvlarda atash semalarini siqib chiqaradi va ifoda semalarining bo'rtgan holda voqelanishiga olib keladi.

Demak, sememaning nutqiy voqelanishida so'z bilan sintaktik munosabatdagi birliklarning voqelanuvchi sememaga ta'siri natijasida namoyon bo'luvchi hodisalar unda tajallilanuvchi nolug'aviy ko'rinishlar sifatida sememani nutqqa moslashtirish jarayonida unda o'z «iz»larini qoldiradi.

HOSILA SEMEMANING VUJUDGA KELISH YO'LLARI

Hosila ma'nolar bir necha yo'llar bilan vujudga keladi. Ular metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlikdir. Hosila ma'nolar to'g'ri, bosh ma'nolar asosida paydo bo'ladi.

Metafora (gr. *metaphora* — ko'chirish), avvalo, nutq mexanizmi bo'lib, biror leksemaning denotatlarining shakliiy, zohiriy o'xshashligi asosida boshqa ma'noni ifodalash uchun ishlatilishidir.

Metaforik ma'no hosil bo'lishi uchun quyidagilardan biri sabab bo'ladi.

1. Bir so'z boshqa so'zga nisbatan so'zlovchining ifoda maqsadiga ko'proq mos va muvofiq bo'ladi va shuning uchun birinchisi o'rnida ikkinchisi qo'llaniladi.

2. Biror denotatning ifodalovchisi bo'lmaydi va ma'lum bir so'z boshqa denotatni ham ifodalash uchun qo'llanadi.

Demak, birinchi holda ko'chirilayotgan so'z denotatning ikkinchi atamasi bo'lsa, ikkinchi holda birinchi atamasidir. Masalan, quyi so'zi anglatadigan ma'noni etak so'zi qulayroq va to'laroq ifodalaganligi bois tog'ning quyi tomoniga nisbatan etak so'zi ishlatilgan.

O'zbek tilida dengizdagi o'ziga xos jo'g'rofiy o'rinning nomi bo'lmaganligi bois qo'ltiq so'zi unga nisbatan ham qo'llanadi.

Metafora hodisasi asosan, ot turkumi doirasida, qisman fe'llarda uchraydi: Qush uchdi. Samolyot uchdi qurilmalarining ikkinchisida uchmoq fe'li ifodalagan harakat qushning havodagi qanotlarini silkitib qilgan parvozigga o'xshaydi. Shu boisdan uchmoq fe'li ifodalagan keyingi ma'no metaforik ma'nodir.

Metafora hosila ma'no hosil qilishning eng keng tarqalgan usuli sifatida badiiy uslubning, badiiy nutqning eng muhim omillaridan hisoblanadi.

Metaforik hosila ma'no nutqda juda ko'p uchraydi. Ammo ularning lisoniy lashganlari — sememaga aylanganlari nisbatan kamdir. Qanot (samolyot), uchmoq, og'iz (qop) kabi leksemalarning ushbu hosila ma'nolari metaforik sememalardir.

Metaforik yo'l bilan hosil bo'lgan semema davrlar o'tishi bilan o'ziga xos atash semalari kasb etishi natijasida bosh sememasidan uzoqlashib, mustaqil xolga, kelishi omonimik tabiatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, adabiyotshunoslik termini sifatidagi fojea umumiste'mol qo'llanishdagi fojea so'zidan ma'noviy jihatdan uzilib, ularning nomemalari omonimik munosabatga ega bo'lgan. Shuningdek, jo'g'rofiy termin bo'lgan qo'ltiq umumiste'moldagi qo'ltiq leksemasining omonimiga aylangan.

Sinekdoxa yo'li bilan hosil qilingan ko'chma ma'no deganda biror narsaning nomi bilan uning biror qismini atash va aksincha biror narsaning qismi bilan u mansub butunni atash tushuniladi. 1. Besh qo'lini og'ziga tiqadi. 2. Ochildiboy tirnoqqa zor edi. Sinekdoxik yo'l bilan hosil qilingan ma'nolarni ham lisoniy va nutqiy ma'nolarga bo'lish mumkin. Masalan, keltirilgan qo'l, tirnoq leksemalarining sinekdoxik ma'nolari sememalashgandir. Stol sindi, eshik buzildi gaplaridagi stol so'zining oyog' (stolning oyog'i), eshik so'zining qulf (eshikning qulfi) hosila ma'nolari nutqiy sinekdoxik ma'noga misol bo'la oladi. Ammo har qanday butunlik nomi bilan qismni, qismning nomi bilan butunni atab bo'lmaydi. Masalan, daraxt va shox, barg, tana, ildiz, meva butun va qismlardir. Lekin barg deganda hych qachon daraxt anglashilmaydi. Ammo meva (masalan, olma) atamasi orqali daraxt ham ifodalanadi.

Metonimiya (grekcha: metonymia — qayta nomlash) ifodalanmishlarining o'zaro bog'liqligi, aloqadorliklari asosida bu ifodalovchining boshqa ifodalovchi uchun ishlatilishidir.

Metonimiya ham yangi ma'no hosil qilish jarayoni va bu jarayon natijasining barqarorligiga ko'ra lison va nutqqa daxldor hodisadir. Boshqacha aytganda, metonimik hosila ma'no sof nutqiy ham, lisoniy lashgan ham bo'lishi mumkin.

Metonimik ma'nolarning asosiy ko'rinishlariga misol keltiramiz.

1. Bir narsa predmetning nomi bilan shu predmetdagi boshqa bir narsa ataladi:

a) stakan 1 ichimliklar uchun ishlatiladigan silindr ko'rinishdagi shisha idish.

stakan 2 bir stakan hajmiga teng suyuqlik miqdori (bir stakan suv)

b) dasturxon 1 o'rtaga yozilib ustiga oziq – ovqat qo'yiladigan mato materialli ro'zg'or buyumi

dasturxon 2 yeyish uchun o'rtaga qo'yilgan oziq – ovqat.

2. Materialning nomi shu materialdan yasalgan mahsulotga o'tadi:

a) kumush 1 – oq – ko'kish rangli yaltiroq tusli asl metall

kumush 2 – kumushdan zarb qilingan pul, tanga.

v) qog'oz 1 – yozish, chizish, kitob, gazeta, jurnal boshqa hamda boshqa shunga o'xshash maqsadlarda ishlatiladigan yog'och, eski latta – putta va shular kabilardan tayyorlangan yupqa material.

qog'oz 2 – varaq, bet.

3. Joy nomi bilan shu joyda yashovchi kishilar ataladi:

a) qishloq 1 – aholisi ko'proq qishloq xo'jaligi bilan bog'ullanuvchi aholi punkti.

qishloq 2 – qishloqda yashovchi kishilar (qishloq nima deydi.)

1. Harakat ifodalovchisi bilan uning natijasi yoki unga aloqador bo'lgan jarayon nomlanadi.

to'y 1 – yeb – ichish natijasida nafsni qondirmoq.

to'y 2 – bazm – tomosha bilan ziyofat berib o'tkaziladigan marosim.

2. predmetning nomi bilan shu predmet hosilasi ataladi:

a) til 1 – og'iz bo'shlig'ida harakatlanuvchi nutq a'zosi.

til 2 – shu nutq a'zosi harakati natijasida hosil bo'lgan nutq.

b) Navoiy – o'zbek mutafakkir shoiri.

Navoiy – Alisher Navoiy asari

Ko'rinadiki, metonimik hosila ma'nolarning ayrimlari sof lisoniy mohiyat kasb etgan bo'lsa, ayrimlari nutqiy sathdagina mavjud. Masalan, Navoiyni o'qidim gapidagi Navoiy so'zi ellipsis natijasida tushib qolgan asar so'zining ma'nosini ifodalamoqda va u sof nutqiy xarakterga egadir. Ammo keltirilgan dasturxon 2, to'y 2, qog'oz 2, kumush 2 ma'nolari lisoniylashgan, sememaga aylangan metonimik ma'nolardir.

Metonimik hosila ma'nolarining vujudga kelishi, asosan, lisoniy bog'lanishlar emas, balki obyektiv borliq hodisalari orasidagi nolisoniy aloqadorliklar bilan bog'langandir.

Vazifadoshlik sememalar vujudga kelishining asosiy yo'llaridan biridir. Vazifadoshlik asosida semema vujudga kelishi ham, metaforada bo'lgani kabi, o'xshashlikka asoslanadi. Biroq metaforada tashqi ko'rinishdagi o'xshashlikka asoslanilsa, vazifadoshlikda bajariladigan vazifalarning o'xshashligi asosida yangi ma'no vujudga keladi. Masalan, dastlab kamonning paykoni o'q deb atalgan. Milliy kashf etilgach, uning porox to'ldirilgan pistonli gilzasi ham paykonniki kabi vazifa (ya'ni o'ldirish) ni bajarganligi bois o'q deb ataladi. Rus tilidagi pero (pat) so'zining bugungi ma'nosi ham shunday ma'noviy taraqqiyotga ega. Ma'lum bo'ladiki, vazifadoshlik asosida vujudga kelgan hosila ma'nolar nafaqat mustaqil semema darajasiga yetadi, balki o'ziga asos bo'lgan bosh, asosiy sememadan ham ko'ra faollashib, qo'llanish doirasi kengayib ketadi. Masalan, ilgari ko'mir so'zi «ko'mib yondirish yo'li bilan o'tindan tayyorlangan yoqilg'i» sememasiga ega edi. Bugungi kunda bu semema tarixiylashib, u «yer qatlamida tabiiy yo'l bilan hosil bo'lgan qattiq va qora rangli yoqilg'i» hosila sememasi bilan nutqimizda yashaydi.

Ma'lum bo'ladiki, leksemalar semantikasidagi lisoniy o'zgarishlar quyidagi natijalarga olib keladi:

1. Leksemalarning nutqiy ma'nolari ixtisoslashuvi natijasida yangi semema vujudga kelishi. «Qushlarning ikki yonida harakatlanib uchish vositasi» sememasigagina ega bo'lgan qanot leksemasi bugungi kunda «samolyotning ikki yonidan chiqib turgan havoda suzish va muallaq turish vositasi» sememasiga ham ega polisemantik leksemaga aylangan.

2. Aniq ma'nolarning mavhum ma'noga aylanishishi natijasida ixtisoslashuvga zid ma'noviy kengayish yuz berib, yangi semema vujudga kelishi. Masalan, otlanmoq leksemasining dastlabki sememasi «otga minish» bo'lib, bugungi kunda bu semema o'ta kuchsizlanib, leksema, asosan, «biror joyga borish uchun hozirlanish» sememasi bilan yashaydi.

3. Leksema semantik imkoniyatlarining torayishi. Leksema sememalarining biror tomondan ixtisoslashuvi boshqa sememalarning butkul so'nishiga olib keladi. Masalan, keng qamrovli tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning qamrovi torayib ketadi. Bu, ayniqsa, turdosh otlarning atoqli otlarga aylanishida, so'zlarning terminologik mohiyat kasb etishida yaqqol ko'zga tashlanadi.

HOSILA LUG'AVIY MA'NOLARNING LISONIYLASHUVI

Bugungi kunda tilda lison va nutqning izchil farqlanayotganligi, shuningdek, o'zbek tilshunosligida lisoniy qiymat tushunchasining olib kirilayotganligi ko'p ma'noli so'zlar hosila ma'nolarining va nutqqa munosabatini belgilashni zarur qilib qo'yadi.

Avvalo «ma'no ko'chishi» atamasi munozarali ekanligiga diqqatni qaratmoqchimiz. [ko'chmoq] fe'li umumiste'mol qo'llanishda biror narsaning bir nuqtadan ikkinchi bir nuqtaga o'tishi ma'nosida tushuniladi va bunda narsaning tubdan o'zgarishi va yangi narsa vujudga kelishi nazarda tutilmaydi. Biroq mazkur so'z tilshunoslikda hosila ma'no vujudga kelishi, yangi ma'no hosil bo'lishi ma'nosida qo'llanadi va umumiste'mol qo'llanishdagi fe'l bilan mutlaq omonimlik kasb etadi. Biroq bu so'zni ushbu o'rinda mutlaq omonim sifatida qo'llashga ijtimoiy zarurat yo'q bo'lganligi bois, buning sababi sifatida hodisaning noto'g'ri baholanayotganligi tushuniladi. Aslida ko'p ma'noli so'zlarda bir ma'noning ko'chishi emas, balki birinchisidan o'sib chiqqan turli ma'nolar kuzatiladi. Masalan, [qo'litiq] leksemasining birinchi [«qo'lning yelka bilan tutashgan yerida hosil bo'lgan burchak, qo'l osti»] ma'nosining ikkinchi [«quruqlik ichiga suqilib kirgan suv»] ma'nosidan tarkibiga ko'ra jiddiy farqlanib turadi. Ximiyaviy birikmada bir element (atom) o'rnini boshqa xil element egallashi natijasida yangi modda vujudga kelganligi (masalan, N_2O va $N_2 S$) kabi leksema ma'no bo'lakchasining almashishi ham yangi ma'no vujudga kelganligini dalillaydi. Yuqorida aytilgan birinchi ma'nodagi «odamning» ma'no bo'lakchasining o'rnini ikkinchi bir («dengizning») ma'no bo'lakchasining egallashi ham yangi nutqiy ma'no vujudga kelganligini ko'rsatadi. Demak, hodisani «ma'no ko'chishi» deb emas, «so'z yoki nomema ko'chishi», mahsulni esa «ko'chma ma'no» deb emas, balki «hosila ma'no» deb atash uning mohiyatini to'g'riroq aks ettiradi.

Hosila ma'nolarning lison va nutqqa munosabatini yoritishda F.de Sossyur davridan boshlab amal qilib kelinayotgan lisoniy birliklarni belgilashning tayyorlik, ijtimoiylik, majburiylik, barqarorlik kabi ijtimoiy—lisoniy omillarga tayanmoq lozim bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ma'nolarning lison va nutqqa munosabatini ochishda til birliklarining turlicha qo'llanishlarida namoyon bo'luvchi lisoniy xususiyatlarni belgilaydigan ijtimoiy—psixologik omillarning ham ahamiyati katta. So'zning hosila ma'no bilan jamiyat a'zolari uchun umumiylik va majburiylik xossasiga ega bo'lishini bir necha bosqichda kuzatish mumkin va bu bevosita uning paradigmatic—sintagmatik munosabatlarida namoyon bo'ladi.

Nutqda shunday so'zlar kuzatiladiki, ular bilan bir vaqtning o'zida birdan ortiq denotat ifodalanadi va ma'nolardan qaysi biri bosh yoki hosila ma'no ekanligini anglash mushkul bo'lib qoladi. Misol sifatida [olma] leksemasining ikkita [«daraxt», «meva»], [til] so'zining ikkita [«a'zo», «aloqa vositasi»] ma'nosini ko'rsatishining o'zi yetarli. Tilshunoslikda ba'zan ular ko'chma ma'no, ba'zan har ikkalasi ham nominativ ma'no sifatida baholanadi. Shunday bo'lsa — da, hosila ma'nolar asosidagi denotatlarning o'z xususiy atamalariga ega emasligi, shuningdek, so'zning shu ma'nolar asosida lisoniy tizimdan o'ziga xos o'rin egallashlari ularning sof lisoniy hodisa sifatida qaralishiga asos bo'ladi.

Ikkinchi tur ma'nolarning hosilaligi ayon bo'lsa — da, ular denotatlarning xususiy nomemalariga ega emasligi va shu bois qo'llanishda majburiylik xossasiga ega bo'lishdek ijtimoiy omil ma'noga barqarorlik baxsh etadi. So'z shu ma'nosi bilan lisoniy tizimda maxsus o'ringa ega bo'ladi. Masalan, [qanot] leksemasining «samolyotning yerdan ko'tarilish va uchish moslamasi» ma'nosi «qush va hasharotlarning uchish a'zosi» bosh ma'nosidan o'sib chiqqan hosila ma'no bo'lib, bu ma'no ham o'zida lisoniylik belgisini tashiydi va hosila semema sifatida lisoniy tizimdan joy olgan. Ko'rinadiki, bu tipdagi ma'nolar lisoniylashganligi bilan yuqorida zikr etilgan ma'nolar sirasiga kirishga loyiq bo'lsa — da, hosilaviylik xossasiga ega ekanligi ularni bir pog'ona quyida tutib turadi.

Uchinchi tip hosila ma'nolar sof lisoniy mohiyat kasb etgan ma'nolar bilan qo'llanilishi nutq sharoitiga bevosita bog'liq bo'lgan hamda maxsus sintagmatik qurshovlarda namoyon bo'luvchi sof nutqiy ma'nolar orasidagi vaziyatni egallaydi va ularni shartli ravishda lisoniylashmagan hosila ma'nolar sifatida berish ma'qul. [ish] leksemasining «mehnat, yumush» ma'nosi bosh ma'no bo'lsa, «lavozim, xizmat» ma'nosi lisoniylashayotgan ma'no sifatida qaralishi mumkin.

Sof nutqiy hosila ma'nolarning lisonga intilishini ochish ham qator ijtimoiy — lisoniy omillarga tayanadi. Aytilganlardan kelib chiqqan holda, hosila ma'nolarning lison va nutqqa munosabati jihatidan quyidagi tasnifini berish mumkin:

- 1) lisoniylashgan va hosilaviylikni yo'qotgan ma'no;
- 2) lisoniylashgan hosila ma'no;
- 3) lisoniylashayotgan hosila ma'no;
- 4) nutqiy hosila ma'no.

So'zlarning umumiy lisoniy qiymatini tiklash bilan birgalikda ularning leksikografik tavsifini berish va zamonaviy izohli lug'atlar yaratishda ham ko'p ma'nolilikning lison va nutqqa munosabatini aniq va qat'iy belgilab olish muhim ilmiy — metodologik ahamiyatga ega.

LEKSIK – SEMANTIK MUNOSABATLAR

Leksik birliklar lisonda turli semantik munosabatlar asosida har xil paradigmalarda hosil qilgan holda mavjud bo'ladi. Sinonimik, antonimik, graduonimik, partonimik, giponimik munosabatlar ana shunday lisoniy munosabatlardir. Quyida ularning har birini alohida – alohida ko'rib o'tamiz.

Sinonimiya. Shaklan har xil, ammo bir tushunchani turli bo'yoq va o'ttenkalar bilan ifodalaydigan leksemalar sinonimlar deyiladi. Sinonim leksemalar orasidagi munosabat sinonimiya yoki sinonimik munosabat deyiladi.

Sinonim leksemalar sememalaridagi atash va vazifa semalari aynan bir xil bo'lib, ifoda semalari farqlanadi. Misol sifatida yuz – bet – aft – bashara – turq qatorini keltirish maqsadga muvofiq. Ma'nodoshlik qatoridagi mazkur leksemalarning barchasida atash semalari bir xil: «odam boshi old tomoni», «peshanadan iyakkacha». Ammo ifoda semalari har bir leksemada o'ziga xos. Aniqrog'i, «shaxsiy munosabat» har bir leksemada boshqa – boshqa namoyon bo'lgan. U yuz leksemasida «shaxsiy betaraf munosabat» ko'rinishda bo'lsa, turq leksemasida «o'ta kuchli shaxsiy salbiy munosabat» tarzidadir.

Ma'nodoshlik qatoridagi leksemalarning ifoda semalari turli – tumandir. Ulardan ayrimlari quyidagilar:

- 1) ijobiy yoki salbiy baho yoxud munosabat semalari;
- 2) leksemaning qo'llanish davrini ko'rsatuvchi semalar: «oskorgan», «yangi», «o'ta yangi», «arxaik», «tarixiy».
- 3) leksemaning qo'llanilish doirasini ko'rsatuvchi semalar: «shevaga xos», «so'zlashuvga xos», «kitobiy», «ko'tarinkilik» va h.

Ma'nodoshlik qatoridagi leksemalarning bittasi dominanta (bosh) leksemasi bo'lib, boshqalari shu leksema atrofida birlashadi, ma'nodoshlik qurshovi hosil qiladi. Dominanta leksemaning yuqorida tanalangan barcha ifoda semalari neytral, betaraf bo'ladi. Masalan, katta – ulkan – bahaybat sinonimik qatori «kitobiylik», «ko'tarinkilik» ifoda semalari asosida tashkil topgan. Qatordagi katta leksemasida bu sema belgilanmagan, neytral, ulkan va katta leksemalarida ifodalangan, oydinlashtirilgan.

Ma'nodoshlik qatoridagi dominanta leksemaning bir qancha o'ziga xos xususiyatlari bor:

1. Dominanta leksemaning mazmuni boshqa leksemalarnikiga nisbatan kambag'alroq bo'ladi. Qiyoslang: chiroyli, go'zal va suluv. Ushbu qatordagi chiroyli leksemasida go'zal va suluv leksemasidagi ko'tarinkilik bo'yog'i yo'q.

2. Dominanta leksemaning qo'llanish doirasi va miqdori boshqa ma'nodoshlarnikiga nisbatan keng va ko'p bo'ladi.

3. Dominanta leksema belgilanmagan ifoda semasiga ega bo'lganligi bois istalgan vaqtda o'z ma'nodoshlarini almashtira oladi.

4. Ma'nodoshlik qatori mansub bo'lgan katta tizimga faqat dominanta leksema kiradi. Masalan, «kishi tanasi a'zolari» lug'aviy ma'noviy guruhiga yuz dominanta leksemasi kirib, quloq, burun, lab, qosh, peshona leksemalari bilan paradigma hosil qiladi. Boshqa ifoda semasi belgilangan leksemalar «betaraf» bo'lolmaganligi bois yuqori paradigmaga kira olmaydi va ularning betaraf vakili bu xuquqqa ega bo'la oladi, xolos.

Ma'nodoshlik paradigmasi doimo ochiq bo'ladi. Jamiyat, davlat talabi asosida keraksizlari iste'moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraveradi. Nutqda ma'nodoshlik qatorlari nutqining atashi birliklari, iboralar, mustaqil leksema sememalarining turlari, yasama so'zlar, so'z birikmalari, nutqiy ko'chma so'zlar bilan to'lib, kengayib boradi. Bular kontekstual sinonimlar sifatida nutqning go'zalligi va boyligini ta'minlovchi bebaho vosita sanaladi.

Antonimiya (grekcha anti — qarama — qarshi, onuma — nomi) leksemalar orasidagi ziddlik munosabatidir: katta — kichik, yosh — qari, mitti — ulkan, oq — qora va hokazo. Antonim leksemalarining umumiy birlashtiruvchi semalari bilan bir qatorda, qarama — qarshi semalari ham bo'lishi lozim. Masalan, katta va kichik leksemalari umumiy — «sifat», «ko'lam» semalari bilan birga, qarama — qarshi — «nisbatan ortiq» (katta) va «nisbatan katta bo'lmagan» (kichik) semalariga ham ega. Yoki qish — «yilning eng sovuq fasli», yoz — «yilning eng issiq fasli», kirmoq — «ichkariga harakatlanmoq», chiqmoq — «tashqariga harakatlanmoq». Antonim leksemalarning asosida borliqdagi qarama — qarshi hodisalarning in'ikosi bo'lgan qarama — qarshi tushunchalar yotadi. Antonim leksemalar bir turga kiruvchi giponim leksemalardir: issiq — sovuq (harakat), katta — kichik (hajm), erkak — ayol (jins) va hokazolar.

Antonimlarning mantiqiy asosini ikki tur qarama — qarshilik tashkil etadi: a) kontrar qarama — qarshilik; b) komplementar qarama — qarshilik.

Kontrar qarama — qarshilik bu darajalanuvchi leksemalar qatoridagi tafovutlarning farqlarga, farqlarning ziddiyat, ya'ni qarama — qarshilikka o'sib borishi natijasida birinchi a'zo bilan oxirgi a'zoning antonimlashuvidir. Masalan, kichik — o'rta — katta, yosh — o'smir — o'rta yosh — qari kabi. Bunda kichik va katta, yosh va qari leksemalari daraja qatorining ikki qarama — qarshilikda qator a'zolari o'rtasida ikki antonim a'zo belgilarini o'zida mujassamlashtirgan bog'lovchi bo'g'in mavjud bo'ladi. Yuqoridagi o'rta leksemasida

kichik va katta leksemalarining qarama – qarshiligi so'nadi. Demak, leksemalarining kontrar qarama – qarshiligini ularning darajalanish (graduonimik) qatoridan izlash lozim.

Komplementar antonimiyada qarama – qarshilik uchinchi, oraliq bo'g'insiz bo'ladi: rost – yolg'on, arzon – qimmat, oson – qiyin. Bu leksemalar orasida oraliq uchinchi leksemalar yo'q.

Antonimlar strukturasi ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

har xil o'zakli antonimlar: katta – kichik, kirmoq – chiqmoq, muhabbat – nafrat;

bir xil o'zakli antonimlar: madaniyatli – madaniyatsiz, aqlli – aqlsiz, ongli – ongsiz.

Fanda antonimlarni faqat sifat va ravish turkumiga xos hamda har xil o'zaklilarini tan olishdek tor tushunish ham mavjud. Biroq bu borliqdagi qarama – qarshiliklarni tan olmaslik yoki ularni ko'ra bilmaslik hamda ularning lisoniy tajallilari mohiyatini ilg'ab olmaslikdan boshqa narsa emas.

Graduonimiya. Lug'aviy birliklar o'zaro ma'noviy munosabatlariga ko'ra ma'lum bir darajalanish qatorlarini hosil etishi tanga qadimdan ma'lum va uning eng yorqin namunasi «o'rta» bo'zini o'z ichiga olgan so'zlar qatoridir.

Masalan: Katta – o'rta – kichik

Yosh – o'rta – qari

Uzoq – o'rta – yaqin

Baland – o'rta – past

Uzun – o'rta – qisqa.

Ma'lumki o'rta so'zi bilan ifodalangan belgi – xususiyat tom ma'noda o'rtalik, oraliq, ya'ni ikki bir – biriga zid belgi oralig'idagi holatni ko'rsatadi. O'rta leksemasi antonimlar oralig'idan o'rin olsa, (katta – o'rta – kichik) darajalanishi kam seziladi. Lekin o'rta leksemali birliklarni zid belgilar asosida emas, ma'lum bir belgining kamayishi yoki o'sishi asosida idrok etilsa, ma'noviy darajalanish yaqqol anglashiladi.

Darajalanish qatori a'zolari kamida uchta bo'ladi.

Darajalanish munosabatlari bilan bog'langan so'zlar qatorini

a) g'ayrilisoniy asoslar;

b) sof lisoniy asoslarga

tayanib ajratish mumkin.

G'ayrilisoniy omilning mohiyati shundaki, borliqdagi narsa belgi – xususiyatlarda sifat farqlari bilan birga miqdor farqlari ham mavjud. Masalan, inson go'daklik, yoshlik, navqironlik, yetuklik, qarilik holatlarini, o'simlik navnihollik, ko'chatlik, yetilganlik, quriganlik davrlarini boshidan kechiradi – organizm o'sadi. Tabiatdagi rang va boshqa belgilar shunchalik xilma – xilki,

bo'yoqchilar birgina qora rangning hatto o'ndan ortiq turini ajratadilar.

Insonning faol ongi ana shu miqdoriy va sifatiy farqlarni aks ettiradi. Til ongning shakliy jihati bo'lganligi bois u ongdagi aks ettirilgan mana shunday miqdoriy farqlarni ham ifodalashi lozim. Bunday miqdoriy farqlar turli usullar bilan, jumladan, alohida-alohida leksemalar bilan ham ifodalanadi. Chunonchi, nihol – ko'chat – daraxt, ninni – chaqaloq, go'dak – bola, buzoq – tana – g'unajin – sigir kabi.

Graduonimik lug'aviy qatorlarni ajratishning lisoniy omillari quyidagilar:

- a) ma'noviy omil;
- b) so'zlararo paradigmatik munosabatlar.

Graduonimik qatorlarni ajratishdagi ma'noviy omilning mohiyati shundaki, bir qator leksemalar sememalarda ma'lum bir belgining oz – ko'pligi, turli xil darajalariga ishora mavjud. Masalan, darcha – eshik – darvoza leksemalarining «O'zbek tili izohli lug'ati»dagi izohlarini kuzataylik:

1. Darcha – ilgari vaqtlarda deraza vazifasini o'tagan bir yoki qo'sh tavaqali, eshik yoki devorga o'rnatilgan kichkina eshikcha (O'TIL, 1,2,12.)

2. Eshik – uy, xona, bino yoki hovlining kiraverishida o'rnatilgan ochib – yopib turiladigan moslama (O'TIL, 11, 457).

3. Darvoza – hovli, qo'rg'on, qal'a, zavod va shu kabilarga kiriladigan, ochib – yopiladigan katta eshik, qopqa (O'TIL 1, 209.)

Biz ajratgan so'zlar miqdoriy ko'rsatkichlarni ifodalovchi sememalardir. Bu darcha leksemasi izohidagi kichkina va eshikcha so'zlari, darvoza leksemasi izohidagi katta leksemasidir.

Boshqa bir leksemalar qatorini olamiz: gulobi – pushti – qizg'ish – qizil – ol – qirmizi.

Bu leksemalar qayd etilgan lug'atda quyidagicha izohlangan.

1 Gulobi – gulob rangli, pushti (O'TIL, 1, 197)

2 Pushti – shaftoli guli rangidagi, och qizil (O'TIL, 11,608)

3 Qizg'ish – qizilga moyil, qizilga yaqin rangdagi, qizg'imtir (O'TIL, 11, 573) .

4 Qizil – qon rangidagi, qirmizi, olvali (O'TIL, 11, 570)

5. Ol – qizil, qirmizi (O'TIL, 11, 529)

6 Qirmizi – qizil rangli, qizil, ol (O'TIL, 11, 581)

Bu tavsif, albatta, mukammal emas. Chunki ular o'zlarining graduonimik tizimidan uzib tavsiflangan. Agar ular bir sistema a'zolari sifatida tahlil etilsa, quyidagi tavsiflarga ega bo'lishar edi:

1. Gulobi – gulob rangli, oqdan qizillikka, pushtiga moyil bo'yoqli rang.

2. Pushti — shaftoli guli rangidagi, och qizil, gulobidan to'qroq.
3. Qizg'ish — pushtidan to'qroq, qizildan ochroq, qizg'imtir rang.
4. Qizil — qon rang.
5. Ol — qizildan to'qroq rangli.
6. Qirmizi — to'q qizil rangli.

Bu leksemalar denotativ ma'nolaridagi rangning miqdoriy masasi asosida quyidagicha darajalanadi.

«qizillik»

— +

-3	-2	-1	0	1	2
gulobi	pushti	qizg'ish	qizil	ol	qirmizi

Demak, lug'aviy graduonimik qatorlarni ajratish uchun ma'noviy omil o'zaro yaqin tushunchalarni ifodalovchi leksemalar asosidagi har bir leksemada ma'lum bir belgining turlicha darajalanishiga ishora mavjudligida namoyon bo'ladi. Shu asosda ma'noviy omilning o'zini ikkiga bo'lamiz:

- 1) bir — biriga yaqin va o'xshash tushunchalarni ifodalashi;
- 2) ayni bir belgining turli xil miqdoriga ishora qilishi:

Graduonimik qator lug'aviy paradigmalarga qo'yiladigan quyidagi talablarning barchasiga javob berdi:

- 1) lug'aviy paradigmaning bitta yetakchi leksema (dominanti) atrofida birlashishi;
- 2) lug'aviy paradigmaning ochiqligi;
- 3) lug'aviy paradigmaning boshqa kattaroq paradigmalarning tarkibiga yetakchi leksema bilangina kirishi;
- 4) lug'aviy paradigmadagi qurshov leksemalarning dominant leksema bilan osonlikcha almashtirila olishi:

Demak, leksemalararo lisoniy munosabat sanaluvchi graduonimiya hodisasi bir necha leksemaning ma'lum bir belgining o'z — ko'pligiga qarab, lug'aviy ma'noviy qatorda, tizimda namoyon bo'lib, bunda dominant va qurshov leksemalari farqlanadi.

Lug'aviy graduonimik qatorda dialektikaning eng umumiy qonunlari tajallisi mavjud:

a) graduonimik qatorda belgining darajalanib, oshib yoki kengayib borishida miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi qonuni tajallilanadi;

b) graduonimik zanjirning ikki chekka uchi ma'lum bir belgining lasdig'i bilan birga, bir — birini inkor etishida inkorni inkor qonuni namoyon bo'ladi;

v)bir–birini inkor etuvchi (antonimik munosabatda turgan) leksemalarning bir yetakchi leksema (dominanta) atrofida birlashib, bir lug'aviy ma'noviy qatorni – paradigmani, butunlikni tashkil etishda qarama–qarshiliklar birligi va kurashi qonuni nomoyon bo'ladi.

Giponimiya. Leksemalararo semantik munosabatlarning yana bir turi giponimiya (aniqrog'i, gipo–giperonimiya), ya'ni tur–jins munosabatidir.

Giponimik munosabatda giperonim (jins) va giponim farqlanadi.

Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifodalovchi ko'pgina ma'nolarni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikrotizimning markaziy leksemasi, dominantasi sifatida namoyon bo'luvchi lug'aviy birlikdir. Giponim esa ma'lum jins turlarining nomlarini hamda o'zining semantik tarkibida implitsit tarzda jins ma'nosini ham ifodalovchi, semantik jihatdan giperonimga nisbatan boy bo'lgan lug'aviy birlikdir.

Giponim va giperonim orasidagi aloqa mantiqiy asoslarga egadir. Bu esa obyektiv borliqdagi umumiylik tushunchasi bilan bog'liqdir. Masalan, daraxt giperonimi jins ma'nosini ifodalovchi leksema sifatida daraxtning barcha turlarini ifodalovchi leksemalarni leksik–semantik munosabat asosida birlashtirib leksik–semantik guruh hosil qiladi. Shu boisdan daraxt leksemasi giperonim sifatida giponimlari bilan leksik–semantik aloqaga kirisha oladi. Masalan, daraxt–qayin, daraxt–terak, daraxt–dub, daraxt–archa.

Giponimlar teng huquqli bo'lib, ularning giperonimga munosabati bir xildir. O'z navbatida, bu munosabat polisemiya va omonimiya hodisalari bilan ham bog'lanadi. Masalan, o'zbek tilidagi daraxt nomlari dastlab ikki guruhga bo'linadi: mevali daraxtlar va manzarali daraxtlar. Mevali daraxtlar o'z mevasining nomi bilan ataladi. Shuning uchun bu leksemalar ko'p ma'noli bo'lganligi bo'lsa bir tomondan meva, ikkinchi tomondan daraxt giperonimlari bilan semantik munosabatga kirishadi:

Meva: olma – o'rik – shaftoli – behi.

Daraxt: olma – o'rik – shaftoli – behi.

Birinchi qatorda esa «daraxt» umumiy, integral semalariga ega Daraxt giperonimi jins tushunchasini ifodalovchi leksema sifatida, birinchi navbatda, shu jinsning turlarini bildiruvchi so'zlar bilan bog'lanadi. Daraxt leksemasi uning turi nomi o'rnida qo'llanishi ham mumkin. Lekin giperonim giponim o'rnida qo'llanganda uning mohiyatini yorqin ifodalay olmaydi. Shu boisdan o'z oldidan giponimni aniqlovchi sifatida qabul qiladi: o'rik daraxti, shaftoli daraxti kabi.

Giponim leksemaning sememasi giponim leksemalar uchun birlashtiruvchi sema bo'lib xizmat qiladi. Masalan, daraxt giperonim leksemasining sememasi «tanasidan shoxlanuvchi o'simlik» bo'lib, «qizil, yashil, yoki sariq rangli yong'oqdan piyolagacha bo'lgan hajmdagi sersuv meva beruvchi daraxt» sememasiga ega [olma] leksemasining «daraxt» semasi daraxt giperonimi leksemasi sememasining sememalashgan ko'rinishidir.

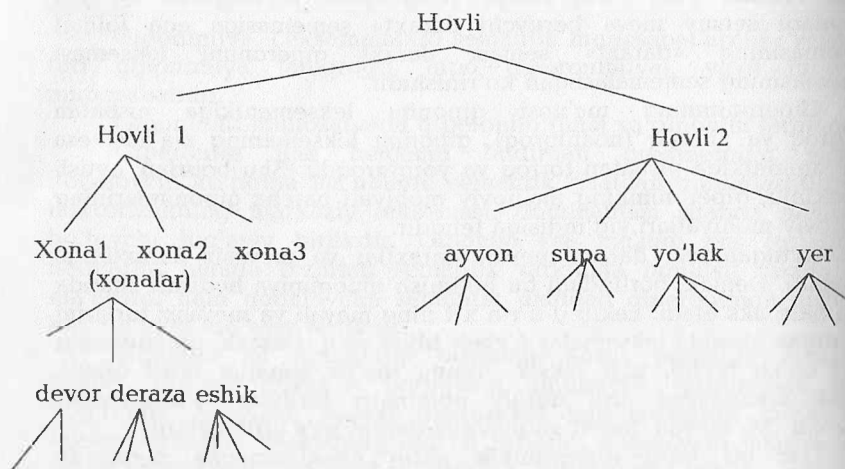
Giperonimning ma'nosi giponim leksemanikiga nisbatan kengroq va xiraroq (noaniqroq), giponim leksemaning ma'nosi esa giperonimnikiga nisbatan torroq va yorqinroqdir. Shu boisdan, aytish mumkinki, giperonimning ma'noviy mohiyati barcha giponimlarining ma'noviy mohiyatlari yig'indisiga tengdir.

Aytilganidek, daraxt mevali daraxtlar va mevasiz daraxtlarga bo'linadi. Demak, borliqdagi bu bo'linish giponimiya hodisasi sifatida tilda ham aks etadi. Lekin d a r a x t ning mevali va mevasiz turlarini ataydigan alohida leksemalar o'zbek tilida yo'q. Demak, giponimning o'zni bo'sh bo'lib, ular leksik lakuna (bo'sh xona)lar hosil qiladi. Leksik lakunalarni turli nutqiy nominativ birliklar to'ldiraverishi mumkin (M: mevali daraxt va mevasiz daraxt so'z birikmalari).

Har bir gipo-giperonimik qator cheklanmagan miqdorda lug'aviy lakunalarga ega bo'ladi. Bu bo'sh xonalar ayni bir jinsning turli belgilari bilan chegaralanmagan miqdorda to'lib borish imkoniyatiga ega. Masalan, o'nta uzum nomini biluvchi odam uchun o'zbek tilidagi 600 ta uzum nomining 590 tasi lug'aviy lakuna hisoblanadi. Demak, lakunalar ijtimoiy ham («mevali daraxt» va «mevasiz daraxt» tushunchasini ifodalovchi leksemalar), individual ham (mavjud leksemalarni ma'lum bir kishining bilmasligi) bo'lishi mumkin.

Partonimiya. Borliqdagi barcha ashyolar—narsa, predmet, buyum butunlik ekan, albatta, tarkibiy qismlarga, bo'laklarga bo'linadi. Tarkibiy murakkablik, bo'laklarga bo'linuvchanlik borliq ashyolarining umumiy qurilishi qonuniyati ekan, bu qonuniyat ong orqali lisonda o'z aksini topishi shart va zarur. Misol sifatida «odam» butunligini olaylik. Odam bir butunlik sifatida qabul qilinadi, lekin uning tana a'zolarini alohida—alohida ismlar bilan atashga ehtiyoj seziladi. Butunni lisoniy «bo'lish» ijtimoiy zaruriyat taqozosidir. Butunning bo'laklari ijtimoiy qiymat kasb etsa, u umumiste'mol bo'zlari bilan nomlanadi. Lisoniy va tibbiy «bo'lish» farqlanadi. Tibbiy bo'linishda inson tanasining o'n mingga yaqin a'zosi, bo'lagi ajratiladi. Lekin «O'zbek tilining izohli lug'ati»da odam va mol tanasi a'zolarini atovchi 103 ta leksema mavjud. Demak, lug'aviy atovchisiz boshqa a'zolarining ajratilishi ijtimoiy emas, balki tor-tibbiy ahamiyatga ega.

Ma'lumki, obyektiv borliqdagi ashyolar orasida butun –bo'lak munosabatlari pog'onali. Buni chizmada quyidagicha berish mumkin.

Ko'rinadiki, hovli borliq voqeligi sifatida cheksiz bo'laklanishi mumkin. Har bir quyi pog'ona yuqori pog'ona uchun bo'lakdir. Voqelikdagi bunday bo'linish tilda LMGLarni tashkil etganda o'z aksini topadi. Butun dastlab shu butunning bo'laklariga, bu bo'laklar butun sifatida boshqa bo'laklarga, bu bo'laklar yangi butunlik sifatida yangi bo'laklarga cheksiz ravishda bo'linib ketaveradi. Leksemalarning partonimik LMGLarida ham shunday bo'linish voqelanadi.

Demak, partonimik LMGLar obyektiv borliqdagi butun –bo'lak pog'onali bo'linishini aks etgan holda tuziladi. Masalan, «tirmoq», «odam» totonimining partonimlari bosh, tana, qo'l, oyoq kabi to'rtlikdan iborat. Tirmoq barmoqning, barmoq qo'lning, qo'l esa odamning partonimidir. Odam LMGSiga tirmoq ham, barmoq ham kirmaydi.

Partonimik LMGning lisoniy asoslari nimada?

1. Partonimlar orasida paradigma a'zolariga quyiladigan eslatish, o'xshashlik munosabatlari mavjud.

2. Partonimik qatorda dominant leksema bo'lib, u partonimlarni o'z tevaragida to'plab, yuqori butunlikka esa uning o'zi kiradi.

3. Partonimik LMG har doim ochiqdir. Bu ochiqlik quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Birinchiidan, partonimik lug'at paradigmadagi istalgan leksema o'zining sinonimik, graduonimik, giponimik qatorlariga ega bo'lishi mumkin va nutq sharoitiga ko'ra o'zi mansub LMG tarkibiga sinonim, giponim graduonimlarini olib kiradi. Masalan, bosh leksemasi o'rnida kalla leksemasi LMG dan joy olishi ham mumkin.

Ikkinchiidan, jamiyat taraqqiyoti natijasida butunning ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi–yangi qismlari ochilib va nomlanib boradi.

Uchinchiidan partonimik lug'aviy paradigmada leksemalar miqdori, ularning shakli nisbiy erkinlikka ega. Masalan, kalla leksemasining salbiy ma'nosi ta'kidlansa ham, bosh va kalla leksemalaridan qaysi biri dominanta ekanligini ochiq aytish qiyin.

Partonimiyaning lisoniy hodisa ekanligini isbotlovchi asosiy dalil totonim va partonim orasida semik bog'lanishning mavjudligidir. Buning uchun bitta totonim va uning bir partonimi semantik munosabatini qiyoslab ko'raylik:

odam — «ongli tirik mavjudot».

Semalari: «mavjudot», «tirik, ongli».

Bosh — odam gavdasining yuqori qismi.

Semalari: «yuqori qismi», «gavdaga tegishli», «odamga xos».

Ko'rinadiki, totonim (odam) ning sememasi partonimida sema darajasigacha kichrayib namoyon bo'ladi.

Aytilganlarning barchasi partonimik lug'aviy paradigmanning lisoniy tabiatligini ko'rsatadi.

LEKSIKANING SISTEM TABIATI. LEKSIK ZIDDIYATLAR *

1. Lisoniy sistema va uning mikrosistemalari. Leksemalarni sistem tadqiq qilishning asosida ularni o'zaro ichki munosabatlariga tayanib ma'lum bir qatorlarga, guruhlariga, turlarga, turkumlarga, aniqrog'i, kichik va katta paradigmalarga birlashtirish yotadi. Aslida birliklar bizning xohish–irodamizga bog'liq bo'lmagan holda ongda paradigmalar holida yashaydi. Bizning vazifamiz esa ana shu paradigmalarni, ularning yashash qonuniyatlarini ochishdan iboratdir.

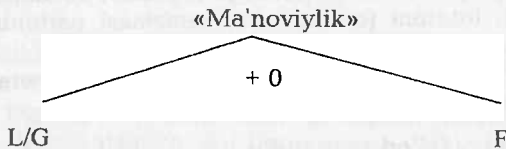
Leksemalarning o'zaro muayyan o'xshashligi, farqli va zid belgilari asosida birlashgan guruhlari tizim yoki lug'aviy sistema deb ataladi. Lug'aviy tizim boshqa tizimlar kabi pog'onali qurilishga ega. Lison bir necha ichki tizimlardan iborat murakkab sistema bo'lganligi kabi leksik sistema ham o'z o'rnida bir necha tizimchalardan tashkil topadi. Bu pog'onaviylik lisonidan boshlanib alohida leksemagacha

* Ushbu mavzuni yoritishda L.Ne'matovanning "O'zbek tilida privetivlik (nofonologik seth)" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasidan foydalanildi.

davom etadi va bu bir necha bosqichdagi birliklar orasida, aytilganidek, qat'iy lisoniy munosabatlar hukm suradi.

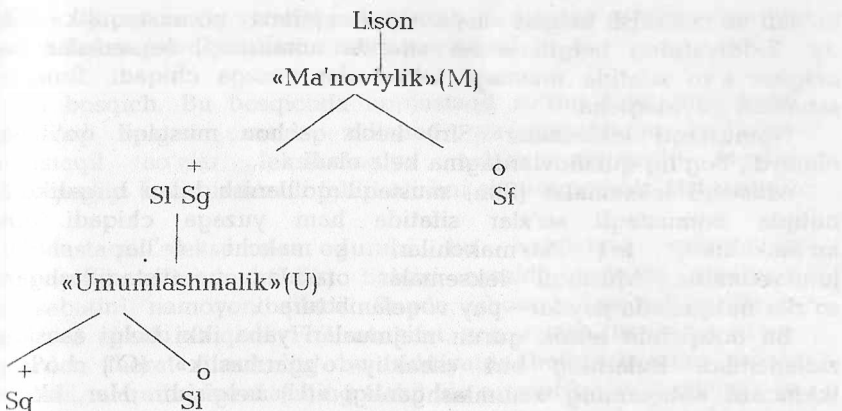
Buni quyida lisonidan nutqqa qarab bosqichma – bosqich ko'rib o'tamiz.

1 – bosqich. Bu bosqichda yaxlit butunlik sifatida qabul qilingan lisoniy sistema «ma'noviylik» oppozitsiya belgisi ostida fonologik fonetik (F,), leksik – semantik (L) va grammatik (G) sathlarqa bo'linadi. Bu bo'laklar o'zaro privativ ziddiyatli munosabatdadir. Bunda fonologik/fonetik sath belgisiz va leksik – semantik, grammatik sathlar belgili a'zo hisoblanadi. Chunki leksik – semantik sathning birliklari bo'lgan leksemalar, grammatik sath birliklari bo'lgan morfemalar hamisha ma'lum bir ma'no ifodalaydi. Fonologik sath (Sf) birliklarining ma'noga munosabati murakkabdir. Chunki aslida fonologik birliklar faqat ifoda planiga ega birliklar sifatida qaraladi. Shuningdek, ayrim holatlarda chunonchi, ayrim tovushlarni cho'zish asosida ma'noni kuchaytirish, ba'zi fonetik hodisalarning ma'no farqlash uchun xizmat qilishi fonemalarning ba'zan ma'noviy bo'lishini ko'rsatadi. Demak, lisonning dastlabki bo'linishini quyidagicha tasvirlash mumkin:

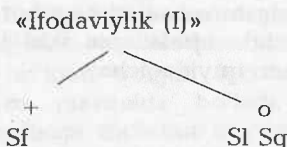

Bundagi belgili a'zo murakkab bo'lib, leksik – semantik va grammatik sathlarni o'zida birlashtirgan. O'z o'rnida bu sathlar «ma'noning umumlashmaligi» belgisi ostida noto'liq ziddiyatda turadi. Bu ziddiyatda grammatik sath (Sg) belgili va leksik – semantik (Sl) sath belgisiz a'zo sanaladi. Chunki grammatik sath birliklari umumlashgan grammatik ma'noli bo'lsa, leksik sath birliklari umumlashgan ma'noga ham, har biri xususiy ma'noga ham ega bo'ladi.

Birinchi bosqich lisoniy munosabatlari umumiy manzarasini quyidagicha beramiz:

Lisoniy tizim murakkab bo'lganligi bois uning ziddiyatlari qatorini yanada kengaytirish mumkin. Masalan, «ifodaviylik» belgisi ostida ham mazkur bo'linish birliklari noto'liq ziddiyatda bo'ladi. Bu ziddiyatda belgili a'zosi tilning ifoda, moddiy asosini tashkil etuvchi fonologik/fonetik sathlarning uslubiy bo'yoqdor qatlamidan iborat bo'lib, ziddiyat tasvirini quyidagicha berish mumkin:

Demak, birinchi bosqich ziddiyatlari asosida sathlarning lisoniy qiymatlarini quyidagicha berish mumkin:

$$\begin{aligned} Sf &= MOI+ \\ SI &= M+UOIO \\ Sg &= M+U+IO \end{aligned}$$

Ko'rinadiki, sathlar o'zaro privativ ziddiyatli bo'lsa – da, ularning birida farqlovchi belgisi ham bor. Bu ularning ekvipolent ziddiyatli munosabatga ham ega ekanligidan dalolat beradi. Chunonchi, Sf SI dan ma'noviyligi bilan farqlanadi.

Leksik sistema va uning mikrosistemalari. Ajralib chiqqan leksik sath bu bosqichda ikki katta – mustaqil va nomustaqil so'zlar guruhiga bo'linadi. Bu bo'linish privativ zidlanish asosida hosil

bo'ladi va zidlanish belgisi «ma'noviy va vazifaviy nomustaqillik» (N) dir. Ziddiyatning belgili a'zosi sifatida nomustaqil leksemalar va belgisiz a'zo sifatida mustaqil leksemalar yuzaga chiqadi. Buning sabablari quyidagicha:

Nomustaqil leksemalar (Sln) hech qachon mustaqil qo'llana olmaydi, bog'liq qurshovlardagina kela oladi.

Mustaqil leksemalar (Sln) mustaqil qo'llanish bilan birgalikda, nutqda nomustaqil so'zlar sifatida ham yuzaga chiqadi. Ot ko'makchilar, fe'l ko'makchilar, ko'makchi fe'llar shular jumlasidandir. Mustaqil leksemalar orasidan nomustaqillashgan so'zlar nutqimizda paydar – pay voqelanib turadi.

Bu bosqichda leksik guruh majmualari yana ikki belgi asosida zidlanadilar. Bularning biri «shakliy o'zgarimaslik» (O') bo'lsa, ikkinchisi «Ma'noning umumlashganligi» (U) belgisidir. Har ikkala zidlanishda nomustaqil so'zlar belgili, mustaqil so'zlar belgisiz a'zolar sifatida yuzaga chiqadi. Nomustaqil so'zlarning ziddiyatda belgili a'zo sifatida namoyon bo'lishi izoh talab qilmagani holda, mustaqil leksemalarning belgisizligi shundaki, ular sirasida o'zgarimas so'zlarning ham mavjudligi (ravishlar va taqlidlar) va ayrim o'rinlarda so'z o'zgartiruvchi kategoriyalarning neytrallanishidir. Masalan, so'zlarning birikuvida joylashuv omili kuchayganda shakliy omil susayadi: tosh ko'prik, xat yozmoq kabi. Shuningdek, mustaqil leksemalarda ma'noviy umumlashuvchanlari ham bor.

Demak, ikkinchi bosqichda ajraladigan ikki tizimiy birlashma (paradigma)ning lisoniy qiymati quyidagicha:

$$Sl\ m = N0O'0U0$$
$$Sl\ n = N+O'0U+$$

Bu majmuaga Sl ning birinchi bosqichda ega bo'lgan ikkinchi bosqich uchun umumlashitiruvchi belgilarni qo'shsak, belgilarning to'liq qatori quyidagicha bo'ladi:

$$Slm = M+U0I0N0O'0U0$$
$$Sln = M+U0I0N0N+O'+U+$$

Ma'lum bo'ladiki, mustaqil so'zlar guruhi ikkinchi bosqichda hech qanday aniq va qat'iy belgiga ega bo'lmadi. Chunki birinchi guruh (ya'ni, mustaqil so'zlar) birliklarining asosiy belgisi «ma'noviylik» bo'lganligi sababli ular shakliy va vazifaviy belgilar asosidagi zidlanishda barqaror belgilarga ega bo'lmasligi mumkin. Nomustaqil leksemalarning «nomustaqillik»larining moxiyati ularning

shakliy va ma'noviy xususiyatlaridadir. Shuning uchun ular bu bosqichda barqaror belgilarini namoyon qiladi.

III bosqich. Bu bosqichda nomustaqil so'zlar (Slu) «boq'lash» funksional belgisi asosida zidlanadi va guruhlariga bo'linadi. Nomustaqil so'zlar leksikologiya uchun o'rganish manbai bo'lmaganligi bois biz ularni tahlil etishni shu nuqtada to'xtatganimiz ma'qul.

Mustaqil leksemalar guruhi bu bosqichda «ma'noning ishoraviyligi» (D – dektivlik) belgisi asosida noto'liq ziddiyatli munosabatini namoyon qiladi. Bunda ishoraviy ma'noli so'zlar – olmoshlar ajralib chiqadi. Fe'l, ot, sifat, son, ravish, taqlid va so'z – gaplardan iborat guruhning bu ziddiyatda belgisizligining sababi shundaki, ularning barchasining tarkibida semantik «bo'shashgan» va olmoshlarga yaqinlashgan so'zlar talayginadir (narsa, kishi kabi otlar, shunday qilmoq/bo'lmoq kabi fe'llar, boshqa, hozirgi kabi sifatlar, ko'p, oz kabi miqdor sifatleri, endi, picha kabi ravishlar hamda so'z – gaplarning barchasi ishoraviy ma'noli birliklardir). Bu guruh ham o'z navbatida yana ikki guruhga:

a) atovchi/nomlovchi so'zlar guruhiga (Sl ma) va

b) tasvirlovchi so'zlar (Sl mt)ga ajraladi.

Bunday ajratish «tasvirlovchilik» (T) belgisi asosidagi privativ ziddiyat zaminida bo'lib, bunda so'z – gaplar, taqlidlar tasvirlovchi so'zlar – gaplar, taqlidlar tasvirlovchi so'zlar sifatida belgili a'zo, atovchi/nomlovchi bo'lgan qolgan leksemalar (fe'l, ot, sifat, son, ravish belgisiz a'zo mavqeida bo'ladi. Atovchi leksemalarning «tasvirlovchilik» belgisiga nisbatan neytralligi esa bu so'zlar ichida ma'nosida tasviriylik, uslubiy bo'yoqdorlik kuchli bo'lgan leksemalarning soni anchaligi bilan belgilanadi.

Demak, mustaqil so'zlar III bosqichda ma'noviy xususiyatlariga ko'ra bo'linish asosida uch ichki guruhni beradi va ularning umumiy lisoniy qiymati quyidagicha:

Olmoshlar = D+

Tasvirlovchi so'zlar = DOT+

Atovchi so'zlar = DOTO

Bu bosqichda ajralib chiqadigan belgili so'zlar soni tarixiy taraqqiyot davomida belgisiz a'zolar hisobidan boyib boradi. Boshqacha aytganda, yordamchi leksemalar mustaqil leksemalar hisobidan, olmoshlar va tasvirlovchi leksemalar atovchi leksemalardan oziqlanadi.

IV bosqich. Mustaqil leksemalarning III bosqichda ajralib chiqqan 5 ichki guruhi bu bosqichda ma'noviy asoslarda ichki bo'linishlarni beradi.

1.Olmoshlar hozirgi tilshunosligimizda ajratiladigan ma'noviy turlar (kishilik olmoshlari, so'roq olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari, belgilash olmoshlari) ga ajraladi. Ularning zidlanishlari teng qiymatli (ekvipolentdir), ya'ni har bir guruh o'ziga xos ma'no va vazifa bilan ikkinchisiga qarama – qarshi turadi.

2.So'z – gaplar ham modal, undov, taklif – ishora, tasdiq inkor so'zlar kabi ichki guruhlariga ajralib, ularning zidlanishlari ham ekvipolent tabiatlidir.

3.Taqlidlar bu bosqichda tovushga taqlidlar va obrazga taqlidlar sifatida ekvipolent ziddiyatli guruhlariga bo'linadi.

4.Ravishlar ham mavjud ma'no turlariga ekvipolent ziddiyatlar asosida ajraladi.

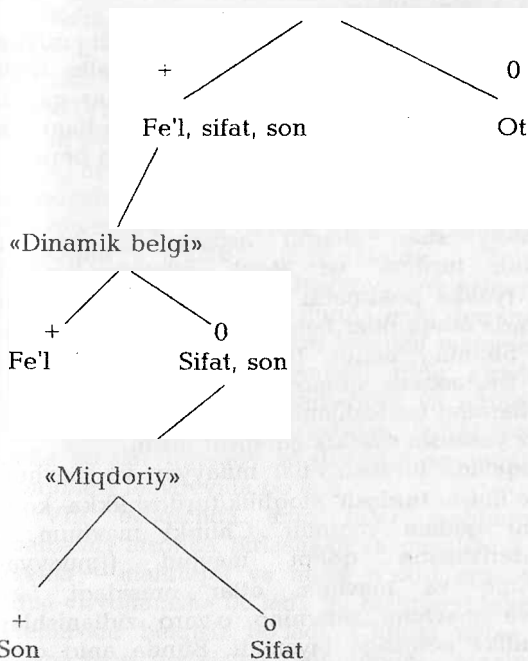
5.Ravishlar ajralib chiqqandan keyin atovchi leksemalarning qolganlari an'anaviy fe'llar, otlar, sifatlar, sonlar kabi ma'noviy turkumlarga ajraladi. Fe'llar harakat – holatni (H), otlar umumiy predmetlikni (P), sifatlar belgi – xususiyat (BX), sonlar miqdorli (MQ) ma'nosini ifodalashga xoslanganligi bilan atovchi so'zlarning «shaklini o'zgartirmaslikka neytral» guruhchasidan bir – bir ajralib chiqadi va hozirgi tilshunosligimizda ajratiladigan so'z turkumlarini beradi.

Bu bosqichning ikkinchi qator zidlanishida O' belgisi neytrallikdan aksiga o'tadi va bu guruhdan ajralib chiqqan fe'llar nisbat (NS), otlar son va kichraytirish – erkalash (KE), sifatlar daraja (DR), sonlar – tartib, dona, ulush, jam, kasr va b. (TJ) kabi tasniflovchi grammatik kategoriyalarga ega ekanliklari bilan o'zaro ekvipolent zidlanadi.

(Leksik sath va uning I – IV bosqich bo'linishi jadvali)

Atovchi leksemalarning ichki bo'linishida fe'l, ot, sifat va sonlar munosabati privativ tabiatlidir:

Atovchi so'zlar majmuasi
«Belgi»

Aytilganlardan va jadval umumlashmasidan ma'lum bo'ladiki, leksemalar ma'noviy xususiyatlariga ko'ra dastlab 4 katta guruhga ajratilishi lozim:

- yordamchi leksemalar;
- ishoraviy leksemalar;
- tasviriy leksemalar;
- atash/nomlash ma'noli leksemalar.

Jadval leksemalar orasidagi muhim qonuniyatni namoyon qiladi.

Jadvaldagi guruhlarning ikki chekkasidan o'rin olgan birliklar – fe'llar va ko'makchilar leksika va grammatika zidlanishida ikki qutbni egallaydi. Fe'llarda leksemalarning boshqa sath birliklaridan farqlanishining eng oliy namunasi namoyon bo'lsa, ko'makchilarda leksemalarning morfemalar bilan qorishib ketishini ko'ramiz.

Lisoniy tizimning I–IV bosqich parchalanishi an'anaviy morfologik tasnif – so'z turkumlarini ajratishgacha davom etdi va dastlabki uch bosqich bo'linishi privativlik, to'rtinchi bosqich bo'linishi esa ekvipolentlik munosabati asosida kechadi.

Leksemalarning tizimiy birlashmalarini ochishni soʻz turkumlaridan alohida va muayyan bir leksemagacha (misol sifatida [ot] leksemasini tanladik) davom ettiramiz.

V bosqich. Ot soʻz turkumining atoqli va turdosh otlarga boʻlinish sof matniy boʻlib, koʻp hollarda grammatik, balki hatto leksik tizimga ham aloqador emas. Chunonchi Tosh qattiq gapida tosh leksemasi atoqlilik va turdoshlik jihatidan maʼnoviy zidlanishda (kontrastiv distributsiyada) turadi va bu gap ikki xil mazmun beradi:

1. Tosh — qurumsoq kishi.

2. Tosh — mustahkam jism.

Turdosh otlar ijtimoiy shart—sharoit asosida atoqlilanishi mumkin. Shuning uchun turdosh va atoqli otlarning oʻzaro oppozitsiyasi «alohidalik (yakka predmetni atash)» belgisi asosidagi privativ ziddiyatdir va bunda atoqli otlar belgili, turdosh otlar belgisiz aʼzo mavqaida boʻladi. Shuning uchun turdosh otlar osonlikcha atoqlilanishi mumkin va bu, asosan, ijtimoiy shart—sharoitlar bilan bogʻliqdir. Lekin atoqli otlarning turdoshlanishi juda kam uchraydi va u maʼnoviy usul bilan soʻz yasalishi sifatida qaralishi lozim.

VI bosqich. Bu bosqichda turdosh otlar muayyan va mavhum turlarga boʻlinadi. Bu boʻlinish turdosh atoqlilik/turdoshlikka koʻra grammatik qurilishga bir qadam yaqindir. Chunki mavhum ot yasashning maxsus derivatsion qolipi mavjud ([muayyan ot+lik=mavhum ot]). Aniq va mavhum otlar orasidagi farq maʼnoviydir. Muayyan va mavhum otlarning oʻzaro zidlanishlari privativ boʻlib, «muayyanlik» belgisiga tayanadi. Bunda aniq otlar belgili, mavhum otlar va harakat ismlari belgisiz aʼzo mavqaida turadi.

Bu bosqichda ikkinchi qator ziddiyat «belgi—xususiyatlik» asosida boʻlib, unda mavhum otlar belgili, muayyan otlar belgisiz aʼzo mavqaida boʻladi. Shuning uchun hatto ishoraviy maʼnoli soʻzlardan yasalgan menlik, kimlik, oʻzlik kabi mavhum otlarda belgi maʼnosi yetakchilik qiladi.

VII bosqich. Bu bosqichda otlar, odatda, yakka va jam, yaʼni donalab sanalishi mumkin boʻlgan narsani atovchi otlar va maʼlum bir majmuani, toʻplamni atovchi otlarga boʻlinadi.

Lugʻaviy mavzuiy maydon, lugʻaviy mavzuiy toʻda va lugʻaviy—maʼnoviy guruh

VIII bosqich. Bu bosqichda leksemalarning maʼlum bir soʻz turkumi doirasida katta—kichik maʼnoviy guruhlariga ajralishi yuz beradi. Bu mikrosistemalar lugʻaviy mavzuiy maydon (LMM)

lug'aviy mavzuiy to'da (LMT) va lug'aviy ma'noviy guruh (LMG) lardir. Odatda, bu majmualar orasidagi farq katta – kichiklikdadir:

Ya'ni:

$L + L + L + \dots \dots L = \text{LMG}$

$\text{LMG} + \text{LMG} + \text{LMG} + \dots \dots \text{LMG} = \text{LMT}$

$\text{LMT} + \text{LMT} + \text{LMT} + \dots \dots \text{LMT} = \text{LMM}$

Lug'aviy qatorlar va lug'aviy mikrosistemalar farqlanadi.

Lug'aviy qatorlar deganda teng qiymatli leksemalarning ma'nodoshlik, graduonimik qatorlari tushuniladi. Lug'aviy mikrosistemalar esa o'zaro gipo–giperonimik munosabatlar bilan bog'langan leksik to'plamlardir. Qurilish va so'zlararo munosabatlarga ko'ra bu majmualarning barchasi gipo–giperonimik munosabatlarga tayanadi. Bunda aniq qonuniyat amal qiladi – quyi bosqich majmuasidan yuqori bosqich majmuasiga faqat yetakchi so'z (lug'aviy majmua dominantasi) gina kiradi. Chunonchi, «shaxs» leksik maydoni shaxs dominantasi va uning odam, jin, malak kabi qurshov so'zlari (giponimlari)dan iborat bo'lgan LMGdir. Qolgan barcha so'zlar qurshov so'zlarining sinonimlari, graduonimlari yoki giponimlari mavqeyida bo'ladi.

VIII bosqichda aniq otlar mahluqot va narsa yetakchi leksemalari atrofida birlashadigan guruhlarini beradi. Ikki dominant leksema – mahluqot va narsa o'zaro oppozitiv bo'ladi va ziddiyat belgisi «rivojlanish» bo'ladi. Bu mahluqot leksemasida barqaror, narsa leksemasida belgisiz bo'ladi. Chunki narsa leksemasi jonlini ham jonsizni ham ifodalaydi. Shuningdek, maxluqot leksemasi bugungi kunda jonzot jonivor leksemasiga tenglashgan.

IX bosqichida jonzot/jonivor leksemalari o'simlik leksemasi bilan ziddiyatda bo'ladi. Bu zidlanish ekvipolent bo'ladi. Chunki jonzot/jonivor harakatlanuvchanli, o'simlik esa turg'unlik belgisi bilan xarakterlanadi. Bu bosqichdagi ikkinchisida oppozitsiya «nafas» (jon) belgisi asosida bo'lib, unda jonzot belgili o'simlik esa belgisiz mavqeda kelgan.

X bosqich. «Tirik mavjudot» ma'nosini ifodalagan jonzot leksemasi bu bosqichda odam va jonivor dominantali guruhlariga bo'linadi. Bu ikki leksemaning zidlanishi ham ekvipolent tabiatlidir. Jonivor bu zidlanishda hayvonlarning barcha turlarini atovchi leksema sifatida chiqadi. Odam–jonivor leksemalarining ikkinchi sira oppozitsiyalari «aqlilik» asosidagi privativlikdir. Bunda odam leksemasi belgili, jonivor belgisiz a'zo holatida bo'ladi.

Jonivor leksemasi giperonim sifatida hayvonlarning turlarini atovchi hayvon, hashorat, gazanda, parranda, baliq kabi leksemalardan iborat giponimik qurshovni tashkil etadi. Bizning tahlilimiz ot leksemasiga qarab yo'nalganligi va u hayvon

majmuasiga aloqador bo'lganligi bois XI bosqichda shu leksemaning giponimik qurshovlari tahliliga o'tamiz.

XI bosqich. Bu bosqichda hayvon tizimi «uy hayvonlari» va «yovvoyi hayvonlar» guruhlariga ajraladi.

Bu bosqichda uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar so'z birikmalari o'rnida qo'llanadigan leksemalar yo'q. Bu bo'shliq (lakuna) so'z birikmalari bilan to'ldiriladi. Bu bosqichda giponimik qurshov, aytib o'tilganidek, «xonaki – yovvoyilik» belgisi asosidadir. Bu belgi mutanosib (proporsional) ziddiyat qurish uchun asos bo'ladi. Chunki bu belgi asosida o'simlik turlari ham farqlanadi. Uy va yovvoyi hayvonlarni atovchi leksemalar, o'zbek tilida, odatda, teng qiymatli oppozitsiya hosil qiladi. Qiyoslang: qulon – eshak, arxar – echki, silovsin – mushuk, qirg'ovul – tovuq va hokazo.

XII bosqich. «Uy hayvonlari» majmuasidan quyiroqda turuvchi va ot leksema bilan ataluvchi jonivorlarni o'z ichiga oluvchi to'plamni atovchi leksema chorva leksemasidir. Bu so'z mohiyatan xo'jalik faoliyati turi bilan bog'liq. Chorva giperonim bo'lib, uning giponimlari ulov, qoramol, qo'y, echki, parranda leksemalaridir.

XIII bosqich. Chorva giperonimi giponimlaridan biri ulovdir. Ulov leksemasi «ish hayvoni» belgisi ostida qoramol va mayda molga privativ ziddiyatli munosabatda bo'ladi. Bunda ulov belgili, qoramol va mayda mol belgisiz mavqeyini egallaydi. Chunki, birinchidan, ayrim turdagi qoramol ish hayvoni sanaladi (chunonchi, ho'kiz), ikkinchidan, ulov leksemasi ba'zan umuman «ish hayvoni» ma'nosida qo'llanadi.

XIV va XV bosqichlar. Bu bosqichlarning ajratilishi leksik tizimning iyerarxik qurilishi uchun o'ta shartlidir. Chunki bu bosqichda ajratiladigan yilqi va uyur leksemalari otlar majmuasini ham, «ot podasi» turlarini ham atab keladi.

Uyur leksemasi tilimizda poda leksemasi bilan privativ munosabatdadir. Bunda ziddiyat belgisi «otlarga xoslik» bo'lib, bunda uyur belgili va poda belgisiz mavqeyi egallaydi.

XVI bosqich. Bu bosqichda tahlil ot leksemasiga yetadi.

Bu bosqichda ot leksemasi eshak, tuya, xachir leksemalari bilan ekvipolent ziddiyatli munosabatini namoyon qiladi. Bu bosqichda ot o'ziga xos alohida sinonimik va graduonimik qatorlarga ega. O'zbek tilida ot leksemasining sinonimik qatori ot, asp, markab va tanovar leksemalaridir. Bu sirada ot leksemasi asp, markab, tanovar leksemalari bilan privativ, asp, markab va tanovar leksemalari o'zaro ekvipolent ziddiyatli munosabatdadir.

ot leksemasining darajalanish qatori qulun – toy – g'unon – do'non – ot leksik qatoridir. Bu darajalanish «yoshga ko'ra» belgi asosidadir.

Ko'rinadiki, ot leksemasining sinonimlari va graduonimlari undan quyida alohida bosqich sifatida ajralib chiqa olmaydi. Chunki sinonimlarning hajmi bir xilligi ularning alohida bosqich sifatida ajralib chiqishiga yo'l qo'ymasa, graduonimlar ot leksemasidan ajralsa, darajali mohiyatini yo'qotishi uning mustaqil bosqich tashkil etishiga monelik qiladi.

XVII bosqich. ot leksemasi quyidagi 4 ta LMG bilan giponimik munosabatda bo'ladi:

- a) otning jinsiga ko'ra turlarini ifodalovchi leksemalar;
- b) otning asl turiga ko'ra zotlarini ifodalovchi leksemalar;
- v) rang — tusiga ko'ra turlarini ifodalovchi leksemalar;
- g) vazifasiga ko'ra turlarini ifodalovchi leksemalar.

Giponimlar qanday turni atashidan qat'i nazar, bir giponimga tobe bo'lganligi bois bir bosqichda joylashadi. Har bir giponim guruhi alohida bosqichni tashkil eta olmaydi.

Jinsiga ko'ra giponimik guruh. Bu guruh jins ma'nosi muayyan bo'lmagan ot leksemasi (giperonim) va jins ma'nosi aniq bo'lgan ayg'ir, baytal leksemalaridan iborat bo'lib, giperonim va giponimlar orasida privativ ziddiyat hukmron va ziddiyat belgisi «jinsi aniq emas» likdir.

Zotiga ko'ra giponimik guruh. Bunda ot leksemasi giperonimi belgisiz a'zo sifatida arabi, bedov, qozoqi, muguli giponim — leksemalari belgili a'zo sifatida privativ ziddiyat hosil qiladi. Giponimlar o'zaro ekvipolent ziddiyat asosida yashaydi.

Rang — tusa belgisini ifodalashiga ko'ra ot leksemasi saman, to'riq, chovkar, qorabayir, qashqa, jiyron kabi leksemalari bilan privativ ziddiyat hosil qiladi.

Vazifa belgisi asosidagi giponimik guruhda vazifasi muayyan bo'lmagan ot leksemasi giperonim sifatida, salt, aravakash, yukchi, uloqchi, poygachi giponim leksemalari bilan privativ ziddiyatli munosabatda bo'ladi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, istalgan leksema bir necha qirralari asosida bir necha giponimik qurshovni hosil qilishi mumkin. Bir leksema turli qirradi asosida nechta giponimik qurshov hosil qilmasin, barcha giponimik qurshovlar bir bosqichdan o'rin oladi. Lekin giponimning o'zi giperonim sifatida alohida giponimik qurshov hosil qilsa, giponimlar giperonimdan quyi bosqichni egallaydi. Shunday hodisa ot leksemasining baytal giponimida ko'rinadi.

XVIII bosqich. Bu bosqichda baytal giponimining o'z giponimi — biya leksemasi turadi. Urg'ochi otning umumiy nomi bo'lgan baytal leksemasidan farqli ravishda biya leksemasi «qulunli baytal» ma'nosiga egadir. Baytal va biya leksemalari orasidagi ziddiyat ham privativdir.

Demak, XVIII bosqichda ot leksemasi giponimlari, sinonimlari, graduonimlari, partonimlarining xususiy giponimik qurshov leksemalari turadi.

Aytilganlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Mustaqil leksemalarda iyerarxik bo'linish bosqichlari yigirmaqa yaqinlashadi. Har bir pog'onada turli kattalikdagi lug'aviy majmualarni atashni bitta leksik dominanta ta'minlaydi va iyerarxik bo'linishni cheksiz gipo – giperonimik bo'linishlar zanjiriga ulaydi. Bunda tilning o'ta yuksak tejamkorlik omili shuki, istalgan quyi bosqichdan faqat bitta leksema – quyi bosqichning dominantasi yuqori bosqich uchun giponim bo'ladi. Masalan, XVI pog'onada ot leksemasi o'zi bilan aloqador 500 ga yaqin sinonim, graduonim, partonim va giponimlarning dominantasi sifatida qurshovlar hosil qiladi. Bu leksema 500 dan ortiq leksema va so'z birikmalarini bir markazga bog'lab turadi. Lekin undan yuqoridagi, ya'ni XV bosqichga faqat ot leksemasi kiradi. XVI pog'onadagi ot leksemasining qurshovi sifatida chiqadigan bu 500 dan ortiq leksemadan har biri giperonim sifatida voqelanib, giponimik qurshovlar hosil qilaveradi, bu giponimlar esa, o'z navbatida, yana giponimik qurshovlar hosil qilib boraveradi. Har bir quyi pog'onada birliklar soni oldingi pog'onadagiga nisbatan geometrik progressiya sifatida o'sib boradi.

2. Giperonim va giponim hamisha bir xil – privativ munosabatlarda turish sababli privativ oppozitsiya til tizimini boshdan – oyoq qamrab oladi, lekin yondosh va «bosqichdosh» bo'lgan, bir bosqichda turgan giponimlar orasida ekvipolent munosabatlar yetakchilik qiladi. Gipo – giperonimik munosabatlarning nisbiy va cheklanmaganligi lisoniy tizim hamda uning imkoniyatlarining cheksizligini ta'minlasa, giponimlararo munosabatlarning ekvipolent, giperonim va giponim orasidagi munosabatlarning privativligi til ifoda vositalarining aniq va muayyanligini ta'minlaydi.

Qo'llanilishi chegaralanmagan va chegaralangan leksika

Leksik birliklar qo'llanilish chastotasiga ko'ra farqlanadi. Ko'pgina leksemalar cheklanmagan qo'llanishga, ba'zilari esa tor qo'llanishga ega bo'ladi. Shu jihatdan o'zbek tili leksikasi ikki qatlamga bo'linadi:

- a) qo'llanilishi chegaralanmagan leksika;
- b) qo'llanilishi chegaralangan leksika.

Qo'llanilishi chegaralanmagan (umumiste'mol) leksika. O'zbek tili lug'at tarkibining asosini ana shu qatlam tashkil etadi.

Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemalarni shu tilda so'zlashuvchi tishilar, qanday shevaga, qaysi hududga, qaysi kasb yoki sohaga mansub bo'lishidan qat'i nazar, cheklanmagan darajada ishlatadilar.

Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemalar barcha so'z turkumlarida mavjuddir.

Fe'l: ishlamoq, kelmoq, olmoq, ko'rsatmoq, buyurmoq, saylamoq va h.

Ot: ota, ona, non, suv, stol, eshik, tog', yer, shamol, radio.

Sifat: shirin, achchiq, qizil, ko'k, katta – kichik, xunuk, qo'zal.

Son: bir, o'n, yuz, ming,

Ravish: hamisha, ba'zan, ataylab, hozir, ilgari:

Olmosh: kim, nima, qanday, nima qilib, qancha, shu, biz, hamma,

So'z – gaplar: xo'p, mayli, rahmat.

Ko'makchi: uchun, bilan, singari:

Bog'lovchi: ham, va bilan, ammo.

Yuklama: faqat, xuddi, hatto.

Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemalarning aksariyati umumturkiy va o'zbekcha so'zlardir. Ammo, shu bilan birgalikda, ular orasida o'zlashmalari ham ko'p. Masalan:

Tojikcha: go'sht, non, dard, bobo, dugona, do'st.

Arabcha: avlod, bilan, inson, sinf, millat, himoya:

Yevropa tillaridan o'zlashgan leksemalar o'z qatlamga oid ham, o'zlashgan ham bo'lishi mumkin.

Qo'llanilishi chegaralangan leksemalarni ikki tipga bo'lish mumkin:

a) qo'llanilishi davrga ko'ra chegaralangan leksika:

b) qo'llanilish doirasi chegaralangan leksika.

Qo'llanilish davriga ko'ra chegaralangan leksika

Davr taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar tilning barcha sohalarida u yoki bu darajada o'zgarishlar bo'lishiga olib keladi. Bunday o'zgarish tilning leksik sathida ancha sezilarli kechadi.

Bunda to'rt holat kuzatiladi. Birinchidan, ayrim so'zlarning eskirib, iste'moldan chiqib ketishi kuzatilsa, ikkinchidan, allaqachonlar iste'moldan chiqib ketgan so'zlar qayta «jonlanadi», «tiriladi», uchinchidan, yangi – yangi so'zlar paydo bo'ladi, to'rtinchidan, nofaol so'zlar faollashadi, iste'mol doirasi kengayadi, ma'noviy tabiatida o'zgarishlar yuz beradi. Bu hodisalarning barchasi ma'lum bir obyektiv sabablar asosida ro'y beradi.

Hozirgi adabiy tildagi eskirgan so'zlar eski leksika, yangi so'zlarning jami yangi leksika, na eskirgan, na yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar neytral leksika deb yuritiladi. Demak, o'zbek tili leksikasini tarixiylik nuqtai nazaridan uchta asosiy qatlamga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Neytral leksika. 2. Eskirgan leksika. 3. Yangi leksika.

Neytral leksika. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasining asosini neytral leksika tashkil etadi. Bu leksika umumiste'mol leksika, qo'llanilishi chegaralanmagan leksika, faol leksika kabi atamalar bilan ham yuritiladi. Ammo bulardan neytral leksika atamasini ishlatish leksemalarni tarixiylik omili asosida tasniflash nuqtai nazaridan to'g'riroqdir. Zero, na eskilik, na yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar faol yoki umumiste'mol bo'lmasligi mumkin. Masalan, sinus, kosinus, zarad kabi leksemalar neytral leksika tarkibiga kiradi. Biroq ular faol ham, umumiste'mol so'zlar ham emas. Demak, faol yoki nofaol, umumiste'mol yoki qo'llanishi chegaralangan bo'lishidan qat'i nazar, eskilik va yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan adabiy tilimizga mansub barcha leksemalar hozirgi o'zbek adabiy tilining neytral leksikasi deyiladi.

Eskirgan leksika. Eski qatlamga oid leksemalar o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- 1) tarixiy leksemalar;
- 2) arxaik leksemalar;
- 3) o'lik leksemalar;

Tarixiy leksemalar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanuvchi o'tmishga oid, iste'moldan chiqib ketgan narsa — xodisalarini bildiruvchi leksemalardir. Masalan, sovut, qozi, qalqon, dubulg'a, amir, bek, qul, xon, vazir, kashkul kabi.

Tarixiy leksemalar bildiradigan narsa — hodisalar iste'moldan chiqib, o'tmish voqeligiga aylanganligi sababli, bu leksemalarning ko'pchiligi hozirgi davr kishisi uchun notanish bo'lishi mumkin.

Tarixiy leksemalar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham zarurat taqozasiga ko'ra qo'llaniladi. Xususan, tarixga oid ilmiy asarlar va darsliklarda, o'tmish voqealarini aks ettiruvchi badiiy asarlarda bunday leksemalar cheklanmagan darajada ishlatilishi mumkin. Misollar: 1. Dehqonlarning so'nggi hisoblariga ko'ra, bug'doylari besh botmon chiqishi kerak edi (S.A). 2. Bir chekkada bizning chilimga o'xshagan, lekin nay o'rniga uzun rezinka o'rnatilgan bir balo (M. Ismoilij). 3. U qishloqlarda faqat qiz cho'rilardan qirq nafar bo'lib, ularga egalari ko'p zulm qilar ekanlar (Ayniy). 4. Xo'jayin podshoga o'lpon to'laganda biz to'lamaymizmi? (N. Safarov). 5. Said Abdullaxon to'ra ot ustida turgan holda o'zining ingichka ovozi bilan biyga savol qildi. (Mirmuhsin). 6. Choyxonada uzun bo'yli, uzun

quloqli qalandar ko'zlarini yumib... Mashrabdan g'azallar o'qiydi. (O).

Ayrim polisemantik leksemalarning ba'zi ma'nolari tarixiylashib, boshqa ma'nosi umumiste'molda saqlanib qolishi mumkin. Masalan, millat leksemasining quyidagi gaplardagi ma'nolariga diqqat qiling: 1. Yoshlar, keksalar, qizlar, juvonlar orasida turli millat vakillari—qozoq, qirg'iz, arman va yahudiylar ham ko'rinar edilar (L.Tursun) 2. Millatingni ayt: Ibrohim Xalilulloh millati («Diniy rivoyatlar»dan). Birinchi gapda millat leksemasining «tarixan tashkil topgan madaniyati, tili, xuquqi, iqtisodiy hayoti va ruhiy xususiyatlarining unumiyligi asosida vujudga kelgan kishilar guruhi» sememasi voqyelangani bo'lib, leksema neytral leksika tarkibida ushbu sememasi bilan yashasa, ikkinchi gapda uning «biror dinga mansublik» tarixiy sememasi voqelanganligi kuzatiladi. Demak, ko'p sememali leksemalarning ayrim sememalari eskirib, boshqasi yashovchan bo'lishi mumkin.

Arxaizmlar o'z o'rnini boshqa leksemalarga bo'shatib bergan leksik birliklardir. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ayrim narsa—hodisalar boshqa leksemalar bilan atalib, avvalgilari iste'moldan chiqib ketadi. Misollar: ulus (xalq), lang (cho'loq), tilmoch (tarjimon), Arxaik leksemalar o'zlarining neytral leksika tarkibidagi «o'rinbosar»larining «tarixiylik bo'yog'i» ifoda semasi bilan farqlanuvchi sinonimlaridir. Ular atash va vazifa semalari mushtarak birliklar hisoblanadi.

Tilda bo'ladigan o'zgarishlar uzoq davom etadigan tadrijiy jarayondir. Shu boisdan yangi leksemalar tilga birdan kirib kelmaganligi kabi leksemalarning tarixiylashuvi va arxaiklashuvi asta—sekinlik bilan yuz beradi. Shu boisdan tarixiylashish va arxaiklashish hodisasini ham darajalash mumkin.

Tarixiylashish yoki arxaiklashishning quyi darajasidagi leksemalar adabiy tilning bugungi bosqichida kam bo'lsa ham iste'molda bo'lsa, yuqori darajadagi eskirish natijasida leksema hutkul iste'moldan chiqib ketadi. O'lik leksemalar ana shunday birliklardir. Tilimizning qadimgi davrida iste'molda bo'lib, bugun mutlaqo iste'moldan chiqib ketgan leksemalar o'sha davr yozma manbalarida va ularga doir tadqiqotlarda ilmiy dalil sifatida ishlatiladi. Budun (xalq), ardam (yutuq), o'klalim (maqtanaylik), o'miz (ko'krak), bilga (dono), emgak (mehnat), qag'an (hoqon), tabg'ach (etnonim) va boshqa leksemalarni o'lik lisoniy birliklar sifatida baholash mumkin. O'lik leksik birliklar bugungi kunda iste'molda bo'lgan muqobillari uchun sinonim bo'la olmaydi. Chunki ular bugungi o'zbek tili egalarining ijtimoiy ongida mavjud emas.

Yangi leksika. Tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'i sezilib turgan leksemalardir. Ular ilmiy terminologiyada neologizmlar ham deb yuritiladi. Yangi leksemalar va yangi so'zlarni farqlash lozim. (Masalan, kitobchi, kompyutershunos, zakovatchi birliklari). Yangi leksika esa tilimizdan joy olgan yangi leksemalardan tarkib topadi.

Yangi leksikani ikkiga bo'lish mumkin:

a) sof yangi leksemalar tilimiz uchun aslida begona, lekin unga endigina kirib kelib o'rnashgan boshqa tilga xos leksik birliklardir. Misollar: lizing, audit, market, test, internet va h. Yangi leksemalar asosan, terminologik birliklardir.

Yangi leksemalar davr o'tishi bilan neytral leksika tarkibiga o'tib ketadi. Masalan, yaqin vaqtgacha neologizm sifatida qaralgan kosmos, televideniye leksemalari bugungi kunda yangilik bo'yog'ini yo'qotdi.

b) faollashgan leksemalar yangi leksikaning turlaridan bo'lib, ular iste'moldan chiqib ketgan va bugungi kunda qayta qo'llanila boshlagan birliklardir. Hokim, viloyat, tuman, oqsoqol, sardor kabi leksemalar shular jumlasidandir. Shuningdek, yangi ma'no kasb etgan birliklar ham yangi leksika tarkibida qaralishga haqli: savdogar, tadbirkor, ishbilarmon, biznes va h.

Faollashgan, tirilgan leksemalar sof yangi leksemalardan farqli o'laroq, o'z qatlamga oid ham, o'zlashma qatlamga oid ham bo'lishi mumkin. Tirilgan leksemalarning umumiste'mol leksemalari sirasiga o'tib ketishi juda tez yuz beradi.

Qo'llanilish doirasi chegaralangan leksika

Qo'llanilish doirasi chegaralangan leksikani uchga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Dialektal leksika.
2. Terminologik leksika.
3. Argo va jargonlar.

Dialektal leksika. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilar tiliga xos leksemalar dialektal leksika deyiladi. Ular ilmiy terminologiyada dialektizmlar ham deb yuritiladi. Misollar: kalapush (Buxoro) — do'ppi, g'o'z (Xorazm) — yong'oq, tishiq (Farg'ona) — tushun, poku (Samarqand) — ustara.

Badiiy adabiyotda va kinofilmlarda mahalliy koloritni aks ettirish, asar qahramonlari nutqini real berish maqsadida dialektizmlardan foydalaniladi. (Lekin bu bilan dialektal leksema adabiy tilda o'rnashdi degani emas, albatta. Badiiy adabiyot va kinofilmlarda shevaga xos unsurlarni ishlatishda quyushqondan

chiqib ketish yaxshi emas. Ularni qo'llash me'yor doirasida bo'lmog'i lozim).

Ayrim leksemalar adabiy tilda boshqa, shevada boshqa ma'noda ishlatiladi. Masalan, [pashsha] leksemasi sememasi lug'atda «yozgi qo'sh parda qanotli hashorat» deb berilgan. Biroq ayrim shevalarda u [chivin] leksemasi o'rnida ishlatiladi. «Ikki qanotli, uzun mo'ylovli qon so'ruvchi mayda hashorat» sememasiga ega bo'lgan [chivin] leksemasi esa [pashsha] leksemasi o'rnida ishlatiladi. Masalan: Ajal yetmay o'lmas Boysunning xoni, Besabab chiqmaydi chivinning joni [«Alpomish»] gapidagi [chivin] leksemasi kunduzi uchadigan qo'ng'ir—qora tusli mayda hashoratni ifodalasa, atrofda g'uv—g'uv pashsha: oyoqlarga yetishadi, burun kataklariga suqiladi, quloqni uzadi (Oybek) gapidan [pashsha] leksemasi mazkur hashoratning atamasidir. Yoki irkit leksemasi abadiy tilda «kir, iflos» degan ma'no bilan qo'llansa, ayrim shevalarda «ayron xalta», boshqasida esa «beo'xshov, qo'pol ko'rinishli» ma'nosiga ega. Demak, ba'zan leksemalar umumiste'mol birlik bo'lsa, uning ayrim ma'nosi shevaga xos hisoblanadi.

Dialektal leksemani ham uning adabiy tildagi muqobiliga sinonim sanamaslik lozim. Chunki ular ham adabiy tilda so'zlashuvchi barcha kishilar uchun ijtimoiy qiymat kasb etmagan.

Terminalogik leksika. Terminologik leksikani ikkiga ajratish mumkin.

1. adabiy tilga mansub terminologik leksika:

2. dialektal terminologik leksika

Fan—texnika, qishloq xo'jaligi, san'at va madaniyat sohalariga xos leksik birliklar va so'z birikmalari termin deyiladi. Maxsus leksika deganda ma'lum bir sohaga tegishli lug'aviy birliklar va ularga tenglashgan birikmalar tushuniladi. Bunday maxsus leksika terminologiya ham deb yuritiladi: lingvistik terminologiya, fizik terminologiya.

Terminlarning chegaralangan qo'llanishga egaligi ularning boshqa soha vakillari uchun tushunarsiz bo'lishi degani emas. Masalan, to'g'ri chiziq, gap, so'z turkumi, tezlik atamaları ko'pchilik uchun tushunarli. Ammo ular boshqalar nutqida kam iste'mollidir.

Terminlar ko'pincha umumiste'mol leksikadan ma'lum bir ma'nolarining maxsuslashuvi asosida hosil bo'ladi. Masalan, fojia, ega, ot, termik, qo'nish, ayirish leksemalari umum—iste'mol birliklardir. Ammo ilmiy terminologiyada ham shunday leksemalar mavjud. Xo'sh, ko'p sememali leksemaning ma'lum bir ma'nosida qo'llanishi deyish kerakmi yoki alohidami? Agar atamalar alohida leksemalar deb qaraladigan bo'lsa, ular umumiste'moldagi leksemalar bilan omonimik munosabatdami?

Ma'lumki, ko'pgina omonim leksemalar aslida ko'p ma'noli leksemalar ma'nolaridan birining boshqalaridan uzilishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, yoz (fasl), yoz (tasvirlamoq) va yoz (yoymoq) leksemalari aslida bir polisemantik leksemaning turli ma'nolari asosida hosil bo'lgan omonimik birliklardir. Ularning etimologik ildizlari bittadir. Bunga Qoshg'ariy lug'atidan olingan «Yoy qish bila qarishti» misrasini keltirish asosida amin bo'lish mumkin. Xat yozmoq birikuvidagi yozmoq fe'lining asl etimologik ma'nosi «fikrni qog'ozga yoymoq»dir.

Shunday ekan, terminlarni ham asl zotidan uzilgan mustaqil leksemalar sifatida qarash lozim. Bunga terminlarga quyiladigan bir ma'nolilik talabi ham asos bo'ladi. Demak, termin va unumiste'mol leksema bir narsaning ikki qirrasini, bir leksemaning ikki ma'noda qo'llanilishi emas.

Kasb — hunar terminlari turli kasb—hunar egalari nutqida qo'llanuvchi leksemalardir. Kasb—hunar atamalari shu hunar egasi qaysi sheva vakili bo'lsa, shu sheva leksikasi tarkibiga kiradi. Masalan, Shahrisabz shevasiga mansub hunarmand ishlatadigan atama Buxoro shevasida bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun kasb—hunar leksemalari ikki hissa chegaralangan leksikani tashkil etadi. Bu leksika, birinchidan, ma'lum bir sheva doirasida bo'lsa, ikkinchidan, shu shevada so'zlashuvchi ayrim kishilar nutqiga xosdir.

Ilmiy terminlar ko'p hollarda tarjimasiz bo'lganligi tufayli dunyo oromining bir butunlik sifatida ushlab turadi. Masalan, fonetika, morfologiya, sintaksis kabi terminlar dunyo tilshunosligi uchun mushtarakdir.

Turli soha terminlari o'xshash bo'lishi mumkin. Masalan, morfologiya atamasi tilshunoslikda ham, zoologiyada ham ishlatiladi. Ammo ularni omonim leksemalar sifatida qarash maqsadga muvofiq. Terminlar ma'lum bir tilga xos yoki baynalmilal bo'lishi mumkin. Masalan, tilshunosligimizdagi gap kengaytiruvchisi, gap markazi atamalari faqat o'zbek tiliga xosdir, atom, vodorod, natriy, leksema, semema atamalari baynalmilaldir. Baynalmilal atamalarni tarjima qilishga, ularga muqobil variant qidirishga urinish yaramaydi.

Jargon ham qo'llanishi chegaralangan leksika tarkibiga kiradi. (frans. jargon) Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishlari, yoshiga ko'ra alohida sotsial guruhni tashkil etgan kishilarning, asosan, og'zaki nutqida ishlatiladigan va ma'nosini boshqalar ko'p hollarda anglab yetavermaydigan birliklar jargon deyiladi. Masalan, programmistlar jargoni, talabalar jargoni, aslzodalar jargoni, o'g'rilar jargoni, artistlar jargoni va h.

Jargon umumxalq tilidan maxsus leksikasi va frazeologiyasi hamda yasovchi vositalarining o'ziga xos tarzda qo'llanishi bilan farqlanadi:

otarchilar jargoni: yakan (pul), hasut (non);

o'g'rilar jargoni: xurmo (buxoro tillo tangasi);

mahbuslar jargoni: maymun (oyna), timsoh (qaychi), oq kaptar (geroin), yashil (militSIONER);

talabalar jargoni: yopmoq (sessiyani tugatmoq), vozdux (stipendiya), yaxlamoq (imtihondan qaytmoq), stukach (chaqimchi);

5) yoshlar jargoni: g'isht (xunuk), sindirmoq (lol qilmoq), krutoy (ketvorgan), risovka (ko'z—ko'z qilmoq), uxlatib ketmoq (aldamoq).

Jargonlarning tarkibi boshqa tillarda olingan o'zlashma birliklar bilan boyib boradi.

Jargonga xos leksemalar tez—tez yangilari bilan almashib turadi.

Jargonlar ochiq va yopiq turga bo'linadi. Agar sotsial guruh o'z xatti—harakati, qarashlari va maqsadini yashirish uchun jargon ishlatlsa, bunday jargonlar yopiq jargon deyiladi. Bunga o'g'rilar, mahbuslar va bezorilarning jargonlari misol bo'ladi. Ayrim soha vakillari va soha guruhlari nutqiy tejamkorlik uchun, ba'zan o'zlarini ajratib ko'rsatish uchun jargon qo'llaydilar.

Adabiy tilga jargonlar badiiy adabiyot orqali kirib boradi.

Jargonlarning kelib chiqishi, qo'llanilishi, turlari kabi masalalar sotsiolingvistikaning o'rganish manbaidir.

«Nutq madaniyati» fani adabiy tilga jargonlarning kirib kelishiga yo'l qo'ymaslik uchun kurash olib boradi.

Argo (fransuz. argot) ayrim professional yoki sotsial guruhning o'ziga xos tilidir. Argo bir necha til unsurlaridan iborat qorishiq va ko'p hollarda, boshqalarga tushunarsiz nutq turida namoyon bo'ladi. Argo tili o'z grammatikasiga ega emas. Unda umumxalq tili grammatikasiga tayaniladi. Argo nutqda ikki maqsadning biri uchun qo'llaniladi:

1) kommunikatsiya predmetini sir tutish;

2) o'zini boshqalardan ajratib ko'rsatish.

Misollar: 1. Bizga ziyofat malhuz emas. Ne'mati jannatni keltir (Hamza.) Malhuz emas — o'ylangan emas, ne'mati jannat — yor, mahbuba. 2. Tanzil deng, taqsir. (Hamza.) Tanzil — foyda. 3. Tavajjuh aylang. Shovaqqu' qiling.

Argolar ham jargonlar kabi so'zlashuv nutqida va badiiy adabiyotda sotsial — ramziy vazifa bajarish uchun ishlatiladi.

IFODAVIYLIK VA USLUBIY XOSLANGANLIK JIHATIDAN O'ZBEK TILI LEKSIKASI

Ifodaviylik jihatdan o'zbek tili leksikasi

Til nafaqat axborot uzatish vazifasini, balki, shu bilan birgalikda, axborot uzatuvchining axborotga hissiy munosabatini ham ifodalaydi. Lisoniy tizimda bu hissiy munosabatni tashuvchi turli vositalar mavjud. Ulardan biri leksemalardir. Ana shu jihatdan o'zbek tili leksemalari bo'yoqsiz va bo'yoqdor qatlamga bo'linadi.

Bo'yoqsiz leksika. O'zbek tili lug'at tarkibidagi leksemalarning ko'pchiligi so'zlovchining hissiy munosabatini ifodalovchi bo'yoqdan xoli bo'ladi. Bunday birliklar bo'yoqsiz leksemalardir. Masalan, [bot], [yo'q], [katta], [mazali], [daryo], [urmoq], [chiroyli], [tez], [husn] kabi leksemalar borliq hodisalarini boricha aks ettiradi va unga so'zlovchining munosabatini ifodalamaydi. Boshqacha aytganda, bo'yoqsiz leksemalarning kishi hissiy munosabatini ifodalovchi ifoda semalari nol darajada bo'ladi.

Biroq bu leksemalarning bo'yoqsizligi nisbiy, ya'ni faqat lisonadidir. Nutqda har qanday bo'yoqsiz leksema ham bo'yoq kasb etishi mumkin. Masalan, katta leksemasining lisoniy mohiyati — sememasi bo'yoqsizdir. Biroq u nutqda boshqa nolug'aviy tajallilar bilan qorishib, bo'yoq kasb etadi. Dengiz k—a—tta edi gapida fonetik tajalli ta'sirida [katta] leksemasi bo'yoqdor nutqiy birlikka aylangan.

Bo'yoqdor leksika. Bunday leksemalarning kishi hissiy munosabatini ifodalovchi ifoda semalari bo'rtib turadi: [ulkan], [badnafs], [qiltiriq], [oniy], [tashrif], [oraz], [yovqur], [mahliqo], [badbashara] va h.

Bo'yoqdor leksemalarning ifodaviyligi ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra bo'yoqdor leksemalar ijobiy bo'yoqdor leksemalar va salbiy bo'yoqdor leksemalarga bo'linadi.

Ijobiy bo'yoqdor leksemalar so'zlovchining borliq hodisalariga ijobiy munosabatini ifodalaydi va ular sememalarida tegishli ifoda semalari ijobiy bo'ladi. Misollar: 1. Onam deganimda, oqsoch, jafokash Munis va mehribon chehrang namoyon. (G'.F'ulom.) 2. U hamisha kulib, jilmayib turadigan mehribon chehrani ko'rmadi. (M. Ism.) 3. Orazin yopqoch, ko'zimdan sochilur har laha yosh. (Navoiy.)

Salbiy bo'yoqdor leksemalar borliq hodisalariga so'zlovchining salbiy munosabatini ifodalaydi va ular sememalarida salbiy munosabatni ifodalovchi semalar bo'rtib turadi. Misollar: 1. So'ngra yakkam — dukkam iflos tishlarini yashirgan og'zini katta ochib esnadi,

go'yo uning butun badburush yuzini og'iz qopladi (Oybek.) 2. U bir ko'ngli borib, muttaham qozining tumshug'iga tushirgisi, yo iflos basharasiga tupurgisi keldi. (M.Ism.)

Ijoby bo'yoqdor leksemalar nutqda salbiy bo'yoqdor leksema o'rnida voqelanishi mumkin. 1. Jamolingizni (basharangizni ma'nosida) boshqa ko'rmay! 2. Rosa xursand qildingiz (xafa qildingiz ma'nosida.)

Leksemalarning ijoby va salbiy bo'yog'ini ijoby va salbiy ma'nodan farqlash kerak. Masalan, [yaxshi] leksemasi ijoby ma'noga ega, ammo uning ifoda semasi bo'yoqdorlikni ko'rsatmaydi, ya'ni u bo'yoqsizdir. [xunuk] salbiy ma'noga ega bo'yoqsiz leksemadir.

Uslubiy xoslanganlik jihatidan o'zbek tili leksikasi

Leksemalar nutq uslublariga munosabatiga ko'ra uslubiy betaraf va uslubiy xoslangan turlarga ajraladi.

Uslubiy betaraf leksika. Uslubiy betaraf leksemalar barcha uslublarda birdek va bab-baravar ishlatilaveradi va ularning ifoda semalarida uslubga munosabat «uslubiy betaraf» deb beriladi. Bunday leksemalarga misollar: [kel], [bor], [o't], [ket], [kitob], [qalam], [stol], [mashina], [oq], [qora], [tez], [sovuq], [faqat], [lekin] va h. Lekin ular nutqda ko'chma ma'nolarda ishlatilganda, bu ma'nolari bilan ayrim uslubga xoslanib qoladi. Masalan, [sovuq] leksemasi «xunuk» ma'nosida (sovuq rangli) faqat so'zlashuv yoki badiiy uslubga xosdir.

Uslubiy xoslangan leksika. Uslubiy xoslangan leksikani uchga bo'lish mumkin: a) kitobiy leksika; b) badiiy leksika; v) so'zlashuv leksikasi.

Ilmiy, rasmiy va publitsistik leksikaga mansub birliklar umumlashtirilib, kitobiy leksika deb yuritiladi.

ilmiy leksikaga oid birliklar: [integral], [meridian], [tangens], [olmosh], [bo'lish], [ko'paytirish];

rasmiy leksikaga oid birliklar: [bayonnoma], [buyruq], [farmon], [qo'mita], [sessiya], [tashkilot];

publitsistik leksikaga oid birliklar: [jangovar], [mafura], [ilg'or], [ittifoq], [jahon], [afkor].

Bunday leksemalarning uslubga xoslikni ko'rsatuvchi ifoda semasi «ilmiy nutqqa xos», «rasmiy nutqqa xos», «publitsistik nutqqa xos» deb belgilanadi.

Badiiy leksikaga ifoda semalari sirasida «badiiy nutqqa xos» semasi mavjud, badiiy nutqqa xos, badiiylik bo'yog'iga ega bo'lgan leksik birliklar kiradi: Mehnat bilan topadi iqbol. (YO.Mirzo.) Uning odobida, uning xulqida, insoniy kamolot mavjud, barqaror. (U.)

Tabiatan serzavq va har narsaga qiziquvchi bo'lgan Sodiq uchun har hunar zavq baxsh etar, ko'nglini ko'tarar, sog'lig'ini saqlardi. (SH.) Kundan kunga yashnamoqda ko'rking, jamoling. (G'ayratiy.) Bahorning fikri bulut bosgan osmonday qorong'ilashdi—yu, ko'z oldini tuman chulg'adi. (SH.R.) Yaxshi qoling, sevgan yurtu diyorim. (Hamza.)

Badiiy nutqda ilmiy, rasmiy, publitsistik va so'zlashuv uslubiga xos birliklar ham bimalol ishlatilaveradi.

So'zlashuv leksikasiga oddiy so'zlashuv nutqiga xos, erkin muomalada qo'llaniladigan, adabiy til uchun me'yor bo'lmagan leksemalar kiradi: ketvorgan, po'rim, qitday, mullajiring kabi. Misollar: O'ylab ko'rsam, sarkotib odamga shundan bop sovg'a yo'q ekan. Ruchkaning poshshaxoni, perosi oltindan. (N.Safarov) Shomahdiyevning qiligi ma'lum: jahli chiqib bir sannab ketsa, uning chakagini bosish asov tuyani cho'ktirishdek mashaqqat. (A.Muhiddin.) Qizlaringizni jirkiysiz, so'kasiz... Xo'sh, nima uchun To'lani yumshoq paxtaga o'rab papalaysiz?! (M,IsM.) Jillaqursa juvoldiz bilan qarashay dedim.(O.) Enang besh—o'n tanga pul so'rab yubordi. Bo'lsa, chiqarib ber, boyoqishlar chaynab tursin. (O.) Maza qilib kartoshkani tushirib tursang... (Sayyor.)

So'zlashuv leksikasiga kiradigan leksemalarning tegishli ifoda semasi «so'zlashuv nutqiga xos» deb yuritiladi.

Leksemalarning uslubiy xoslanganligi ularning boshqa bir uslubda qo'llanmasligidan dalolat bermaydi. Masalan, so'zlashuv uslubida erkin uslub sanaladi va unda boshqa uslub unsurlarini bimalol ishlatish mumkin. Ammo leksemalarni ma'lum bir uslubda qo'llash nutq me'yorlariga muvofiq bo'lishi lozim.

Frazeologiya

Frazeologiya va frazeologizm. Frazeologiya (gr. phrasis—ifoda va logos—ta'limot) atamasi ikki ma'noda ishlatiladi. 1)til frazeologik tarkibini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi; 2)shu tilning frazeologizmlari majmui.

Frazeologiyani o'rganish predmeti frazeologizmlarning tabiati va zotiy xususiyatlari hamda ularning nutqda amal qilish qonuniyatlaridir.

Frazeologizmlar til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birliklardir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko'rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli ma'noviy tabiatga ega bo'lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi: tepa sochi tikka bo'ldi, sirkasi suv ko'tarmaydi, o'takasi yorildi, do'ppisi yarimta, ikki gapning birida, boshga ko'tarmoq va boshqa.

Frazeologizmlar ibora, frazeologik birlik, frazeologik birikma atamaları bilan ham yuritiladi.

Frazeologiya leksikologiya bo'limining tarkibiy qismidir. Frazeologizmlar tashkil etuvchilarga ko'ra qo'shma leksemalar, so'z birikmasi va gaplarga o'xshaydi. Biroq ular ko'proq qo'shma leksemalar kabi til jamiyati ongida tayyor va barqaror holda yashaydi. Boshqacha aytganda, frazeologizmlar lisonda barcha lisoniylirliklarga xos bo'lgan umumiylik tabiatiga ega bo'ladi va nutqda xususiylik sifatida namoyon bo'ladi.

Frazeologizmlar lug'aviy birlik bo'lganligidan u nutq jarayonida gaplar tarkibida bir mustaqil so'z kabi harakat qiladi — bir gap bo'lagi yoki kengaytiruvchi sifatida keladi: 1. Madamin bo'yniga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi. (Parda Tursun). 2. Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi (Saida Zununova). 3. Qosh qo'yaman deb ko'z chiqaradigan bunday hodisalar hali ham onda — sonda ro'y berib turibdi. («O'zbekiston adabiyoti» va san'ati. 4. Kavushini to'g'rilab qo'yish kerak. (As. Muxtor.). 1 — va 2 — gaplarda frazeologizmlar gap markazi — kesim mavqeyida, 3 — gapda so'z kengaytiruvchisi aniqlovchi va 4 — gapda butun bir egasiz gap vazifasida kelgan.

Frazeologizmlar tashqi ko'rinishi jihatidan so'z birikmasi va gap ko'rinishida bo'ladi. So'z birikmasi ko'rinishidagi frazeologizmlar: ko'ngli bo'sh, enka — tinkasini chiqarmoq, jig'iga tegmoq, bel bog'lamoq, kir izlamoq, terisiga sig'may ketmoq va h. Gap tipidagi frazeologizmlar «gap kengaytiruvchisi + kesim» qolipi mahsulidir: istarasi issiq, ichi qora, labi — labiga tegmaydi, ko'ngli ochiq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq, kapalagi uchib ketdi, po'konidan yel o'tmagan, tepa sochi tikka bo'lmoq va h.

Ayrim leksik birliklar frazeologizmlarning tadrijiy taraqqiyoti mahsulidir: dardisar, toshbag'ir, boshog'riq. Demak, leksemalar hosil bo'lish manbalaridan biri frazeologizmlardir.

Frazeologizmlar, asosan, belgi va harakat ifodalaydi. Demak, ular grammatik jihatdan belgi va harakat bildiruvchi so'z turkumlariga mansubdir.

Fe'l turkumiga mansub frazeologizmlar: Me'dasiga tegmoq, yaxshi ko'rmoq, holdan toymoq, sabr kosasi to'lmoq, tepa sochi tikka bo'lmoq, og'ziga talqon solmoq, podadan oldin chang chiqarmoq.

Sifat turkumiga mansub frazeologizmlar: ko'ngli bo'sh, rangi sovuq, yuragi toza, avzoyi bejo, dili siyoh, kayfi buzuq.

Ravish turkumiga mansub frazeologizmlar: ipidan — ignasigacha, ikki dunyoda ham, miridan — sirigacha, ha — hu deguncha.

So'z — gaplarga mansub frazeologizmlar: turgan gap, shunga qaramay, katta gap.

Frazeologizmlar tilshunosligimizda muayyan so'z turkumlari bo'yicha tasnif qilinmagan va grammatik xususiyatlari yetarli darajada o'rganilmagan.

Frazeologizmlar leksik birliklar kabi iste'mol chastotasi nuqtai nazaridan ham tasnif qilinadi. Bunga ko'ra umumiste'mol frazeologizmlari (holdan toymoq, shunga qaramay, ro'yobga chiqmoq) va qo'llanilishi chegaralangan frazeologizmlar farqlanadi. Qo'llanilishi chegaralangan frazeologizmlar qo'llanilish davri (eskirgan va zamondosh) va doirasi (dialektal, ilmiy, badiiy so'zlashuv) bilan ham ma'lum bir tafovutlarga ega.

Eskirgan frazeologizmlar: alifni kaltak demoq, aliflayloni bir cho'qishda qochiradigan, dastin aliflom qilib, kallasini ham qilib, yeng silkitmoq,

Dialektal frazeologizmlar: alag'da bo'lmoq (xavotir olmoq) ko'ngli tob tashladi (ezildi), halak bo'lmoq (ovora bo'lmoq), qumortqisi quridi (intiq bo'lmoq)

Ilmiy frazeologizmlar: nazar tashlamoq, ko'zga tashlanmoq, chambarchas bog'lanmoq, to'g'ri kelmoq, imkoniyatlar doirasi, qulay qurshov.

Badiiy frazeologizmlar: sabr – kosasi to'lmoq, og'zining tanobi qochmoq, og'zidan bodi kirib, shodi chiqmoq, qildan qiyiq axtarmoq, six ham kuymasini, kabob ham, boshida yong'oq chaqmoq.

So'zlashuv nutqi frazeologizmlari: arpasini xom o'rmoq, yerga urmoq, yuragi qon, ko'zi tor, ko'zi och, boshi ochiq.

Frazeologizmlarning aksariyati badiiy va so'zlashuv nutqiga xosdir.

Frazeologizmlarning semantik strukturasi

Frazeologizmlar ikki yoqlama lisoniy birlik bo'lib, shakl va mazmunning dialektik birligidan iborat. Frazeologizmlarning shakliy tomonini so'zlar (leksemalar emas) tashkil qiladi. Ularning mazmuniy tomoni frazeologik ma'nodir. Frazeologik ma'no o'ta murakkab tabiatli bo'lib, leksemalarda bo'lgani kabi ularning ayrimlari denotativ tabiatli bo'lsa, boshqalari grammatik ma'noga ega, xolos. Masalan, mustaqil so'z turkumlariga kiruvchi frazeologizmlar: (burgaga achchiq qilib, ko'rpaga o't qo'yimoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq, ko'ngli bo'sh, hash – pash deguncha) denotativ ma'noga ega bo'lsa, turgan gap, shunga qaramay kabi nomustaqil frazeologizmlar faqat grammatik vazifa bajaradi.

Odatda, frazeologizmlarning ma'nosi bir leksema ma'nosiga teng deyiladi. Biroq hyech qachon ular teng emas. Chunki

frazeologizm va leksema ma'nosi teng bo'lsa edi, unda frazeologizm ortiqcha bo'lib qolar edi. Misol sifatida [yoqasini ushlamoq] frazeologizmi bilan [hayron bo'lmoq] leksemasining ma'nolarini qiyoslab ko'raylik. Mazkur frazeologizm «kutilmagan, tushunib bo'lmaydigan narsa yoki hodisadan o'ta darajada ta'sirlanib, taajjublanmoq» bo'lsa, [hayron bo'lmoq] leksemasi «kutilmagan, tushunib bo'lmaydigan narsa yoki hodisadan ta'sirlanmoq» sememasiga ega. Har ikkala ma'noda ham kishi ichki ruhiy holati (denotat) aks etgan. Biroq frazeologizm ma'nosida «o'ta darajada» va «so'zlashuv uslubiga xos», «bo'yoqdor» semalariga egaligi bilan «hayron bo'lmoq» leksemasidan farqlanadi. Demak, frazeologizmlarda, ko'pincha, ifoda semalarida obrazlilik, bo'yoqdorlik bo'rtib turadi. Umuman olganda, frazeologik ma'no torroq va muayyanroq, leksema ma'nosi esa unga nisbatan kengroq va mavhumroq bo'ladi. Masalan, [hayron bo'lmoq] leksemasi umumuslubiy va bo'yoqsizdir. Shuning o'ziyoq uning barcha uslublarda qo'llanish imkoniga egaligini va uni osongina turli «bo'yoqlar» bilan ishlatish mumkinligini ko'rsatadi.

Ko'rinadiki, frazeologizm va leksemalarni bir narsa yoki hodisani atashsa — da, (atash sememalari bir xil bo'lsa — da), ifoda bo'yoqlari bilan keskin farqlanib turadi (ya'ni ifoda semalari turlichadir).

Frazeologizmlar birdan ortiq so'zdan tashkil topadi. Biroq ularning ma'nosi tashkil etuvchi ma'nolarining oddiy yig'indisi emas. Masalan, [qo'yniga qo'l solmoq] frazeologizmining ma'nosi [qo'yin], [qo'l], [solmoq] leksemalari ma'nolari sintezi yoki qo'shiluvchi emas. Frazeologizmlar ma'nosi tashkil etuvchi so'zlar to'la yoki qisman ko'chma ma'noda ishlatilishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, birovning fikrini bilishga urinish harakati uning qo'ynini titkilab, nimasi borligini bilishga intilish xarakteriga o'xshaydi. Natijada, qo'yniga qo'l solmoq erkin birikmasi o'zidan anglashilgan mazmunga o'xshash bo'lgan boshqa bir mazmuni ifodalashga ixtisoslashadi va qurilma frazeologizmga aylanadi. Yoki kishi qo'litiqlab ketayotgan tarvuzini tushirib yuborsa, qanday ahvolga tushadi? Biror narsadan ruhiy tushkunlikka tushgan odamning holati shunga monandir va natijada erkin birikma frazeologizm mohiyatiga ega bo'ladi.

Bu esa frazeologik ma'noning mantiqiyligidan dalolat beradi.

Frazeologizm tartibidagi ayrim so'zning ko'chma ma'noda, boshqalarining o'z ma'nosida qo'llanilishi natijasida ham vujudga kelishi mumkin. Masalan, aqlini yemoq, ko'zini bo'yamoq, ko'zi — ko'ziga tushdi, og'zi qulog'ida frazeologizmlarida aql, ko'z, og'iz so'zlari o'z ma'nosida yemoq, bo'yamoq, tushmoq, qulog'ida so'zlari ko'chma ma'nodadir.

Ba'zan harakat—holatning natijasini ifodalovchi qurilmalar frazeologizmga aylanadi. Masalan, kishi afsuslanishi natijasida barmog'ini tishlab qolishi mumkin. Shuning uchun barmog'ini tishlab qolmoq qurilmasi frazeologik qiymat kasb etgan. Tishni—tishga qo'ymoq, tepa sochi tikka bo'lmoq, labiga uchuq toshmoq iboralari ham shular jumlasidandir.

Ayrim frazeologizmlar turli diniy aqidalar, tushunchalar, rivoyatlar asosida ham shakllanadi: 1. Uning eriga mening ko'zim tekkan emish (I. Rahim.) 2. Hammani qo'yib, sizning soldat o'g'lingizga tegaman deb ko'zim uchib turibdimi? (M. Muhamedov). 3. «Jabrdiyda»ning ham, guvohlarining ham dumi xurjunda gaplari shunday savollar berilishini talab etardi. (M. Ismoiliy)

Frazeologizmlar, asosan, bir ma'nolidir. Ammo polisemantiklik frazeologizmlarda ham uchrab turadi. Masalan, aqli yetadi frazeologizmi «idrok qilmoq», «ishonch hosil qilmoq» ma'nosiga bo'yniga qo'ymoq iborasi 3 ta — «aybni birovga to'nkamoq» «isbotlab e'tirof qildirmoq», «biror ishni bajarishni birovning zimmasiga yuklamoq» ma'nolariga, qo'lga olmoq iborasi esa 4 ta — «o'z ixtiyoriga o'tkazmoq», «qo'qqisdan hujum qilib bosib olmoq», «qamash maqsadida tutmoq», «biror yo'l bilan o'z xohishiga bo'ysunadigan qilmoq» ma'nolariga ega.

Frazeologik polisemiya barcha ma'nolar ko'chma bo'lganligi bois, ularni bosh va hosila ma'nolarga ajratish qiyin.

Frazeologizmlarda semantik munosabatlar. Leksikada bo'lgani kabi frazeologiyada ham lisoniy—semantik munosabatlar amal qiladi.

Frazeologik sinonimiya. Ma'nodoshlik hodisasi frazeologizmlarda ham amal qiladi. Frazeologizmlarning ma'nodoshlik paradigmasida birliklar ifoda semalari darajasiga ko'ra farqlanadi: yaxshi ko'rmoq—ko'ngil bermoq, yer bilan yakson qilmoq—kulini ko'kka sovrmoq, ipidan ignasigacha, miridan sirigacha, qilidan quyrug'igacha va h. Ma'nodosh frazeologizmlarning atash semalari bir xil bo'ladi. Masalan, ipidan ignasiga—miridan sirigacha, qilidan quyrug'igacha kabi iboralarida «butun tafsilotlari bilan» atash semasi umumiydir. Ammo ular uslubiy xoslanganlik va bo'yoqdorlik darajasini ifodalovchi semalari bilan farqlanadi.

Sinonim frazeologizmlarni frazeologik variantlardan farqlash lozim. Sinonim iboralarida ayni bir so'z bir xil bo'lishi mumkin. Lekin qolgan so'zlar sinonim leksemalarning ko'rinishlari bo'lmasligi lozim. Jonini hovuchlab va yuragini hovuchlab iboralarida bir xil so'z mavjud. Ammo jon va yurak so'zlari sinonim leksemalar ko'rinishi emas. Ko'ngliga tugmoq va yuragiga tugmoq iboralari frazeologik variantlardir.

Frazeologik antonimiya. Zid ma'noli antonimlar bir-biriga teskari tushunchalarni ifodalaydi. Misollar: ko'ngli joyiga tushdi – yuragiga g'ulg'ula tushdi, qoni qaynadi – og'zi qulog'iga yetdi.

Frazeologik omonimiya. Frazeologizmlar omonimik munosabatda ham bo'lishi mumkin. Misollar: so'z bermoq I, so'z bermoq II, boshga ko'tarmoq I, boshga ko'tarmoq II, qo'lga ko'tarmoq I, qo'lga ko'tarmoq II.

Frazeologizmlardagi darajalanish, giponimiya, funkcionimiya, iyerarxionimiya kabi semantik munosabatlar o'z tadqiqotlarini kutmoqda.

LEKSIKOGRAFIYA

Tilshunoslikning lug'at tuzish masalalarini ilmiy tadqiq qiluvchi va lug'at tuzish bilan shug'ullanuvchi sohasi leksikografiya (gr.lexikos – so'z, so'zga oid va grapho – yozaman) yoki lug'atchilik deyiladi. Maqsad va vazifalariga ko'ra leksikografiya ikkiga bo'linadi:

a) ilmiy leksikografiya lug'atchilikning nazariy masalalari bilan shug'ullansa;

b) amaliy leksikografiya bevosita lug'at tuzish ishlari bilan mashg'ul bo'ladi.

Leksikografiya muhim ijtimoiy vazifalarni bajaradi. Bular quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

- 1) ona tilini va boshqa tillarni o'rgatishga xizmat qiladi;
- 2) ona tilini tasvirlash va me'yorlashtirish vazifasini o'taydi;
- 3) tillararo munosabatlarni ta'minlaydi;
- 4) til leksikasini ilmiy tekshiradi va talqin qiladi;

Lug'atlar, avvalo, maqsadi va mo'ljaliga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- 1) umumiy lug'atlar;
- 2) maxsus lug'atlar.

Umumiy lug'atlar keng o'quvchilar ommasiga, maxsus lug'atlar esa tor doiradagi kishilar – alohida soha mutaxassislariga mo'ljallangan bo'ladi.

Har ikkala tur lug'atlar ham o'z o'rnida yana ikkiga bo'linadi:

- 1) ensiklopedik lug'atlar;
- 2) filologik lug'atlar.

Demak, lug'atlarni umumiy ensiklopedik lug'atlar va maxsus ensiklopedik lug'atlar, umumiy filologik lug'atlar va maxsus filologik lug'atlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq va o'ng'aydir.

Umumiy ensiklopedik lug'atlar (UEL). Ma'lumki, UEL alfavit tartibida bo'lib, ularda so'zlar emas, balki shu so'zlardan anglashilgan tushunchalar uchun asos bo'lgan narsalar, tarixiy voqealar, tabiiy va

ijtimoiy hodisalar, shaxslar, geografik nomlar haqida ma'lumot beriladi va lug'at maqolalari lug'atdagi tavsif lug'at maqolasi deyiladi. Lug'at yozilgan tilni tushunuvchi keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan bo'ladi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» ana shunday lug'atlardan biridir. Unda shunday deyiladi: O'zME (O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi) universal ensiklopediya bo'lganligi uchun fan – texnika va madaniyatning barcha sohalariga oid ma'lumotlar muxtasar tarzda ifodalanib, u insoniyat sivilizatsiyasining muhim yutuqlari haqidagi bilimlar majmuidan iboratdir. Prezident I. Karimov O'zME ga yozgan so'zboshisida u haqda «Ensiklopediyamiz o'zining ilmiy jihatdan chuqur, ayni vaqtda ommabopligi bilan keng kitobxonlar orasida obro' – e'tibor topib, jahonning nufuzli qomuslari qatoridan munosib o'rin olishiga ishonchim komil» deb, uning funksiyasini alohida ta'kidladi.

Maxsus ensiklopedik lug'atlar (MEL). Fan – texnika, san'at va madaniyatning ma'lum bir sohasiga oid tushunchalarni shu soha qiziquvchilari va mutaxassislari uchun mo'ljallab tavsiflaydi. Bunday lug'atlar sifatida soha ensiklopedik lug'atlari – «Meditsina ensiklopediyasi», «Fizicheskiy ensiklopedicheskiy slovar», «Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar» kabilarni misol qilib keltirish mumkin. UELLardan farqli ravishda MELlar tor sohaga doir tushunchalarni keng va batafsil sharhlaydi. Masalan, rus tilida yaratilgan «Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar»da shunday deyiladi: «Bu lug'at turli ixtisosliklardagi filolog – tilshunoslar va ilmiy xodimlarning keng doirasiga, shuningdek, tilshunoslik bilan yaqin bo'lgan sohalar – psixologlar, mantiqshunoslar, filosoflar, etnograf va adabiyotshunoslarga mo'ljallangan». Quyida «Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar»dan namuna keltiramiz (Bunday lug'at o'zbek tilida yaratilmagani uchun olingan maqolaning tarjimasini beramiz).

«AKKOMODATSIYA (lat. *Accomodatio* – moslashish) tovushlarning kombinator o'zgarishlaridan biri: qo'shni undosh va unilarning qisman moslashuvi. Akkomodatsiya shunday hodisaki, keyingi tovushning ekskursiyasi (artikulatsiyasining boshlanishi) oldingi tovushning rekursiya (artikulatsiyasining tugashiga) moslashadi (progressiya akkomadatsiya) yoki oldingi tovushning rekursiyasi keyingi tovushning ekskursiyasiga moslashadi. Ayrim tillarda unlining undoshga moslashishi xosdir, masalan, rus tilida a, o, u unilari yumshoq undoshlardan keyin til oldi unilariga aylanadi (ularning artikulatsiyasi ekskursiyaga intilgan). Qiyoslang: «mat» – «myat», «mol» – «myol», «luk» – «lyuk». Boshqa tillarda esa undoshning unliga akkomodatsiyasi kuzatiladi, masalan, fors tilida til oldi unisidan oldin kelgan undosh tanglaylashadi». (22 – bet)

Ko'rinadiki, maxsus ensiklopedik lug'at soha mutaxassislari uchungina zarur bo'lgan tushunchani ana shu soha ilmiy uslubiga xos ifoda bilan tasvirlaydi.

Umumiy filologik lug'atlar barcha soha kishilari, keng foydalanuvchilar ommasiga mo'ljallangan izohli, imlo, orfoepik, tarjima lug'atlardir. «O'zbek tilining izohli lug'ati» (O'TIL) «Ruscha – o'zbekcha lug'at» (RO'L) ana shunday lug'atlar sirasiga kiradi. Shu boisdan O'TIL da shunday deyiladi: «Lug'at keng o'quvchilar ommasiga – tilshunoslar, o'rta va oliy maktab o'quvchilari va o'qituvchilari, yozuvchilar, jurnalistlar, gazeta va nashriyot xodimlari va o'zbek tiliga qiziquvchi barcha kitobxonlarga mo'ljallangan.» (1 – tom, 5 – bet) Izohli lug'at so'zning ma'nosini shu tilda sharhlaydi, izohlaydi va so'zni shu ma'nosi bilan nutq tarkibida beradi. Misollar:

BAQIRLAMOQ Baqir – buqur ovoz chiqarib qattiq qaynamoq. [Hamrobibi] dasturxon yozdi, baqirlab qaynayotgan samovarni keltirib, qopqoqlab qo'ydi. R.Fayziy El mehri.

Yoz 1 Yilning bahor bilan kuz orasidagi eng issiq fasli. Laylak keldi – yoz bo'ldi. Dangasaning ishi bitmas, yoz kelsa ham qishi bitmas.

2 ko'chma Umrning eng gullagan yaxshi davri. Yozim o'tdi, chiroyingizga to'q bu quvnoq ko'ngil. G'ayratiy.

Ko'ngli yoz bo'ldi Ortiq sevinib, bahri dili ochildi. Negadir otashin ko'ngli yoz bo'lib ketdi. O'.O'marbekov. Charos.

Umumiy izohli lug'atda lug'aviy birliklarning barcha – grammatik, uslubiy, frazeologik birliklar tarkibida qatnashishi, omonimik, qaysi tildan o'zlashganlik belgilari ko'rsatiladi.

O'zbek tilining bu tipdagi lug'ati birinchi marta 1981 yilda Moskvada nashr etildi. «Boy leksikografik an'analarning davomi sifatida o'tgan asrning 50–80 – yillari mobaynida o'zbek tilshunosligida erishilgan va o'zbek leksikografiyasini tilshunoslikning tez rivojlanib borayotgan mustaqil sohasiga aylantirgan ulkan muvaffaqiyatlari tufayli yuzaga kelgan» (1 – tom, 5 – bet) «O'zbek tilining izohli Lug'ati» o'zbek xalqi tarixi va ma'naviyati taraqqiyotida ulkan hodisa bo'ldi. «Lug'atning asosiy vazifasi o'zbek adabiy tilining so'z boyligini to'plash va tavsiflash bilan birga, uning me'yorlarini belgilab berish va mustahkamlashdan ham iboratki, unda adabiy tilning imlo, talaffuz, so'z yasash va ishlatish me'yorlari tavsiya etildi» (1 – tom, 5 – bet).

Demak, o'zbek tilining ilk izohli lug'ati o'z oldiga qo'yilgan o'zbek adabiy tilining so'z boyligini to'plash va tavsiflash hamda uning me'yorlarini belgilashdan iborat tarixiy vazifasini bajardi. Biroq tilshunoslik fanining rivoji, o'rganish manbaiga yondashuv omillari va metodologiyasining taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishining muayyan

bosqichida ijtimoiy fanlarga qo'yiladigan yangicha talablarning yuzaga kelishi ijtimoiy ong shakllaridan bo'lgan tilning ilmiy talqinida ham yangicha qarashlar shakllanishiga olib keladi.

Leksemalarning lug'aviy ma'nosi talqinida lison va nutqni izchil farqlash talabi har bir so'zga xos barqaror lisoniy va o'tkinchi nutqiy jihatlarni ajratishni taqozo qiladi. Nutqiy hodisalar cheksizlik va rang-baranglik tabiatiga ega bo'lganligi bois leksikografik talqinlarning obyekt bo'la olmaydi. Lug'atlar so'zlarga xos barqaror jihatlarnigina qamrab olish imkoniga ega. Demak, semasiologiya sohasida amalga oshirilgan izchil sistemaviy tadqiqotlar lug'atni tartiblashtirishda muhim tayanch omil bo'lib, leksikografni cheksiz nutqiy ma'nolarni tartibga keltirish, lug'atlarga kiritish hamda izohlash tashvishidan xalos etadi. Bunda har bir voqeylangan nutqiy lug'aviy ma'noda qorishgan o'zga hodisalar tajallilarini e'tibordan soqit qilish, ushbu birlik (leksemani)ning asl zotiga daxldor bo'lgan usurni ajratish va tavsiflash leksikografik talqinda muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, «O'zbek tilining izohli lug'ati»da [o'tmoq] fe'lining 31 ta leksikografik ma'nosi ajratilgan. Ma'nolardan ko'pchiligida bu so'z o'z asl zotiga (lisoniy sathdagi mohiyatiga) aloqador bo'lmagan, balki o'zi birikayotgan so'zlarga bog'liq turli-tuman ma'nolarni voqyelan tiradi. Qiyoslang: O'TMOQ

1 Biror narsaning ichidan, ustidan yoki yonidan yurib, uchib, suzib narigi tomoniga yetmoq, ko'chmoq. Ko'prikdan o'tmoq. Tunneldan o'tmoq. Chegaradan o'tmoq...

4 Teshik, eshik kabi biror joyning bir tomonidan kirib narigi tomonidan chiqmoq. 1. Ip igna teshigidan o'tmadi. 2. Uyda xizmatchi ovqat qo'ygan ekan, san'atkorning tomog'idan hech narsa o'tmadi — ikki piyola choy ichdi, xolos. (A. Qahhor.)

5 Biror tomonga yo'nalmoq; yurib, suzib yoki uchib biror tomonga jo'namoq; biror tomonga qarab yurmoq. Bu daryodan har kuni uch marta paroxod o'tadi.

6 Tezroq yurib yoki yurgizib, boshqalardan oldin ketmoq; quvib yetib o'zmoq. Goh Afandi eshakdan, goh eshak Afandidan o'tib uyga yetdilar. («Latifalar».)

Ko'rinadiki, lug'at ma'nolari tavsiflari, o'tish harakatining xarakteriga ko'ra emas, balki harakat ustida amalga oshayotgan predmetlarning xususiyatlariga ko'ra amalga oshirilgan va shu asosda [o'tmoq] fe'li nutqiy ma'nosidagi sintagmatik yondosh hodisalarning tajallilari o'z izlarini qoldirganligi e'tiborga olinmagan. Zero, Tunneldan o'tmoq (1 — ma'no), Igna teshigidan o'tmoq (4 — ma'no) misollaridagi (o'tmoq) fe'lining nutqiy ma'nolari o'z zotiy tabiati asosida emas, balki bu harakatning nimada amalga oshayotganligi

(tunnel orqali o'tish, teshik orqali o'tish), bu harakatni nima amalga oshirayotganligi (kishi, texnika yoki ip) va o'tish teshigining katta — kichikligi (tunnelning nisbatan uzun masofali ekanligi, igna teshigining kichikligi) asosida farqlanadi. Har ikkala holatda ham harakat mohiyatida farq kuzatilmaydi. Demak, (o'tmoq) fe'lining 1 —, 4 —, 6 — leksikografik ma'nolaridagi farq o'zga hodisalar (bu yerda birikuvchi so'zlar denotatlaridagi farqlar) tajallilari asosida bo'lib, bunday yondashuv asosida ushbu ma'nolarning sonini yanada davom ettirish mumkin:

Demak, lug'atda bir so'zning, deylik, 20–30 tagacha nutqiy ma'nolarini izohlash, uning empirizimga asoslanganligini ko'rsatsa, faqat sememalarga tayanish lug'atning sememik tahlil doirasidan tashqariga chiqa olmaganligidan dalolat beradi.

XX asrning 40–50 — yillarida shakllangan va asr nihoyasida katta yutuqlarni qo'lga kiritgan o'zbek tilshunosligi, xususan, uning tarkibiy qismi bo'lgan o'zbek tili leksikografiyasi taraqqiyotiga jahon va rus tilshunosligining ta'siri katta bo'ldi. Rus tili leksikografiyasi an'analari milliy tillar lug'atchiligida ham rivojlantirilishi bilan birga, ular uchun namuna vazifasini ham o'tadi. Biroq bu namunaviylik va an'ana ko'p hollarda andozaviylikka aylanib bordi. Chunki milliy tilshunosliklar uchun metodologiya vazifasini milliy tillarning ichki ontologik qurilishi jihatidan rus tiliga yaqinligi, o'xshashligini asoslash ta'limoti o'tar edi. Bu metodologik tamoyillarga I.Stalinning «Marksizm va tilshunoslik masalalari» asarida asos solingan edi. Natijada 60–70 — yillarda sobiq sho'ro tuzumi hududidagi yuzdan ortiq millat va elatlarning yagona xalq — sovet xalqiga aylanayotganligi haqida tarixiy uydirmalar vujudga keldi. Barcha ijtimoiy — gumanitar fanlar bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarining maqsadi ham mana shu soxta «haqiqat»ni asoslashga qaratilgan edi. Shu tarzda o'zbek tilshunosligida rus tili qurilishi andozasi o'rnashdi va fandagi bu holat hanuz mustahkam o'rnashib turibdi. Quyida o'zbek leksikografiyasining ulkan yutug'i sanalishiga haqli ikki tomli «O'zbek tilining izohli lug'ati»ni S.Ojegov tahriri ostidagi «Slovar russkogo yazo'ka»(qisq.SRYA) lug'ati bilan mazkur metodologiyaga munosabat nuqtai nazaridan qiyoslashga harakat qilamiz.

Avvalo, lug'atlarda aynan yoki nisbatan aynan tarjima maqolalar mavjudligini ta'kidlash lozim. Quyida ulardan ayrim namunalar keltiriladi.

O'TIL	SRYA
<p>TIL 1 anat. Og'iz bo'shlig'ida joylashgan, ta'm-maza bilish, kishilarda esa, bundan tashqari, nutq tovushlari hosil qilish uchun xizmat qiladigan a'zo. (II tom, 174 – bet)</p> <p>AKSIZ (R<lat) 1 Kapitalistik mamlakatlarda va chor Rossiyasida qand, gugurt, tuz singari keng iste'mol mollariga solinadigan egri ustama soliq.</p> <p>2.Chor Rossiyasida shunday soliqni to'lash bilan shug'ullanadigan idora. (1 tom, 37 – bet)</p>	<p>Язык¹ Подвижный мышечный орган в полости рта, являющийся органом вкуса, а у человека участвующий также в образовании звуков речи. (7 стр. 747)</p> <p>Акциз. 1.В капиталистических странах косвенный налог, преимущ. на товары широкого внутреннего потребления (соль, табак, сахар, спички, спиртные напитки и т.п.).</p> <p>2.В царской России: учреждение по сбору такого налога (разг) (стр. 22)</p>

«O'zbek tilining izohli Lug'ati» da o'zbek tilida so'zlashuvchilar uchun ijtimoiy shartlanmagan ma'nolar ham, rus tili izohli lug'atlarida bo'lganligi uchun, taqlidiy ravishda beriladi.

Qiyoslang:

<p>TIL 6 harb. Kerakli ma'lumot olish maqsadida olingan harbiy asir (II tom, 175 bet)</p>	<p>Язык², перен. Пленный от которого можно получить нужные сведения (спец) (стр. 747)</p>
--	---

O'zbek tilida alohida-alohida, bir-biriga bog'lanmagan ma'noli, omonimik tabiatli so'zlar ko'p ma'noli so'zlardek talqin etiladi.

<p>KAFEDRA 1 Leksiya o'qish, doklad, axborot qilish va sh.k. ishlar uchun maxsus baland qurilma.</p> <p>2 Oliy o'quv yurtlarida bir yoki bir necha o'zaro yaqin fanlar bo'yicha ish olib boruvchi professorlar, o'qituvchilar va ilmiy xodimlar tashkiliy birlashmasi va shu birlashmada joylashgan xona (I tom, 373 – bet)</p>	<p>Кафедра, –ы, ж. 1 Возвышение для оратора, лектора.</p> <p>2.Объединение преподавателей какой-нибудь отрасли науки в высшей школе.(стр. 220)</p>
--	---

Ma'lumki, izohli lug'at «keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan» bo'lib, buning uchun leksikografik talqinda ijtimoiy shartlangan ma'nolardan kam qo'llanishga ega, terminologik ma'nolar talqiniga o'tib borilmog'i lozim. Biroq, «O'zbek tilining izohli lug'ati» da bu borada qat'iylik kuzatilmaydi. Masalan, ayrim so'zlar talqinida terminologik ma'no birinchi o'ringa chiqariladi va qolgan ma'nolar keyin beriladi. Misol sifatida [til] so'zi talqiniga diqqat qilaylik.

«O'zbek tilining izohli lug'ati» dagi ayrim so'zlar tavsifida ba'zan terminologik semalarga asoslanilsa, ba'zan bunday yo'l tutilmaydi. Masalan, [olma] so'zi tavsifida terminologik semalarga asoslanish mavjud.

Qiyoslang:

<p>OLMA 1 Atirgullilar oilasiga mansub ko'p yillik mevali daraxt. (II t, 533 – bet)</p>	<p>Яблоня Фруктовое дерево из сем. розовых с шаровидными съедобными плодами (стр. 746)</p>
--	---

[o'rik] so'zi tavsifida esa talqin terminologik semasiz amalga oshiriladi. Chunki SRYAda shunday yo'l tutiladi.

<p>O'RIK 1 Guli oq va pushti, mevasi esa oqish, sarg'ish, qizg'ish ranglarda bo'ladigan yirik daraxt (II tom, 511 – bet)</p>	<p>Абрикос Южное фруктовое дерево с желто – красными плодами с крупной косточкой, а также самый плод этого дерева. (стр. 17)</p>
---	---

Ko'rinadiki, so'z ma'nolarining leksikografik tavsifi masalasida «O'zbek tilining izohli lug'ati» rus tili izohli lug'atlari tamoyillari asosida ish tutadi.

Shuningdek, «O'zbek tilining izohli lug'ati» so'z shakllarini berish masalasida ham ushbu tamoyillarga bo'ysunadi. Bu fe'l nisbat shakllari talqinida alohida ko'zga tashlanadi.

Ma'lumki, ko'pgina grammatik shakllar so'zning ma'noviy tabiatiga grammatik o'zgarishlar beradi. Fe'lning nisbat shakllarida esa boshqacharoq holni ko'ramiz. To'g'ri, affiks qo'shilgandan keyin hosil bo'lgan yasama forma affiks qo'shilmadan ilgarigi formaga nisbatan ham leksik, ham grammatik tomondan o'zgaradi, ya'ni ma'no ko'payishi yoki ozayishi mumkin. Biroq bunda lug'aviy ma'no modifikatsiyalanishining qay darajada ekanligini aniqlash maqsadga muvofiq. Bunda ikki holatni: 1.Lug'aviy ma'no modifikatsiyasi yangi lug'aviy ma'no hosil bo'lish darajasidami? 2.Shakl so'zda yuzaga keltirayotgan birikuvchanlik o'zgarishlari ma'noviyimi, sintaktikmi yoki ham ma'noviy ham sintaktikmi ekanligini muayyanlashtirish lozim bo'ladi.

Nisbat shakllari lug'aviy shakl hosil qiluvchi vositalar sirasida markaziy o'rinni egallab, fe'l leksema lisoniy mohiyatini modifikatsiya qiluvchi muhim omil sanaladi. Aytilganidek, nisbat shakllari lisoniy lug'aviy ma'noni modifikatsiyalaydi, biroq bu hodisa yangi lug'aviy ma'no vujudga kelishi darajasidami? Yangi lug'aviy ma'no (xoh u nutqiy, xoh lisoniy bo'lsin) nisbat shakllari ta'sirida vujudga kelsa, so'z alohida leksikografik birlik sifatida lug'at maqolasida alohida tavsiflanishga haqli. Masalan, «O'zbek tilining izohli lug'ati» da nisbat shakllarini olishi natijasida ma'noviy siljish ro'y bergan, ya'ni leksema vujudga kelgan [ko'rishmoq] (1.ko'rdilar. 2.salomlashdi), [hisoblashmoq] (1.hisoblashdilar. 2.kelishgan holda ish ko'rmoq) tipidagi fe'llarda nisbat shakllarining lug'aviy ma'noga ta'siri yangi leksema hosil qilish darajasida ekanligi to'g'ri baholangan va tavsiflangan.

Ko'p hollarda, yuqoridagidek, yangi yasama leksema vujudga kelishidan farqli o'laroq, nisbat shaklini olgan fe'l yangi semema hosil qilish hodisasi yuz bermaydi. Bunda nisbat shakli lug'aviy shakl hosil qiluvchi sifatida qolaveradi. Masalan, (aylanmoq) fe'li orttirma nisbat shaklida quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1.Biror narsani ma'lum bir nuqta atrofida harakatlantirmoq. 2. Biror narsani boshqa bir holatga o'tkazmoq. 3.Sayr qilmoq. 4.Aldamoq, chalg'itmoq. 5.Muomalada bo'lmoq. Pulni aylantirmoq. Bu ma'nolardan 1-,2-,3-,5- lari [aylanmoq] fe'lida ham mavjud. Biroq 4-ma'no nisbat shakli ta'sirida paydo bo'lgan ma'no bo'lib, (aylantirmoq) fe'lga tuzilgan lug'at maqolasida e'tiborga olinishi lozim bo'lgani ham shudir. Shu asosda (aylantirmoq) fe'lida yangi hosil bo'lgan ma'no mavjud bo'lganligi uchun uning bosh ma'nosi sifatida [aylanmoq] fe'lining ma'nolariga havola qilish va shundan so'ng mazkur 4-ma'noni berish lozim bo'ladi:

AYLANTIRMOQ 1 aylanmoq f.l. ort.

2 dial. Aldamoq, chalg'itmoq.

Agar nisbat ta'sirida yangi ma'no vujudga kelmasa, fe'lni ushbu nisbat shakl bilan lug'atda berish va bosh nisbatdagi fe'lga havola qilish zarurati ham bo'lmaydi. Masalan:

UNUTTIRMOQ unutmoq f.l. ort. Mehnat uning surgunda yurganini unuttirar, ish bilan band bo'lib zerikmasdi kabi.

Demak, aytish mumkinki, o'zbek tilshunosligida ko'p hollarda, Yevropa tillari, aniqrog'i, rus tili qonuniyatlari qidirilganligi va ilmiy «asoslanganligi» kabi o'zbek lug'atchiligi, xususan, «O'zbek tilining izohli lug'ati» ham rus tili leksikografik andozalari asosida yaratilgan.

Ma'lumki, lug'atlarning vazifasi nafaqat biror tilning lug'at boyligi haqida tasavvur uyg'otish, balki shu bilan birgalikda, so'zlarning semantikasini, lisoniy qiymatini belgilash, ular

ma'nolarining sistemaviy munosabatlarini berish ham bo'lmog'i lozim. Chunki bu ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolarini yorqinroq chegaralab olish, yaqin ma'noli so'zlarning semantik qiymatini to'g'ri anglash imkonini beradi.

So'zlarning semantik mohiyati ularning o'z semantik tizimida ochiladi, shu boisdan so'zlararo semantik munosabatlarning leksikografik metatilga muvofiq ravishda lug'atlarda aks etishi va ichki ma'nolarni farqlovchi muhim yechimlarning leksikografik talqinga «yedirib» yuborilishi muayyan ma'no bilan so'zning semantik tizimdagi o'rnini aks ettirgan lug'atlarning amaliy qiymatini yanada oshiradi. Chunki semantik munosabatlarni ochish asosidagina tilning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan farqlash, differentsiatsiya amalga oshiriladi. Masalan, sinonimik munosabatlarda so'zlarning ifoda bo'yoqlari orasidagi farqlar ochilsa, tur-jins munosabatlarida ma'noviy noaniqlik muayyanlik tomon intiladi. Partonimik munosabatlarda esa butunlikning bo'linishi asosida butunda qismni, qismda butunni ko'rish, ravshan ilg'ash imkoni vujudga keladi.

Yuqoridagilarga ko'ra [olma] leksemasini semantik – sintagmatik munosabatlari asosida tavsiflashga harakat qilamiz.

OLMA 1 Dumaloq, ba'zan cho'zinchoq shakldagi yong'oqdan tortib piyola kattaligicha bo'lgan oqish yoki sarg'imgir yashil yoxud qizil rangli danaksiz, urug'li, meva beruvchi atirgullilar oilasiga mansub ko'p yillik daraxt. Olma ko'chati. Olma ekildi.

turlari: qimizak, semirenko, besh yulduz

jinsdoshlari: o'rik, nok, anjir, behi.

birikuvchilari: ekmoq, qirqmoq, sug'ormoq.

2 Shu daraxtning mevasi. Olma pishdi. Olmani yedik.

turlari: qimizak, semirenko, besh yulduz.

jinsdoshlari: o'rik, nok, anjir, behi.

birikuvchilari: pishmoq, yemoq, artmoq, archmoq.

Ko'rinadiki, «O'zbek tilining izohli lug'ati» dagi « 1 Atirgullilar oilasiga mansub ko'p yillik mevali daraxt.

2 Shu daraxtning mevasi» va « 1 Guli oq va pushti, mevasi esa oqish, sarg'ish, qizg'ish ranglarda bo'ladigan yirik daraxt.

2 Shu daraxtning danakli mevasi»

talqinlaridagi so'zlarning denotatlari olma, o'rik, shaftoli yoki behi va h. ekanligini ularning tizimiy munosabatlarini leksikografik metatilga kiritmasdan mukammal izohlab yoki to'liq anglab bo'lmaydi. Bu esa leksikografik talqinlarda semantik – sintagmatik munosabatlarning ham qanchalik zarur ekanligini yaqqol namoyon qiladi.

Imlo lug'ati so'zlarni amaldagi imlo qoidalariga muvofiq ravishda qanday yozish kerakligini o'rgatadi. Demak, bunday

lug'atlar hammabop va amaliy tabiatga ega bo'ladi. Bunday lug'atlarga S.Ibrohimov va M.Rahmonovlarning 1956, 1964 larda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan» nashr etilgan, S.Ibrohimov, E.Begmatov va A.Ahmedovlarning 1976 yilda «Fan» nashriyoti tomonidan chop etilgan kirill yozuviga doir imlo lug'atlarini kiritish mumkin.

1995 yilda SH. Rahmatullayev va A.Hojiyevlar tuzgan lotin imlosidagi imlo lug'ati «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etildi.

Orfoepik lug'atda so'zlarning to'g'ri adabiy talaffuzi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta kichik hajmda M.Sodiqova va O'.Usmonova tomonidan «O'zbek tilining orfoetik lug'ati» nomi bilan 1977 yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan bosib chiqarildi.

Maxsus filologik lug'atlar tor o'quvchilar ommasi – tilshunoslik bilan shug'ullanuvchilar va boshqa ilmiy tadqiqotchilarga mo'ljallangan bo'ladi. O'zbek tilining morfem, chastotali, ters, o'zlashma so'zlar, frazeologizmlar, sinonimlar, antonimlar, omonimlar, dialektizmlar, terminologik, etimologik lug'atlari shular jumlasidandir.

Morfem lug'atlarda leksik birliklarning tarkibi – morfemik strukturasi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta A.G'ulomov, A.N.Tixonov, R.Q.Qo'ng'urovlar tomonidan tuzilib, 1977 yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etilgan.

Chastotali lug'atda so'zlarning qo'llanishi darajasi haqida ma'lumot beriladi. I.A.Kissen muallifligida chop etilgan «Slovar naiboleye upotrebiteľnix slov sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika» (Tashkent, 1970) lug'ati chastotali lug'at bo'lib, unda ma'lum bir tanlangan matnlarda so'zlarning qo'llanilish chastotasi (takrorlanganlik miqdori) ko'rsatiladi. Shunday lug'atlar S.Rizayev, Z.Hamidov, N.Axmatov, N.Mamadaliyeva, R.Zohidov tomonidan alohida asarlar bo'yicha tuzilgan.

Ters lug'atda so'zlar teskari tomondan oxiridan alfavit tartibida joylashtiriladi. Bunday lug'at ham lingvistik lug'at bo'lib, R.Qo'ng'urov va A.Tixonovlar tomonidan «Obratniy slovar uzbekskogo yazika» nomi bilan 1969 yilda Samarqandda chop etilgan. Undan namuna keltiramiz:

Serharajat
hujjat
xat – hujjat
behujjat
murojaat
Hojat
muhofazat
ijozat

beijozat.

O'zlashma so'zlar lug'atida o'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar izohlanadi. Bu tipdagi lug'atlar izohli lug'atlarning bir ko'rinishidir. Ular qaysi tildan o'zlashgan so'zlarni izohlashiga ko'ra turlicha nomlanadi. Masalan, O.Usmon va R.Doniyorovlar tomonidan 1965 yilda nashr etilgan «Ruscha—internatsional so'zlar izohli lug'ati»da rus va boshqa yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlar izohlangan.

Frazeologik lug'atlar ham maxsus lingvistik lug'atlarning bir turi bo'lib, SH.Rahmatullayev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (Toshkent, 1978) bunday lug'atning mukammal namunasidir.

Qulog'i(i)ga chalinmoq nima kimning? Biror gapni yoki tovushni noaniq tarzda eshitmoq. O'xshashi: qulog'(i)ga kirmoq. Erkaklar orasidagi gap Asalbibining qulog'iga chalingan edi. Oybek. Oltin vodiyan shabadalar. Uzoqdan traktorning guvillagan ovozi quloqqa chalindi. R.Fayziy. Cho'lga bahor keldi. (294—bet)

Qurimoq — yostig'ini quritmoq: yostig'i quridi: tinka—madori quridi: tinkasini quritmoq: esim qursin (375—bet)

Onomastik lug'atlar o'zbek leksikografiyasining alohida sohasiga aylandi. Bunday lug'atlarda atoqli otlar (onomosionimlar)dan, masalan, toponimlardan yoki antropnimlar izohlanadi va ular etimologik lug'atlarning o'ziga xos ko'rinishidir. Bunga T.Nafasov tomonidan tuzilgan «Janubiy O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati»ni S.Qorayevning joy nomlarining izohli lug'atini misol qilib keltirish mumkin.

Dialektal lug'at o'zbek tilining dialekt va shevalariga xos bo'lgan leksik birliklarni qayd qiladi. Bunday lug'atlar umuman o'zbek tilining barcha shevalariga xos so'zlarni yoki ma'lum bir sheva so'zlarini izohlashga mo'ljallangan bo'lishi mumkin. 1971 yilda mualliflar jamoasi tomonidan «Fan» nashriyotida chop etilgan «O'zbek xalq shevalari lug'ati»ni bunga misol qilib keltirish mumkin. Lug'atdan misol keltiramiz:

Govara (Buxoro) beshik

Gavdo'sha (Buxoro) xurma

Gajdim (Nayman) chayon (62—bet)

Terminologik lug'atlar ma'lum bir sohaga tegishli so'zlarni izohlaydi. Terminologik lug'atlar izohli yoki tarjima ko'rinishlariga ega bo'ladi. Demak, terminologik lug'atlarni bir tilli va ko'p tilli lug'atlarga bo'lish mumkin. Quyida A.Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» (Toshkent, «O'qituvchi», 1985) dan namuna keltiramiz.

Kriptologiya. Maxfiy tillar, ularni tuzish qonuniyatlarini, rasshifrovka qilish usullarini o'rganuvchi fan.

Ko'makchili aloqa. So'zlar o'rtasida ko'makchilar vositasida yuzaga keladigan aloqa: qalam bilan yozmoq, uyg'a qadar yugurmoq kabi.

Tarjima lug'atlar bir tildagi so'z ma'nosining boshqa tilda ifodalashishi, berilishini ko'rsatadi. RO'L dan misol:

RAZBOGATET sov, (nesov, bogatet) boyimoq, boyib ketmoq, davlat orttirmoq.

SAREVNA j. r. mn. — ven. malika, shoxbekach, (podshohning qizi)

Tarjima lug'atlari ikki tilli yoki ko'p tilli lug'atlarda so'z ikkitadan ortiq tilda beriladi. Bunday lug'atlar juda kam.

Tarjima lug'atlari qanday birliklarni ifodalashiga ko'ra turlicha bo'ladi:

- leksik birliklar lug'ati;
- frazeologizimlar lug'ati;
- har ikkala birliklar lug'ati;
- maqollar lug'ati.

1984 yilda Toshkentda nashr etilgan ikki tomli «Ruscha—o'zbekcha lug'at» leksik birliklar lug'atidir.

Frazeologik birliklar tarjima lug'atiga M.Sodiqovanning «Ruscha—o'zbekcha frazeologik lug'ati» (Toshkent, 1972) namuna bo'ladi. Undan ayrim misollar keltiramiz:

Axnut ne uspel — ko'z ochib—yumguncha, bir zumda: og'iz ochib bir narsa deguncha ham bo'ladi: bir og'iz ham gap aytmay qoldi. (14—bet).

Bez zadnix nog — s.t. Juda charchab holdan toygan, sulayib qolish (82—bet).

MUNDARIJA

So'zboshi.....	
Kirish	
O'zbek xalqi va uning shakllanish tarixi	
O'zbek adabiy tili taraqqiyotini davrlashtirish	
Hozirgi o'zbek adabiy tili va uning shevalarga munosabati.....	
O'zbek adabiy tilining o'rganilish tarixi va bosqichlari.....	
Til, lison va nutq munosabati. Til sathlari va birliklari.	
Ilmiy bilish va uning bosqichlari	
Falsafiy umis va yahvoning lisoniy tizimda voqyelanishi.....	
Lisoniy paradigma va uning turlari	
Fonetika – fonologiya.	
Fonetika va fonologiyaning o'rganish manbai, predmeti, maqsad va vazifalari.....	
Grafika.	
Grafika haqida tushuncha	
O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari.	
Asos va qo'shimchalar imlosi.....	
Leksikologiya va semasiologiya.	
Leksikologiya va semasiologiya haqida tushuncha.....	
Leksema va so'z.....	
Yasama so'zlarning leksemalashuvi	
Semema va uning tarkibiy qismlari.....	
Semema va nutqiy ma'no.....	
Sememaning nutqqa xoslanishi.....	
Hosila sememaning vujudga kelish yo'llari	
Leksik – semantik munosabatlar	
Leksikaning sistem tabiati. Leksik ziddiyatlar	
Ifodaviylik va uslubiy xoslanganlik jihatidan o'zbek tili leksikasi	
Ifodaviylik jihatdan o'zbek tili leksikasi.....	
Leksikografiya.....	

Босишга рухсат этилди 31.08.2005. Ҳажми 10,5 босма табоқ.
Бичими 60x84 1/16. Адади 200 нусха. Оффсет қоғози. Буюртма 403.
М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

660a